रिराह । अत्रोच्यते—शुद्धपदे जीव इत्याकारिते नैगमं समग्रग्राहिणं विहायैवंभूतं च शेषैर्देशनैगमादिभिः सर्वासु गतिषु वर्तमानो जीवोऽभ्युपगम्यते । तदाह—नैगमदेशेत्यादि । नैगमेन देशग्राहिणा, तथा व्यवहारेण विशेषग्राहिणा, ऋजुसूत्रेण वर्तमानवस्तुग्राहिणा, साम्प्रतेन वर्तमानभावग्राहिणा, समभिरूढेन च प्रतिशब्दं भिन्नार्थग्राहिणा, पञ्चस्वपि नरकतिर्यग्मनुष्यदेवसिद्धिगतिषु, अन्यतमम इति नरकादिवर्ती, जीवः प्राणी प्रतीयते । अत्र देशसङ्ग्रहपदस्वरसादौपशमिकादिभावैकदेशजीवत्वरूपपारिणामिकभावग्राहिसंग्रहग्रहणेऽपि न क्षतिः, जीवापेक्षया तस्य सर्वसङ्ग्रहत्वेऽपि भावापेक्षया देशसङ्ग्रहत्वात्, व्यक्तिग्रहस्य च तत्रानुपूर्वीद्रव्यग्राहिसङ्ग्रहवदेवोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । कस्मादिति किमत्रोपपत्तिरस्त्युत स्वेच्छया नैगमादयोऽभ्युपगच्छन्त्येवमिति हेतुप्रश्नोऽयम् । सूरिराह—अस्त्युपपत्तिः, तामाह । एते हि नया इत्यादिना, हि यस्मात्, एते नया जीवं प्रति जीवशब्दार्थमधिकृत्य, औपशमिकादियुक्तो यो भावोऽर्थस्तद्ग्राहिणः, सर्वासु च नरकादिगतिषु अवश्यमौपशमिकादीनां यः कश्चित्संभवति भावः, सिद्धिगतौ च यद्यप्यौपशमिकक्षायोपशमिकौदयिका न सन्ति, तथापि क्षायिकपारिणामिकौ सम्भवत इत्यसावपि जीवः । यद्यप्यौपशमिकादीनां मिलितानामव्यापकत्वादलक्षणत्वं, तदन्यतमवत्त्वस्य च पारिणामिकभावमादाय धर्मास्तिकायादावतिव्यापकत्वात्, तथापि जीवत्वभव्यत्वाभव्यत्वरूपपरिगणितपारिणामिकभावग्रहणे द्वितीयपक्षे न दोषः । न चैवं जीवत्वं जातिरेवानुगतं लक्षणमस्त्विति शङ्कनीयम् । एकलक्षणस्य लक्षणान्तरानपवादकत्वात्, इतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदेनोक्तजातेरलक्षणत्वात्, सामान्यानभ्युगन्तृशुद्धपर्यायनयाननुग्रहाच्चेति द्रष्टव्यम् । नोजीव इत्युच्चारिते किं प्रतीयते तैर्नयैः, उच्यते— यदा नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे वर्तते, तदा नञ्युक्तमिवयुक्तं वेत्यनया कल्पनया वस्त्वन्तरमेव प्रतीयते, नाभावः, तच्चाजीवद्रव्यं पुद्गलादिकमित्यर्थः । यदा तु नोशब्दो देशप्र-

॥ न्यायविशारद--न्यायाचार्य--महोपाध्याय श्रीयशोविजयगणिविनिर्मितायां
भाष्यनर्कानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां प्रथमाध्यायविवरणं
सम्पूर्णम् ॥

पितत्वेनाध्यवसाग., समभिरूढः । किं वत् ? वितर्कध्यानचदेकत्ववितर्काविचाराख्यशुक्लध्यानद्वितीयभेदवदित्यर्थः । आद्यस्य
सवितर्कत्वेऽपि सविचारत्वाभ्यागः । अत्र यथा घटकुटादिशब्दभेदादर्थभेदस्तथा नामघटनामकुटादिशब्दभेदान्नामाद्यन्यतमार्थेऽभिधा-
नियन्त्रणादपि चार्थभेदो द्रष्टव्यः । एवं च सति वाच्यं गम्यं चार्थं प्रति यदि शब्दभेदोऽभ्युपेयस्तदा वृत्तिपक्ष आश्रयणीय इति सं-
क्षेपः । एवंभूताभिप्रायमाविष्करोति । तेषामेवानन्तरपरिगृहीतघटानां, यौ व्यञ्जनार्थौ तयोरन्योन्यापेक्षयाऽर्थग्राही अध्यवसाय
एवंभूतः । का पुनरन्योन्यापेक्षा ? । उच्यते–घटपदे घटनक्रियाविशिष्टविषयकशाब्दबोधजनकत्वरूपं यथा वाचकत्वं घटपदजन्यघट-
नक्रियाप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वरूपं घटे वाच्यत्वमपि तथेत्यन्योन्याश्रितवाच्यवाचकभावसम्बन्ध एव, बीजाङ्कुरस्थानीयत्वाच्चा-
न्योन्याश्रयस्यादोषत्वं, यद्येवमन्योन्यापेक्षा न स्याद्वाच्यवाचकभावग्रह एव न स्यात् । प्रकाश्यापेक्षया हि प्रकाशकत्व प्रकाशकापेक्ष-
या च प्रकाश्यत्वम्, तद्वदत्रापि भावनीयमिति सक्षेपः । एवमवस्थिते नयप्रस्थाने यो दोष आपद्यते तमवलम्बमानः शङ्कते । अत्राहव-
मित्यादि, एकस्मिन्नर्थे विरुद्धनानाकोट्यवगाहित्वेनैतेषां विप्रतिपत्तित्वं स्यादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । अमिलितानां तेषां नाना-
कोट्यवगाहित्वमेव नास्ति, एकस्माद् घटोऽस्तीत्यादिवाक्यात् क्रमिकबोधसप्तकतात्पर्येणैकोपयोगरूपतया मिलितानामप्यपेक्षाभेदेन
विरुद्धकोटिकत्वपरिहारान्नायं दोष इत्यभिप्रायवान् समाधत्तेऽत्रोच्यत इत्यादिना, यथैकत्र सत्त्वजीवाजीवात्मकत्वद्रव्यगुणपर्या
यात्मकत्वचतुर्दर्शनविषयत्वपञ्चास्तिकायावरुद्धत्वषड्द्रव्यक्रोडीकृतत्वधर्मैरेकत्वद्वित्वत्रित्वचतुष्ट्वपञ्चत्वषट्त्वाध्यवसायानां भिन्नत्वाद-
विरुद्धकोटिकत्वाद्वा न विप्रतिपत्तित्वं तथा नयवादेष्वपीति पिण्डार्थः । सर्वं द्वित्वमित्यादौ धर्मिणि विधेये धर्मे विधानं धर्मध-
र्मिणोरभेदाभिप्रायेण । असद्धर्माध्यारोपाभावेन विप्रतिपत्तित्वं परिहृत्य क्षयोपशमविशेषात् पृथग् विशेषग्राहित्वेन तां परिहर्तुमाह—

अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.
बहुत्व	बहुत्त्व	६७ प्र.	४	नीत	र्णीत	७२ द्वि.	९	ढो	ढौ	७७ द्वि.	९
त्य	त्य–	६७ द्वि.	६	लभ	लम्भ	७२ द्वि.	१२	तेः, साम्प्रते	तेः साम्प्रत	७७ द्वि.	१०
ह	ह,	६८ प्र.	५	तिऽस्मि	तिस्मि	७३ द्वि.	६	धिति	धिनि	७७ द्वि.	१४
यन्ते	येन्ते	६९ प्र.	४	तृ	तॄं	७३ द्वि.	१३	ति सू	ति । सू	७७ द्वि.	१४
ज्यते	ज्यन्ते	६९ प्र.	५	दाष	दोष	७४ प्र.	२	। त	ति	७८ द्वि.	१
न	न–	६९ प्र.	६	किमिते	किभेते	७४ प्र.	१०	वा	वा,	७८ द्वि	३
न्यथा	न्यथा ॥	७० द्वि.	९	णवि	णायि	७५ प्र.	१३	त्या	त्य	७८ द्वि.	९
त्र	त्र–	७१ द्वि.	१	त्तेः । क	त्तेः क	७५ द्वि.	५	लाभा	लभा	७९ द्वि.	११
ते–	ते	७१ द्वि.	१३	इव-	इ एव	७६ प्र.	८	नो वा	नोवा	८० प्र.	८
विश-	विशे-	७२ प्र.	८	यः ।	यः	७६ द्वि.	११	तिन,	नि, न	८० प्र.	१३
त्तासि	त्तासि	७२ द्वि.	६	न्या	द्या	७७ द्वि.	८	घाया	घया	८१ द्वि.	१

॥ इति शुद्धिपत्रकम् ॥

गमः देशसमग्रग्राहीत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अत्र द्रव्यत्वेनाधारतायां विशेषाणां गुणत्वपर्यायत्वादिना, घटत्वेनाधारतायां रक्तत्वसौवर्णत्वत्वादिना, सामान्यत्वेनाधारतायां विशेषत्वेन, घटसामान्यत्वेनाधारतायां च नीलघटत्वादिनाधेयता यथायथमनुसरणीया । एकत्वमप्ययं देशग्राही ऊर्ध्वतासामान्यकृतं, सर्वग्राही च तिर्यक्सामान्यकृतमभ्युपैति । अत एव स एवायमिति तज्जातीय एवायमिति प्रत्यभिज्ञयोरुपपत्तिः । सङ्ग्रहः कथमिच्छतीत्याह–एकस्मिन् वा घटे, बहुषु वा नामादिविशेषितेषु नामस्थापनाद्रव्यभावेषु, साम्प्रतातीतानागतेषु त्रिकालवर्तिषु, घटेषु संप्रत्ययो घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगताध्यवसायः, सङ्ग्रहः । नामादिषु चतुर्षु घटेषु नैकानुगतजातिनाऽयमर्थानुगमः, किन्तु हरिर्हरिरितिवच्छब्दानुगम एव, स च साम्प्रतविषय एव संभवति न सङ्ग्रहविषय इति चेत्, न, वाचकस्य वाच्यानुसारित्वेनार्थानुगमं विना शब्दानुगमस्याप्यसंभवात्, हर्यादिपदेऽप्यन्यतरत्वादिनाऽर्थानुगमस्य सुकरत्वात् । केवलं तं सङ्ग्रहनय एव गृह्णाति, न तु शब्दनय', तज्जन्यशाब्दबोधे ततः कृष्णत्वादिनैव भानादिति न नानार्थकत्वोच्छेदः । सङ्ग्रहनये तु न किंचित्पदं नानार्थं नवाऽर्थो नाना । हन्तैवं यथोक्तघटेष्वेवेति कोऽयं सङ्कोच; वस्तुमात्र एव संग्रहव्यापारप्रवृत्तेरिति चेत् । सत्यम्, यद्धर्मप्रकारकेतरनयग्रहस्य विनिर्मोकस्तद्धर्मप्रकारकद्रव्योपयोगस्यैव संग्रहनयेनोत्थानादवान्तरसामान्यग्रहसंभवात्सकलपर्यायनयग्रहविनिर्मोक एव महासामान्योपयोगात्मकसंग्रहविश्रान्तेः । तदुक्तं वादिमुख्येन,–' पज्जवणयवुक्कंतं' इत्यादि । व्यवहारनयाभिप्रायमाह–तेष्वेवेत्यादि, तेष्वेवैकद्विबहुनामादिरूपेषु घटेषु, लौकिका लोकविदिताः, परीक्षकाः पर्यालोचकाः, तेषां ग्राह्येषु अभिलापविषयेषु जलाहरणाद्यर्थप्रवृत्तिविषयेषु च, उपचारगम्येषु मुख्यत्वेन पूजाविषयेषु लक्षणविषयेषु च, यथा स्थूलेषु सूक्ष्मसामान्योपसर्जनेषु, संप्रत्ययो विशेषप्रधानः परिच्छेदो, व्यवहारः । ऋजुसूत्रनयमतं विवृणोति–तेष्वेवेति । तेष्वेव घटेषु, सत्सु

अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	प पृ.	पं.
हार	हर	५१ प्र.	१४	तं–	तं	५६ प्र	१०	ह्रः	ह्रः	६१ द्वि.	१२
श्रत्वा	श्रुत्वा	५१ द्वि.	११	ढ्दि	र्ढ्दि	५७ प्र.	१३	जो ह	जोह	६२ प्र.	१४
अन दूएवा	अन एत्राद्	५२ प्र.	१४	म	म–	५७ द्वि.	३	ण क्ष	णक्ष	६२ द्वि.	२
नस्ती-	नास्ती-	५३ प्र.	१	फि	र्फि	५९ प्र	२	के	त्के	६२ द्वि.	८
व श्रु	यश्रु	५३ द्वि.	३	यि	र्यि	५९ प्र.	२	ताऽव्य	तोऽव्य	६२ द्वि.	१२
त्यै वा	त्यैवा	५३ द्वि.	६	थो	थ्रो	५९ प्र	४	त्वात्	त्वात् ।	६३ प्र.	६
त्तिः	त्तिः ।	५३ द्वि.	८	नांदोना	नाडीनां	५९ प्र.	५	दिशा	दि शा	६३ द्वि.	५
व । न	य व	५३ द्वि.	८	व्यः	व्यः ।	५९ प्र.	७	कान	कानव	६५ प्र.	१२
स्य । अन्य	स्यान्य	५३ द्वि.	१३	पँ । क	पंक्त	५९ प्र	७	दि गि	दिगि	६५ द्वि.	१०
तो	सो	५४ प्र.	२	फि	र्फि	५९ प्र.	११	न्स ख	त्सख	६६ प्र.	१
श्रत	श्रुत	५४ द्वि.	४	द्र	द्र	६० प्र.	११	स्ति.व	स्त्रि	६६ प्र.	१३
यत	श्रुत	५४ द्वि.	७	नः	नः–	६० द्वि.	१	धयो	धैयो	६६ द्वि.	१४
य	स्य–	५४ द्वि.	८	नः	नः–	६१ प्र.	१२	कि	र्कि	६७ प्र.	४

तत एककर्तृकत्वसम्बन्धेन सर्वासां क्रियाणामेकत्र क्रियायामन्वयः स्वाभाविकक्रियान्तराकांक्षाविषयतानवच्छेदकरूपवत्वाच्च न क्रियात्वभङ्ग इत्युद्भावनेऽपि वाक्यभेददोष उद्धर्तुं शक्यः, विनिगमनाविरहेण प्रत्येकं क्रियाणां प्राधान्येन तस्य तदवस्थत्वात्, सर्वक्रियाणामाख्यातार्थद्वारैकत्र द्वयमिति न्यायेनैकस्मिन् कर्तर्यन्वय एव द्वयमुद्धर्तुं शक्यः। यत्त्वत्रापि निघातानुरोधादेकक्रियाया एव प्राधान्यम्, अन्यासां साधनत्वाच्चैकवाक्यत्वं तिङ्ङतिङ इति सूत्रयता तिङंतानामप्येकवाक्यत्वस्वीकारात्'एकतिङ् वाक्यम्' इत्यस्य वार्तिकवचनस्य चैकतिङ्मुख्यविशेष्यकं वाक्यमित्यभिप्रायादिति। तत्र निघातोऽपि कुत्रेति विनिगन्तुमशक्यत्वाच्चरमपठितत्वस्यापि पश्य मृगो धावतीत्यत्रैव व्यभिचारात्। किं च साध्यसाधनवर्तितया क्रिययोः परस्परमन्वयस्वीकारे पाकेन भूयत इत्यर्थे पचति भूयत इत्यस्य पठन् गच्छतीत्यर्थे च पठति गच्छतीत्यस्य प्रसंगात्,पठति गच्छति चेत्यत्र चकारार्थानुपपत्तिश्च,क्रियाद्वयस्यैकत्र कर्तर्यन्वय एव तदर्थस्य घटमानत्वात्। कर्तृपदोत्तरचकारस्य कर्तृद्वये एकक्रियाया इव क्रियापदोत्तरचकारस्य क्रियाद्वये एककर्तुरन्वयद्योतकत्वादेव नानुपपत्तिरिति चेत्, तर्हि प्रधानक्रियाभेदाद् वाक्यभेदापत्तिः। अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति मीमांसकोक्तन्यायादुद्देश्यबोधरूपार्थैक्येन नैकवाक्यत्वव्याघात इति चेत्, न। तथाप्येकतिङ् वाक्यमिति त्वदुक्तैकवाक्यत्वव्याघातानुद्धारादिति यत्किञ्चिदेतत्। तस्मान्नयाः प्रापका इत्यादिना कर्तृप्रत्ययक्रियारूपभेदोपदर्शनं कर्तुः क्रियान्यत्वानन्यत्वस्याद्वादस्फोरणाय। न तु कर्तृप्राधान्यबाधेन क्रियाप्राधान्यैकान्तस्फोरणाय। फलीभूतशाब्दबोधे वैचित्र्यं तु नयव्युत्पत्तिवैचित्र्याधीनं भवत्येव। तत्र च तत्तद्दर्शनाश्रयणमपीत्यनाविलः स्याद्वादमार्गः -" ज्ञात्वा सदूषणं वाद्यवैयाकरणभूषणम्। कण्ठे निर्दूषणं कुर्मः स्याद्वादं हैमभूषणम्॥ ॥१॥"अत्र नयशब्दार्थे निरूपिते प्रेरक आह–किमिते वस्त्वंशपरिच्छेदव्यापृता नैगमादयो नयाः तन्त्रान्तरीयाः,तन्यन्ते विस्तार्यन्ते

अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.
त्का	त्क	३९ द्वि.	२
त्य	त्य–	३९ द्वि.	३
त्त	त	४० द्वि.	५
स्त्वे	स्त्वे–	४१ प्र	६
नंत	नं त	४१ प्र	१२
णेऽति	णेऽ	४१ द्वि.	८
स्तुन	स्तुत	४१ द्वि.	९
तेवि	र्तव	४२ द्वि.	२
स्वस	स्त्रसं	४२ द्वि.	१३
कि	क्ति	४३ प्र.	३
र नि	रनि	४४ प्र	१०
हा प्र	हाप्र	४४ द्वि.	३
र्थी	र्थं	४४ द्वि	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.
बाह्व	बह्वा	४५ द्वि.	६
ण्हा	ह्ला	४५ द्वि.	७ ९–१०
वियतावान-ति	विषयतावा-निति	४५ द्वि.	१०
त्वाश्च	त्वाच्च	४६ प्र.	२
ण्हा	ह्ला	४६ प्र.	२ ३–४–५–७-१४
स्प्र	स्प	४६ प्र.	३
ड्ड	हु	४६ प्र.	४
याप	योप	४६ प्र.	९
ण्हा	ह्ला	४६ द्वि.	१ ३–६–१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.
मैंनि	मैंनि	४६ द्वि.	११
ष्ठा	ष्ठा	४८ द्वि.	११
त्या	स्या	४८ द्वि.	१२ १३-१४
त्पा	स्पा	४९ प्र.	१
क्षू	क्षु	४९ प्र.	६
ब्य	ब्य–	४९ प्र.	६
तेन	तेन न	४९ द्वि.	७
ह	ह–	५० प्र.	८
तिः।	तिः	५० द्वि.	५
श्रू	श्रु	५० द्वि.	७-८
दि	दि–	५० द्वि.	१४
वावि	वद्बुद्धि	५१ प्र.	२
यत्रि	यश्चि	५१ प्र	१४

व्यपदिश्यते स्वतन्त्रत्वात्, स एव साध्यात्मना वर्तमानः क्रियेत्याख्यायत इति नानयोरत्यन्तं भेदः । अत्र पश्य मृगो धावतीत्यादि-
भाष्यसिद्धैकवाक्यत्वानुरोधेन क्रियाप्रधानमाख्यातमिति वाक्याश्रयणेन चाख्यातस्थले क्रियामुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः, तथा
च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यत इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लितिस्तदनुकूला भावनेति बोधः । शप्तङादीनां व्यापा-
रफलयोराश्रयान्वयद्योतकत्वात् । देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः । घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नाश्रयको
नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् । अत एव तस्यां सत्यां नश्यति त-
दत्यये नष्टस्तदभावे नंक्ष्यतीति प्रयोगोपपत्तिः । देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमानो
व्यापार इति बोधः । स चान्तत आश्रयतैवेत्यादिरीत्योह्यमिति ये वदन्ति, त एव प्रष्टव्याः ? । ननु पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाका-
नुकूला भावनेति बोध इति यदुक्तम्, तत्कथं युक्तम्, पच्यर्थानां बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वावच्छादिनाधःसन्तापनत्वादिना
भानस्वीकारेण तदनुकूलव्यापारस्यातिरिक्तस्याभानात् । धातुसामान्यार्थे व्यापारे धातुविशेषार्थस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण भानस्वीकारे
चाभेदेनान्वयस्स्यात्, नन्वनुकूलतया, चरमं व्यापारं फलस्थानीयं कृत्वा तदितरेषां तदनुकूलानां भावनात्वेन भानस्वीकारे च "गु-
णीभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ १ ॥" इत्यादिना समूहस्य तुल्यवद्भानोक्तिवि-
रोध । घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधस्वीकारे कपाले घटो नश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः,
प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानात्मन उक्तव्यापारस्य कपालावृत्तित्वात्, घटे घटो नश्यतीति प्रयोगापत्तिश्च, उक्तव्यापा-
रस्य घटवृत्तित्वात्, घटपटौ नश्यत इति प्रयोगस्यानुपपत्तिश्चोभयाभिन्नाश्रयकस्य प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानस्यै-

अशुद्धम्	शुद्धम्	प.	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	प.	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	प.	पृ.	पं.
ते	ते--	२६	द्वि.	३	नि	णि	३०	द्वि.	१३	सुष्ठ	सु ष्ठ	३६	प्र.	१
पुरुप	"पुरुप	२६	द्वि.	५	त्।	त्	३०	द्वि.	१४	विवा	विवा।	३६	प्र.	३
रत्वा	रं त्वा	२६	द्वि.	११	ता	तो	३१	प्र.	२	से	रो	३६	प्र.	३
शाति	शत्रि	२६	द्वि.	१४	अ	'अ	३१	प्र.	८	क्रि स	क्रियस्स	३६	प्र.	७
ष्विति	ष्वि	२६	द्वि.	१४	न्ते	न्ते,	३१	द्वि.	१२	तिं दे	त्तिंदे	३६	प्र.	१४
क	कं	२८	प्र	१	त	त्।	३२	प्र.	५	थाताः	थाताः,	३६	द्वि.	५
ध	धं	२८	प्र.	११	श	शं	३२	प्र.	६	ह प	ह्व	३७	द्वि.	२
क्त	क्तं	२९	प्र.	४	क्तः	क्तेः	३२	प्र.	१२	थात्मा	था, आत्मा	३७	द्वि.	१३
णं	णैः	२९	द्वि.	१	(मेवे)	(नमेवे)	३३	प्र.	१०	र्धत	र्धत	३८	प्र.	३
त्यं	र्य	३०	प्र.	८	न्येत्यादि	न्येनेत्यादि	३३	प्र.	१२	अभि	"अभि	३८	प्र.	३
थि	थिं	३०	प्र.	९	त्रे	त्रै	३३	द्वि.	१४	कार	काकार	३८	प्र.	११
स्ता	स्त	३०	प्र	१०	स्तयस्ती	स्ति, अ	३४	द्वि.	५	र्यः।	र्यः	३८	द्वि	१३
त्	त्,	३०	प्र.	११	ष्टा	ष्टा	३५	द्वि.	१२	तूं	तू	३९	प्र.	९

शब्दाः पर्याया भविष्यन्ति । एतदप्यसत् । एवं हि सामान्यविशेषशब्दयोरपि पर्यायत्वं स्यात् । प्लक्ष इत्युक्ते द्राग् वृक्षेऽपि संभत्ययात्, वृक्षाऽस्तित्वेऽसंमोहाच्च । किं चैवं प्रविश पिण्डीमित्यत्र नियतं गम्यमानस्य भक्षणस्य प्रथमपुरुषे प्रयुज्यमानेऽस्तीत्यस्य च गम्यमानस्य पर्यायतापत्तिः । न चैकशक्यतावच्छेदककत्वमेव पुरन्दरादिशब्दानां पर्यायत्वमित्यपि सम्यक्, जातिवदाकृतेरपि शक्यतावच्छेदकत्वे तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न चैकपदशक्यतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्येनापरपदशक्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्न भेदाभाव एव पर्यायत्वम्, हरिपदस्य सिंहपदपर्यायत्वानापत्तेः, हरिपदशक्यतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्येन कृष्णत्वादौ सिंहपदशक्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वात् । तत्र तत्पर्यायत्वानभ्युपगमे च शब्दमात्र एव तदनभ्युपगमः श्रेयान् । किं च घटपदादिजन्यतावच्छेदकशाब्दबोधनिष्ठविषयताभेदादेव घटाद्यर्थभेदः, घटपदत्वकुम्भपदत्वादिना प्रतिस्व हेतुत्वे कार्यताच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वदाने च महागौरवात् । घटपदकुम्भपदाद्यन्यतरत्वेन हेतुत्वेऽप्यन्यतरत्वस्य तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नो यस्तद्भेदरूपतया विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाद्गौरवाच्च । घटपदविषयकत्वमप्यतन्त्रं पदादर्थोपस्थितिवदर्थात्पदोपस्थितिरिति पक्षे तद्विषयस्यैकस्य शब्दस्य शाब्दबोधे विनिगन्तुमशक्यत्वाच्छब्दान्तरविषयत्वस्य चातिप्रसङ्गभञ्जकत्वादिति विभावनीयं सूक्ष्मबुद्धिभिः । एवंभूतं लक्षयति—व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूत इति, व्यञ्जनं शब्दोऽर्थोऽभिधेयस्तयोर्विशेषक इत्यध्याहार्यम्, स एवंभूतः । तथा च भाष्यमाहुर्वं वचनं, 'वंजणअत्थतदुभयं एवंभूतविसेसे इत्ति'। एतदनुसृत्य नयोपदेशेऽप्युक्तम् । "एवंभूतस्तु सर्वत्र व्यञ्जनार्थविशेषणः ॥राजाश्चिह्नैर्यथा-राजा नान्यदा राजशब्दभाक् ॥" इति एतन्मते घटपदजन्यतावच्छेदकं जलाहरणकर्तृत्वविषयकशाब्दबोधत्वं, कर्तुर्बोधप्राक्षेपात्, जलाहरणकर्तृत्वविशिष्टविषयकशाब्दबोधत्वमेव वा तथा, समभिरूढमते व्युत्पत्तिनिमित्तमुपलक्षणीकृत्य बोधः, तथा च नियततज्ज्ञानं

॥ अथ शुद्धिपत्रकम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	प. पृ.	पं.
भ्,।	म्,	११ प्र.	९	दश	दर्श	१५ प्र.	४	ता	तो	१७ प्र.	२
तगयु	तगमयु	११ द्वि	८	वचा	वचा–	१६ प्र.	४	॥आ	"आ	१७ प्र.	१०
यम	या	११ द्वि	८	श्वोत	श्वेति	१६ प्र.	१४	"मो	मो	१७ प्र.	१०
भय	भव	१२ प्र.	२	या	यो	१६ प्र.	१४	स्योक	स्योत्क	२० द्वि.	२
धा	घा	१२ प्र.	५	न	न--	१६ प्र.	१४	ता	तो	२२ प्र.	१४
ना दृष्टि	नादपि	१२ प्र.	१०	कति	कतिपय	१६ द्वि.	३	तत्त्वादीनि	तत्त्वानि	२३ प्र.	२
ज्यमा	ज्यतमा	१२ प्र.	१२	याः	योः	१६ द्वि.	३	ष्टा	ष्टा	२४ प्र.	६
रि	रिं	१२ द्वि.	१३	भें	भैं	१६ द्वि.	३	नूनं	न्यूनं	२४ प्र	१३
बूभू	बुभु	१३ प्र.	६	व्याक्षते	व्याचक्षते	१६ द्वि.	४	ज्ञा क	ज्ञाक	२४ द्वि.	४
ताप	तोप	१४ प्र.	२	रूचि	रुचि	१६ द्वि.	६	य	यः	२५ द्वि.	१
स्रि	स्त्रि	१४ द्वि.	११	वाप	वोप	१६ द्वि.	९	वदाह	तदाह	२६ प्र.	५

इति ग्रन्थेनास्माभिरन्यत्र विषयभेदेन संग्रहस्य द्विभेदत्वमुक्तं, तथापि पदव्युत्पत्तिनिमित्तं संग्राहकत्वैकरूपमाश्रित्य तदत्र नाहतम्। इतः शब्दब्रह्मपरब्रह्माद्यद्वैतदर्शनानि प्रवृत्तानि। व्यवहारं लक्षयति—लौकिकेत्यादि। लोके मनुष्यलोकादौ विदिता सत्वा लौकिका ये पुरुषास्तैः समस्तत्तुल्यः, यथा लौकिका विशेषैरेव घटादिभिर्व्यवहरन्ति तथाऽयमपीत्यतस्तत्समः। उपचारो नामाऽन्यत्र सिद्धस्यार्थस्यान्यत्रारोपः, यथा कुण्डिकास्थे उदके श्रवति कुण्डिका श्रवतीति, पुरुषे च गच्छति पन्था गच्छति, गिरितृणादौ दह्यमाने गिरिर्दह्यत इत्यादौ, तत्प्रायस्तद्बहुलः। विस्तृतो विस्तीर्णोऽनेकेषां विशेषाणां ज्ञेयत्वादर्थो विषयो यस्य स तथा, एतादृशोऽध्यवसायविशेषो व्यवहार इति निगद्यते। ऋजुसूत्रं लक्षयति—सतामित्यादि। सतां परमार्थसतां, न तु खपुष्पादीनामत्यन्तासतां, प्रधानादीनां वा संवृतिसतां, तेषामपि सांप्रतानां मध्यमक्षणवर्तिनां, नातीतानागतानाम्, अभिधानपरिज्ञान समाहारद्वन्द्वादभिधानं परिज्ञानं च, आश्रित्येति शेषः, ऋजुसूत्रनयो भवति, इदमुक्तं भवति अर्थमभिधानं परिज्ञानं च वर्तमानमेव योऽध्यवसायोऽभ्युपैति स ऋजुसूत्र इत्यर्थः। अवदाम च "भावत्वे वर्तमानत्वव्याप्तिधीरविशेषिता ॥ ऋजुसूत्रः श्रुतः सूत्रे" इति। भेदत्रयसंग्राहकं परिभाषितं शब्दनयं लक्षयति—यथार्थाभिधानं शब्द इति। भावत्वव्याप्यविषयताक ऋजुसूत्रविषयताव्याप्यविषयताको वाऽध्यवसायः शब्द इत्यर्थः। वस्तुतः साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूतान्यतमत्वमेव शब्दत्वम्। अनुगतशब्दत्वजातेरभावेन तद्व्यञ्जकस्यानुगतलक्षणस्यावश्यानाश्रयणीयत्वात्, अन्यथा चतुर्थत्वमप्येका जातिरनुगतं च तद्व्यञ्जकमपेक्षणीयं स्यात्। अर्थशब्दनयविभागस्तूपाधिभ्यां, नैगमलक्षणे द्रव्यार्थिकत्वजातिनिवेशस्तु यदि कश्चित्परो ब्रूयादित्यभ्युपगमाभिप्रायेण। परमार्थतस्तु "दव्वत्थिओत्ति कोइंणत्थि णओ णियमसुद्धजातिओ। णयपज्जवठिओ णाम कोइ भयणाइ उविलेसो"। इति सम्मतिग्रन्थपर्यालोचनयाऽनुगतजात्यसिद्धेरिति संक्षेपः।

स्वरूपतोऽशुद्धत्वेऽपि फलतः शुद्धत्वं सर्वेषां नयवादानां स्याद्वादव्युत्पादकनयेत्यर्वाग्दशायां सर्वथा तदाश्रयणं न्याय्यमिति परमार्थः॥

॥ इति महोपाध्याय–श्रीकल्याणविजयगणिशिष्यमुख्यपण्डित–श्रीलाभविजयगणिशिष्यावतंसपण्डित
श्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यतिलकपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण
पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसोदरेणोपाध्याय–श्रीयशोविजयगणिना
विरचितायां भाष्यतर्कानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां
प्रथमाध्यायविवरणं समाप्तम् ॥

॥ न्यायविशारद–न्यायाचार्य–महोपाध्याय श्रीयशोविजयगणिविनिर्मितायां
भाष्यतर्कानुसारिण्यां तत्त्वार्थटीकायां प्रथमाध्यायविवरणं
सम्पूर्णम् ॥

पदार्थपदे पुंस्त्वमेव,व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव,वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रायं पदार्थ इयं व्यक्तिरिद वस्त्विति व्यवहारस्तटस्तटी तटमिति चोपपद्यते । अत एव पशुनेत्यादौ पुल्लिङ्गपशुपदप्रयोगाच्च छाग्यादिलाभः । न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगवत् पश्वादिशब्दोक्तस्य साधारण्यं शङ्क्यम्, व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा संभवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुँल्लिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । मीमांसायां चतुर्थे पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नानेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च । यदि च विशेषविध्यभावे उप्रत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणे निर्णीतत्वात्पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वं निर्णीयते, तदा पशुनेत्यादिविधौ मन्त्रवर्णन्यायेनैवच्छागो मीमांसकैः प्रतिपादनीयः, कामधेनुरपि या पशुरेवेत्यादौ च पशुपदस्य विधेयलिङ्गतैव न तु विशेष्यलिङ्गतेति स्मर्तव्यम् । चतुष्कं सख्यादिसहितं त्रिकमित्यर्थः । पञ्चकं कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यमस्तु, तत एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावादिति चेत् । सत्यम्, प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते, तथा लिङ्गाद्यनुशासनाच्च, न वा लिङ्गादीनां प्रकृतिवाच्यत्वे निर्बन्धः, प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात् ।"द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तय" इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयव्युत्पादनात् । शब्देन सह षडपि नामार्थाः, तस्यापि नियतं शब्दबोधे भानात् , अन्यथा विष्णुमुच्चारयेत्यादावगतेः, अर्थोच्चारणासंभवात् , न च लक्षणया निर्वाहः, अवगडदशमुच्चारयेत्यादौ शक्याग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अज्ञानात्, अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगात् । अत्र चानुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामनुकार्यस्य पदादनुपस्थितत्वात्तत्सिद्धये शक्तिरुपेया, अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात् स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधोपपत्तिरिति, यद्यप्याकाशादेः समवायितया घटादिपदादुपस्थितस्य शाब्दबोधे प्रवेशवारणाय वृत्तिजन्यपदार्थो-

रणं, श्रुताङ्गत्वात्, श्रुतस्य प्रतिविशिष्टबलाधानहेतुत्वादवधिमनःपर्यायाभ्यां हि स्वगृहीतार्थविवक्षारूपं भावश्रुतं स्वस्मिंस्तज्जनितशब्दद्रव्यराशिरूपद्रव्यश्रुतद्वारा श्रोतरि च शब्दार्थोपयोगरूपं तत्पुष्टिं नीयते, तदेव च विशिष्टचारित्राद्यर्थक्रियाकारित्वेन प्राधान्यमास्कन्दतीति तदङ्गयोस्तयोर्मतिज्ञानस्येव न गणना ॥ मिथ्येति मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादर्शनं चाज्ञानं च ते द्वे, अयं शब्दो न श्रूयते। किं कारणम् ?। अस्य शब्दनयस्य मते न कश्चिदज्ञोऽज्ञानवानस्ति। कुतः ?। ज्ञस्वाभाव्यात् सर्वप्राणिनां ज्ञातृस्वरूपत्वात्, अत एव चास्य न कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरप्यस्ति। नन्वेवमज्ञानमिथ्यादर्शननिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः कथमुपपद्यते, तस्यां स्वतः सिद्धतत्त्वज्ञाने इच्छाया एवासंभवादिति चेत्, मैवम्। तत्र स्वेष्टसाधनत्वस्वकृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्तदुपपत्तेः। यत्रैव परस्य विशिष्टज्ञानं कारणं तत्रैव मम 'तद्धेतोरि'त्यादिन्यायेन विशेषणासंसर्गाग्रह एवेति किमनुपपन्नम् ॥ इतीति इत्यनेन प्रकारेण, नयवादा नैगमादिविचाराः, चित्रा बहुप्रकाराः, ज्ञेयवैचित्र्यात्। क्वचित्स्वरुचितसामान्याद्यंशे विशेषादिग्राहिनयविचारावतारे विरुद्धा इव प्रतिबध्यमानोत्पत्तिका इव, अथ च सम्यगालोचनायां नयान्तरजन्यबाधज्ञानस्य नयान्तरजन्यज्ञानेऽप्रतिबन्धकत्वाद्विशुद्धा अव्याहतोत्पत्तयोऽव्याहतयाथार्थ्याश्च। अंशग्राहित्वेऽपि पारमेश्वरप्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुस्पर्शेन लौकिकविषयान् वैशेषिकादिशास्त्राण्यतीताः, तत्त्वज्ञानार्थं समग्रनयसामग्रीसंपाद्यसप्तभङ्ग्यात्मकमहावाक्यार्थपरिज्ञानार्थम्, अधिगम्या अभ्यसनीयाः। उत्सर्गतो हि पारमेश्वरप्रवचनपरिणतबुद्धीनां स्याद्वादाभिधानमेवोचितं परिपूर्णवस्तुप्रतिपादकत्वात्तद्व्युत्पत्त्यर्थितया तु शिष्याणामंशग्राहिषु नयवादेष्वप्यपवादतः प्रवृत्तिरुचितैव। "अशुद्धे वर्त्मनि स्थित्वा, ततः शुद्धं समीहत" इत्यादिन्यायादिति भावः। तदिदमाह-सम्मतौ महावादी-"सीसमइविप्फारण मेत्तत्थो यं कओ समुल्लावो। इहरा कहामुहं चेव, णत्थि एयं ससमयंमि ॥१॥"इति॥

त्वस्य दुर्निवारत्वाच्च, गन्धप्रकारता तत्र सम्बन्धविनिर्मुक्ता नेति चेत्कालानवच्छिन्नापि नेति तुल्यम् । तस्मात्स खण्डाखण्डविषयताविवेकेनैव भजना युक्तेति स्यात्कारगर्भमेव प्रमालक्षणं युक्तम् । तादृशी च प्रमा सम्यग्दृशामेवेति सर्वमवदातम् । प्रकृतपरिसमाप्तिं सूचयत्युक्तं ज्ञानमिति । अवसरप्राप्तमपि चारित्रं नोच्यतेऽग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्याह–चारित्रं नवमेऽध्याये वक्ष्यामः । "प्रमाणनयैरधिगम" इति यत् सूत्रितं तत्र प्रमाणे च प्रत्यक्षपरोक्षे उक्ते, चकार आद्यसूत्रस्थं चारित्रं वक्ष्यमाणं समुच्चिन्वन् जिज्ञासितनिरूपणान्यूनत्वेन नयनिरूपणेऽवसरसंगतिं प्रयोजयति । तथा च प्रतिजानीते नयान् वक्ष्यामस्तद् यथा ॥ ३३॥

सूत्रम्—नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः ॥ १ ॥ ३४ ॥

(भा०) नैगमः संग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्रः शब्द इत्येते पञ्च नया भवन्ति । तत्र

(व्याख्या) द्वन्द्वार्थमुन्नयति–नैगमः संग्रह इत्यादि, पञ्च नया भवन्तीति त्रयाणां शब्दनयानामागमतो द्रव्यावश्यकादावेकविषयत्वेनैव सूत्रे प्रदर्शनादेकत्वं विवक्षितमिति भावः । अत्र नयसामान्यलक्षणम् "अनन्तधर्मात्मके वस्तुन्यपेक्षयैकधर्मावधारणम्" इति द्रष्टव्यम् । यदवदाम 'सत्त्वासत्त्वाद्युपेतार्थे-ष्वपेक्षावचनं नयः । न विवेचयितुं शक्यं, विनाऽपेक्षां हि मिश्रितम् ॥१॥' इति, नैगमादिलक्षणान्यनुपदमेव भाष्यकृता वक्ष्यन्ते । अथैतेषां यथायोगभेदप्रतिपिपादयिषयाह–

सूत्रम्—आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ १ ॥ ३५ ॥

(भा०) आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यान्नैगममाह । स द्विभेदो देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी चेति । शब्दस्त्रिभेदः साम्प्रतः समभिरूढ एवम्भूत इति ॥ अत्राह । किमेषां लक्षणमिति । अत्रोच्यते । निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्ते-

तौ भवेयाताम्, न चैवं कथमपि प्रत्युत्पन्नपृथिवीकायादिस्पर्शादिपरिच्छेदव्यक्तयः शुक्तिरजतभ्रमव्यक्तिधाराश्च शुद्धाः समर्थिताः स्युरित्यज्ञानमिथ्यात्वनिरपेक्षः शुद्धपर्यायार्थिको ग्रन्थकृदतिदिष्टप्राभाकरदृष्ट्याऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । तस्मादपि विपर्ययान् मत्यज्ञानादीन्नाश्रयते । अपिः प्रतिपक्षज्ञानानभ्युपगमकृतमज्ञानानभ्युपगमं समुच्चिनोति । यतोऽयं नयो विपर्ययान्न सहते, यतश्च छद्मस्थज्ञानानि सर्वाणि श्रुतेऽन्तर्भवन्ति अतो यत्प्रत्यक्षमन्यदिति सूत्रे प्रतिज्ञातं नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति तथा परस्ताद्वक्ष्याम इति तदुपपन्नमित्याह—अतश्चेत्यादि । प्रमाणनयविचारमनन्तरं सकलं चाध्यायार्थमुपसंहरन् कारिकाः पपाठ । आद्ये चेत्यादि, विज्ञाय ज्ञात्वा, एकार्थानि पदानि जीवः प्राणी जन्तुरित्यादीनि, अर्थपदानि च पदनिरुक्तानि अक्षं प्रतिगतं प्रत्यक्षं अक्षेभ्यः परं परोक्षमित्यादीनि, विधानं नामस्थापनादिकम् । इष्टं च निर्देशस्वामित्वसूत्संख्यादि, ततो विन्यस्य नामादिभिर्निःक्षिप्य, परिक्षेपात् सर्वव्याप्तेः, नयैः प्रमाणे प्रमेये च परिस्फोरितैर्नैगमादिभिः, परीक्ष्याण्ययमर्थ इत्थं न वेति । तत्त्वानि जीवादीनि सप्त । ज्ञानमिति ज्ञानं मत्यादि, सविपर्यासं मत्यज्ञानादित्रयानुगतं, नैगमादयस्त्रयः, श्रयन्ति अभ्युपगच्छन्ति, आदित आदेरारभ्य, तेनान्त्यत्रयव्यवच्छेदः, सर्वमष्टविधम् । स्वामिभेदमाह—सम्यग्दृष्टेरर्हदभिहिततत्त्वश्रद्धायिनः, यदिन्द्रियजमनिन्द्रियजं च,तत्सर्वं ज्ञानं, मिथ्यादृष्टेः सर्वमेव विपर्यासोऽज्ञानम् । लोकोत्तरव्यवहारानुरोधेनायं विभागः । ऋजुसूत्र इति ऋजुसूत्रः षण्मतिज्ञानमत्यज्ञानरहितानि श्रुतादीनि श्रयते । मतिं तु सविपर्यासां न श्रयते । कुतः ? । श्रुतोपग्रहात् श्रुतोपकारकत्वेन,अनन्यत्वादभिन्नत्वात्, श्रुतादिति गम्यं । (य)तस्य हि फलं प्रमाणं न कारणं मोक्षोपयोगिक्रियायाम्, अपि च श्रुतं कारणं न मतिः, तस्याः श्रुतेनान्यथासिद्धत्वादिति । शब्दस्तु श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते नान्यत् । किं का-

प्रकाशनीयं प्रकाशयति तथा प्रतीचीगतस्यापि,कुम्भरक्तताबद्भावनीयम्, न हि घटस्यापाकादुद्धृतस्य तडागादिनीतस्य रक्तता भ्रंशमश्नुते, तद्वदानुगामिकमवधिज्ञानमिति, पूर्वदृष्टान्ते प्राचीप्रतीचीस्थभानुप्रकाशस्य तावत् क्षेत्रपरिच्छेदः परोक्षत्वेन संदिग्ध इति प्रत्यक्षघटरक्तताद्दृष्टान्तानुधावनमाचार्यस्य ॥ हीयते क्रमेणाल्पीभवति तद्धीयमानकं, असङ्ख्येयेषु द्वीपेषु जम्बूद्वीपादिषु, समुद्रेषु लवणादिषु, पृथिवीषु रत्नप्रभादिकासु, विमानेषु तिर्यग्द्वीपसमुद्रेषु ऊर्ध्वविमानेष्वधःपृथिवीषु, यदवधिज्ञानमुत्पन्नं भवति, ततः क्रमशः संक्षिप्यमाणं हीयमानम्, हीयमानं प्रतिपतन्ति यावद्द्वीपानपश्यत्तेषामेकं क्रोशं पुनर्न प्रेक्षते शेषं पश्यति, पुनरर्धं योजनं न पश्यति, एवं तावद्धीयते यावदङ्गुलासंख्येयभागः,तदाह–आ अङ्गुलस्यासंख्येयभागादिति, अङ्गुलपरिमाणक्षेत्रस्यासंख्येयखण्डीकृतस्यैकस्मिन्नसङ्ख्येयभागे यावन्ति द्रव्याण्यवस्थितानि तानि पश्यतीत्यर्थः। ततः कदाचिदवतिष्ठते, कदाचित् प्रतिपतत्येव वा, तान्यपि न पश्यतीत्यर्थः । अङ्गुलशब्दोऽत्र समयपरिभाषयाङ्गुलीवाचकोऽन्यथाङ्गुल्यसंख्येयभागादित्यनेन भवितव्यम् । दृष्टान्तमुपन्यस्यति–परिच्छिन्नेत्यादि, परितः सर्वासु दिक्षु छिन्ना यदनन्तरं नेन्धनप्रक्षेपस्तादृशी, इन्धनोपादानसन्ततिः पलालादिप्रक्षेपनैरन्तर्यं यस्यां तादृशी याऽग्निशिखा तद्वत् । यथापनीतेन्धनाग्निज्वाला नाशमाशु प्रतिपद्यते तद्वदेतदपीति। वर्धमानकं यदङ्गुलासंख्येयभागादिषु अङ्गुलस्यासंख्येयभागमात्रे क्षेत्रे पूर्वं, ततोऽङ्गुलमात्रे, ततो रत्निमात्रे, एवमुत्पद्य तावद्वर्धते यावत्सर्वो लोकः, तदाह आसर्वलोकादिति । कथमेवं वर्धत इत्यत्र दृष्टान्तमाह–अधरोत्तरेत्यादि, अधरोत्तरावधउपरिवर्तिनौ यावरणी ताभ्यां यन्निर्मथनं परस्परं संघर्षणं तेन निष्पन्नं उद्भूतस्तथा उपात्तं प्रक्षिप्तं शुष्कं यत्करीषादि तेनोपचीयमानो वृद्धिं गच्छंस्तथ च आधीयमानः पुनः पुनः क्षिप्यमाण इन्धनानां पलालादीनां राशिर्यत्राग्नौ तद्वत् । यथाग्निः प्रयत्नादुपजातः सन् पुनरिन्धनलाभाद्विवृद्धिमु-

तथा त्रिपर्यायाभ्युपेत्ययमित्याह—चेतनेत्यादि। चेत-
नाश्रयणार्हम्, नयाप्यशेषार्थपरिच्छेदकत्वेन प्रधानत्वात्तदाश्रीयत इति भावः।
ना सामान्यपरिच्छेदकत्वम्, ज्ञ इति भावप्रधाननिर्देशाद् ज्ञत्वं विशेषपरिच्छेदिता, तयोः स्वाभाव्यं तथाभवनम्, तस्मात्, सर्वजीवानां
पृथिवीकायिकादीनां, नास्य नयस्य मते, कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो विद्यते, अयथार्थपरिच्छेदित्वं हि मिथ्यादृष्टित्वम्,
न च पृथ्वीकायिकादीनामपि यत्किंचित् स्पर्शाद्यंशेऽयथार्थपरिच्छेदिता नाम, यदपि शुक्तिकाशकले रजतज्ञानं, तदप्यगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं
ग्रहणस्मरणात्मकं, नत्वेकं, कारणाभावात्, एतदवलम्बनेनैव सर्वं ज्ञानं यथार्थमेवेति वदतोऽन्यथाख्यातिप्रतिक्षेपिणः प्राभाकरदर्शन-
स्य प्रवृत्तिः। अज्ञत्वमपि ज्ञानाभावः, स चास्य मते न कस्यापि "सव्वजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ
चिट्ठइ" इति वचनात्। न च प्रतियोगिसमानदेशत्वमभावस्य संभवति, तस्मात्सर्वे सम्यग्दृष्टयः, सर्वे च ज्ञानिन इत्यस्याभिप्रायः।
'विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा ःसुद्धणया' इति समानतान्त्रिकैर्यदुच्यते तदप्येतन्नयापेक्षया योज्यमानं समीचीनतामञ्चति। कर्मोपा-
धिनिरपेक्षशुद्धद्रव्यार्थिकेन तादृशशुद्धपर्यायार्थिकेन वा तद्योजनायां तु केवलज्ञान केवलज्ञानपर्यायान् वाऽऽदाय सर्वसंसारिषु शु-
द्धत्वं समर्थनीयं स्यात्, तत्र कर्मोपाधिनिरपेक्षत्वं विषये कर्मोपाधिप्रयुक्तभेदग्रहाविषयत्वम्, तच्च यद्यपि भेदग्रहप्रतिपक्षसामग्र्यनुप्रवे
शविधया द्रव्ये निरुपचरितसंग्रहेण प्रतिपादयितुं शक्यम्, तथापि पर्याये न कथञ्चित्, पर्यायस्य संग्रहाविषयत्वात्पर्यायनये च भेदस्यैव
पुरःस्फूर्तिकत्वात् सदृशापरापरक्षणोत्पत्त्या भेदबुद्धिनिरोधानं तु कर्मोपाधिसाक्षेपतामेव समर्थयेत्, न तन्निरपेक्षताम्, उपप्लवावस्थायां स-
दृशापरापरक्षणानां कर्मसापेक्षाणामेवोत्पत्तेः, नचोपप्लवानुपप्लवासाधारणं सादृश्यमेकमस्ति, विसभागपरिक्षयादेव मोक्षप्रतिपाद-
नात्, संग्रहानुगनीकृतविषयपुरस्कारे च न शुद्धः पर्यायनयः समर्थितः स्यात्। भाविनि वर्तमानोपचाराश्रयणे च नैगमव्यवहारावेवाश्रि-

(व्याख्या) तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये। तद्विवृणोति नारकाणामित्यादिना, नरकेषु भवा नारकाः, दिव्यन्तीति देवास्तेषां, यथास्वं स्थानयोग्यतानतिक्रमेण भवप्रत्ययमित्यत्र प्रत्ययशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वभ्रममपाकरोति । भवनिमित्तकं भवहेतुकमित्यर्थ इति, पर्यायद्वयोत्कीर्तनेनार्थदार्ढ्यम्, देवतानारकाणामवधेरुत्पत्तौ भव एव केवलो हेतुरित्यत्र कार्यविशेषे तथादर्शनं प्रमाणयति । पक्षिणामित्यादिना, पक्षिणां मयूरशुकसारिकादीनां यथाकाशगमनशक्तिः, शिक्षामन्योपदेशरूपाम्, तपश्चानशनादिरूपेण, तद्वन्नारकदेवानां शिक्षां तपश्चान्तरेण तदवधिज्ञानं प्रादुर्भवतीति भावः ॥ द्वितीयं भेदं दर्शयन्नाह–

सूत्रम्–यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ १ ॥ २३ ॥

(भा०) यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः। तदेतदवधिज्ञानं क्षयोपशमनिमित्तं षड्विधं भवति शेषाणाम्। शेषाणामिति नारकदेवेभ्यः शेषाणां तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च । अवधिज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां भवति षड्विधम् । तद्यथा । अनानुगामिकं आनुगामिकं हीयमानकं वर्धमानकं अनवस्थितं अवस्थितमिति । तत्रानानुगामिकं यत्र क्षेत्रे स्थितस्योत्पन्नं ततः प्रच्युतस्य प्रतिपतति प्रश्नादेशपुरुषज्ञानवत् ॥ आनुगामिकं यत्र क्वचिदुत्पन्नं क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति भास्करप्रकाशवत् घटरक्तभाववच्च ॥ हीयमानकं असंख्येयेषु द्वीपेषु समुद्रेषु पृथिवीषु विमानेषु तिर्यगूर्ध्वमधो यदुत्पन्नं क्रमशः संक्षिप्यमाणं प्रतिपतति आ अङ्गुलासंख्येयभागात्, प्रतिपतत्येव वा परिच्छिन्नेन्धनोपादानसन्तत्यग्निशिखावत् ॥ वर्धमानकं यदङ्गुलस्यासंख्ये-

षेधाभ्यां जीवपदार्थविभागस्य धर्मितावच्छेदकबुद्धिप्रकारविधाया प्रकृतिपर्यवसितं तत् क्रियत इति बहुवचनमेवाविरुद्धम् । अत एव **सर्वसंग्रहण** इत्यत्र सर्वेषां धर्मित्वेन संग्रहण इत्यर्थः । विधौ त्वेकत्वमविरुद्धमेव, बौद्धैकत्वबहुत्वविशेषयोरनतिभिन्नत्वात् । साकाङ्क्षत्वनिराकाङ्क्षत्वे तु शाब्दक्रमविशेषेणैवेति सर्वमवदातम्, गम्भीरं वा भाष्यवचनमिदमन्यथापि सुधीभिः समर्थनीयम् । एकत्र दर्शिता विकल्पा अन्यत्र सुखेन दर्शयितुं शक्यन्त इत्यतिदिशति । **एवं सर्वभावेष्वित्यादिना**, एवमुक्तप्रकारेण सर्वभावेषु धर्मास्तिकायादिषु, नयवादेनानुगमः शब्दार्थव्याख्यानरूपः कार्यः तत्त्वैषिणा । एवं तावत् प्रमेये नयविचारः कृतोऽथ प्रमाणे तं कर्तुकाम आह अत्राहेत्यादि । **सविपर्ययाणामज्ञानसहितानां पञ्चानां ज्ञानानां** मध्ये कानि ज्ञानान्यज्ञानानि वा को नयो नैगमादिराश्रयत इति प्रश्नः । सूरिराह **अत्रोच्यते—नैगमादयस्त्रयो** नैगमसंग्रहव्यवहाराः, **सर्वाणि** निरवशेषाणि, कियन्ति ? **अष्टौ श्रयन्त्यभ्युपगच्छन्ति** । ऋजुसूत्रनयस्तु मतिमतिज्ञानं मत्यज्ञानं च तद्विपरीतं तद्वर्जानि, षट् श्रुतज्ञानश्रुताज्ञानावधिज्ञानविभङ्गज्ञानमनःपर्ययकेवलज्ञानलक्षणान्याश्रयते । **अत्राह—कथं मतिं सविपर्ययां** मत्यज्ञानसहितां, **न श्रयते**ऽसौ । **अत्रोच्यते—श्रुतस्य सविपर्ययस्योपग्रहत्वाद्** व्यवहारावधारणदशायामुपजीव्यत्वात्, तथा च श्रुतमुखनिरीक्षकत्वान्मतेरकिञ्चित्करत्वेनानाश्रयणमित्युक्तं भवति । यत्खल्विन्द्रियजं ज्ञानमुत्पद्यते तद्यावग्रहमात्रेण प्रवर्तमानं वस्तुनो निश्चयं कर्तुमलं, यदा तु श्रुतज्ञानेनासावर्थ आलोचितो भवति तदा यथावन्निश्चीयत इति तदेवाभ्युपगन्तव्यं श्रुतज्ञानम्, किं मतिज्ञानेनेत्यस्याशयः । **शब्दनयस्तु** भावार्थावलम्बी, **द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते, नान्यानि । अथ कस्मान्नेतराणि श्रयते? । अत्रोच्यते—मत्यवधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्राहकत्वात्** स्वालोचितार्थस्य परप्रत्यायने श्रुतस्यैव मुखनिरीक्षकत्वादित्यर्थः । यद्यपि तद्वत्केवलज्ञानमपि मूकमित्य-

श्चेति विधानं दर्शयति—तद्‌द्विविधमित्यादिना, अत्र सूत्रे द्वौ चानेकश्च द्वादश च द्व्यनेकद्वादश ते भेदा यस्य तद्‌द्व्यनेकद्वादशभेदमिति प्राचां व्याख्यानम्, तत्र द्वन्द्वस्याखिलपदार्थप्रधानत्वादनेकद्वादशप्रभेदवाविभेदशालित्वमभिमतं न लभ्येत, तथातात्पर्ये च सह विवक्षाया अभावाद्‌द्वन्द्वप्रवृत्तिरेव नेति, द्विपदं द्वयोर्भेदयोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्, अनेके च द्वादश चानेकद्वादश, ते च ते भेदाश्चानेकद्वादशभेदा द्वयोरनेकद्वादशभेदा द्व्यनेकद्वादशभेदाः, ते विद्यन्ते यत्रेत्यर्शो आद्यचाश्रयणीयः । यद्वाऽनेकद्वादशभेदा विद्यन्ते यत्र परम्परासम्बन्धेन तत्तथा, ततो द्वयोरनेकद्वादशभेदं द्व्यनेकद्वादशभेदं शिवभागवतादिवत्समास इति युक्तं व्याख्यानम् । तदाह—तद्‌द्विविधमङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टं च । अङ्गेभ्य आचाराङ्गादिभ्यो बाह्यं भिन्नं, अङ्गेष्वाचाराङ्गादिषु प्रविष्टमाधेयतया सम्बद्धम् । अङ्गत्वेनाधारता, श्रुतत्वेनाधेयता । तद्‌द्विविधं पुनर्यथासङ्ख्यमनेकविधं द्वादशविधं च । अङ्गबाह्यमनेकविधम्, अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधमित्यर्थः । सामायिकं समभावो यत्राध्ययने वर्ण्यते, चतुर्विंशतीनां पूरणस्याराद्‌पकारिणो यत्र स्तवः शेषाणां च तीर्थकृतां स चतुर्विंशतिस्तवः । वन्दनं गुणवतः प्रणामो यत्र वर्ण्यते तद्वन्दनम् । असंयमस्थानं प्राप्तस्य यतेस्तस्मात् प्रतिनिवर्तनं यत्र वर्ण्यते तत्प्रतिक्रमणम् । कृतस्य पापस्य यत्र स्थानमौनध्यानरूपकायत्यागेन विशुद्धिराख्यायते स कायव्युत्सर्गः । मूलोत्तरगुणधारणीयता यत्र ख्याप्यते तत्प्रत्याख्यानम् । एतैरध्ययनैरावश्यकश्रुतस्कन्ध उक्तः । दश विकाले पुत्रहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशवैकालिकम् । आचारात्परतः पूर्वकाले यस्मादेतानि पठितवन्तो यतयस्तेनोत्तराध्ययनानि । पूर्वेभ्य आनीय सङ्घसन्ततिहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशा उच्यन्ते, दशा इति व्यवस्थावचनः शब्दः काचित्प्रतिविशिष्टावस्था यतीनां यासु वर्ण्यते ता दशा इति।आभवत्प्रायश्चित्तदानप्रायश्चित्तयोः कल्पनाच्छेदनाद्व्यवहारणाद्दानाच्च कल्पव्यवहारौ, उभयविधप्रायश्चित्तज्ञापकताया उभयत्र

सामान्यरूपेण व्यक्त्यभिधानस्थले नैगमादिभिरेव चरितार्थीकर्तुं शक्यत्वात् । संपन्नो व्रीहिः, संपन्ना व्रीहय इत्युदाहरणयोस्तन्मत एवोपदर्शयितुं शक्यत्वात् । अत एव संख्यावाचकपदोपसदानमेकतरनयविनिगमकत्वात्तदपवादकम् । तथा चानुस्मृतं श्रीहेमसूरिभिः, "जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्येयो बहुवत्" इति, उदाहृतं च द्व्याश्रयमहाकाव्ये "दूरे राज्ञोऽपतन् सूता विप्रः सर्वोऽन्तिकेऽवदत् । अन्तिकाद्गुरुराशास्त गायनाश्चान्तिकं जगुः ॥ १ ॥" इति । अत्र सूतगायनानां सामान्यरूपेणाभिधाने बहुवचनं विप्रगुर्वोश्चैकवचनमिति सामान्यस्य प्राधान्येनाभिधाने त्वेकवचनमेव समयसिद्धम् । अत एव नैगमव्यवहारयोर्भङ्गोपदर्शनायामेकवचनबहुवचनाभ्यां षड्विंशतिर्भङ्गाः, संग्रहस्य तु सामान्याश्रिताः सप्तैव भङ्गा अनुयोगद्वारसूत्रे लिखिताः । अत एव च वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया एव भानं न्यायसिद्धं वैयाकरणैरभ्युपगम्यते । सामान्यात्मनाऽविभागेन संख्याविशेषाणामवस्थानं हि सा, अस्या भानं च कपिञ्जलाधिकरणे त्रित्वस्येवात्रैकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात्, न चेदेवं तदा राजपुरुष इत्यादौ राज्ञः राज्ञोः राज्ञां वेति जिज्ञासा न स्यात्, तस्याः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्, तस्मान्न्यायबलाज्जिज्ञासानुरोधेन तद्रूपेण वाच्यत्वाद्वा वृत्तौ तदवगम इति, किं बहुना ? लोकलोकोत्तरन्यायविरोधेनानुगतार्थग्राहिणि सर्वसंग्रहे बहुवचनाङ्गीकरणं न कथमपि विचारसहमिति चेत्, अत्रेदमाभाति, यत्र लोके लोकोत्तरे वा सामान्यप्राधान्येनाऽभेदैकत्वसंख्याया एवाश्रयणम्, तत्र श्रौतमार्थं वा एकवचनमेव युक्तम्, यत्र तु बौद्धमेकत्वं प्रकृतिपर्यवसितं क्रियते, तत्र सर्वसंग्रहनयोऽपि बहुवचनमेव प्रयुङ्क्ते, यथा का सेनेति प्रश्ने हस्त्यश्वरथपदातय इति, किं वनमिति प्रश्ने पुन्नागनागसहकारतालतमाला इति । तेन अणुकादीन्यनन्ताणुकपर्यवसानानि द्रव्याण्युद्दिश्य यत्रैकमानुपूर्वीसामान्यं विधीयतेऽनुयोगद्वारादौ तत्र बौद्धमेकत्वं संग्रहविषयः, इह तु व्यवहाराभिधित्सितस्य विधिमति-

दशाः कल्पव्यवहारौ निशीथमृषिभाषितान्येवमादि ॥ अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम् । तद्यथा । आचारः सूत्रकृतं स्थानं समवायः व्याख्याप्रज्ञप्तिः ज्ञातधर्मकथा उपासकाध्ययनदशाः अन्तकृद्दशा. अनुत्तरौपपातिकदशाः प्रश्नव्याकरणं विपाकसूत्रं दृष्टिपात इति ॥ अत्राह । मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते । उत्पन्नाविनष्टार्थग्राहकं साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानम् । श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम् ॥ अत्राह । गृह्णीमो मतिश्रुतयोर्नानात्वम्, अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेकद्वादशविधमिति किं कृतः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते । वक्तृविशेषाद्द्वैविध्यम् । यद्भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्षिभिरर्हद्भिस्तत्स्वाभाव्यात्परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थंकरनामकर्मणोऽनुभावादुक्तं भगवच्छिष्यैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशयवाग्बुद्धिसंपन्नैर्गणधरैर्दृब्धं तदङ्गप्रविष्टम् । गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टवाङ्मतिबुद्धिशक्तिभिराचार्यैः कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तीनां शिष्याणामनुग्रहाय यत्प्रोक्तं तदङ्गबाह्यमिति ॥ सर्वज्ञप्रणीतत्वादानन्त्याच्च ज्ञेयस्य श्रुतज्ञानं मतिज्ञानान्महाविषयम् । तस्य च महाविषयत्वात्तांस्तानर्थानधिकृत्य प्रकरणसमाप्त्यपेक्षमङ्गोपाङ्गनानात्वम् । किं चान्यत् । सुखग्रहणधारणविज्ञानापोहप्रयोगार्थं च । अन्यथा ह्यनिबद्धमङ्गोपाङ्गशः समुद्रप्रतरणवद्दुरध्यवसेयं स्यात् । एतेन पूर्वाणि वस्तूनि प्राभृतानि प्राभृतप्राभृतानि अध्ययनान्युद्देशाश्च व्याख्याताः ॥ अत्राह । मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्वं वक्ष्यति । द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति । तस्मादेकत्वमेवास्त्विति । अत्रोच्यते । उक्तमेतत् साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं विशुद्धतरं चेति । किं चान्यत् । मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनि-

च्चारितेऽजीवद्रव्यमेव परमाण्वादिकं प्रतीयते, नञः सर्वनिषेधकत्वात् । नो अजीव इत्युक्ते द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतिं गमयत इति भवस्थः संसार्येव जीवो गम्यते । कस्मादनेन नोशब्दाद्देशप्रदेशौ न बोध्येते । तत्राह–समग्रार्थेत्यादि । भावितप्रायमेतत् । एवं तावच्चत्वारो विकल्पा एकवचनेन दर्शिताः, तद्वद्द्विवचनबहुवचनाभ्यामपि जीवौ नोजीवौ, अजीवौ नो अजीवौ, जीवा नोजीवा अजीवा नोअजीवा इत्येवं चत्वारश्चत्वारो द्रष्टव्याः । तदाह–एवं जीवौ जीवा इति । इतिशब्द आद्यर्थे, द्विरथबहुत्वाकारितेषु द्विवचनबहुवचनाभ्यामुच्चारितेषु, एवमेवाभ्युपगमो नैगमादीनाम् । अथ संग्रहस्य का वार्तेत्याह–सर्वसंग्रहेणेत्यादि । सर्वसंग्रहेण सामान्यवस्तुग्राहिणा एकवचनद्विवचनान्ता विकल्पा नाभ्युपगम्यन्ते । तांश्च विकल्पान् दर्शयति–जीवो नोजीव इत्यादि । एकद्वित्वाकारितेषु एकद्विवचनान्तेपूच्चारितेषु, शून्यं भवति, एकद्विवचनान्तपदमबोधकमिति व्युत्पत्तिमतस्ततो बोधो न भवतीत्यर्थः । हेतुमाह एष हीति । एष संग्रहो, यस्मात्संख्याया जीवगताया आनन्त्यं प्रतिपद्यते, पञ्चगतिवर्तिनां तेषां बहुत्वात् । यथार्थग्राही चायमिति बहून् बहुत्वेनैव गृह्णाति । ततो जीवा नोजीवा, अजीवा नोअजीवा इत्ययमेवास्याभिलापः कार्यः । उदाहरणान्यपि च बहुत्वेनैव वाच्यानि । शेषास्तु नैगमादयो नयाः, एकस्मिन् जीवशब्दार्थेऽभिधेये, व्यक्त्येकत्वादेवैकवचनं जीवसामान्येऽप्यभिधेये सामान्यैकत्वादेकवचनप्राप्तौ “ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ” इति लक्षणेन जात्यपेक्षं सामान्यविषयापेक्षं, बहुवचनं, बहुषु जीवेष्वभिधेयेषु व्यक्तिबहुत्वादेव बहुवचनमिच्छन्ति । यतस्तत इति शेषः । सर्वाकारितग्राहिण एकवचनादिभिराकारितान् द्वादशापि विकल्पान् गृह्णन्तीत्येवंशीला भवन्ति । ननु सर्वसंग्रहो बहुवचनमेव सहत इति यदुक्तं तत्कथंयुक्तम्, तस्य सामान्यविषयत्वेनैकवचनसहिष्णुताया एव युक्तत्वात्, पाक्षिकबहुवचनप्राप्तेरपि जात्याख्यायामिति समाख्यानुरोधेन

तन्निर्वाहार्थं च यदि स्वप्राचीस्थपुरुषचाक्षुषे स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्तद्भित्त्यादेः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, तदा न गौरवं बाधकम्, प्रामाणिकत्वात् । यदि च व्यवहितमयोग्यत्वादेव न गृह्यते, तदापि न दोषः, व्यवधानाभावरूपनैरन्तर्येण चक्षुर्ग्राह्यतानुकूलयोग्योत्पादस्य स्थूलर्जुसूत्रनयेनाश्रयणेऽस्माकं बाधकाभावात् । एतेनायोग्यत्वं हि न स्वरूपायोग्यत्वम्, स्थैर्यपक्षे तस्यैव कालान्तरे ग्रहात् । क्षणिकत्वपक्षेऽपि प्रत्यासन्नानां सहकारिणामेव तत्रातिशयजनकत्वं नाप्रत्यासन्नानाम्, प्रत्यासत्तिश्च बौद्धानां निरन्तरोत्पादोऽस्माकं द्रव्ययोः संयोगस्तदुभयमपि कृष्णसारस्यार्थेन न सम्भवति, किन्तु तदाश्रितस्येन्द्रियस्यातीन्द्रियस्य गतिक्रमेणेति निरस्तम्, तत्तद्व्यवधानाभावकूटविशिष्टतयोत्पन्नस्यैव घटादेर्योग्यत्वात् । किञ्चानन्तचक्षूरवयवगनिसंयोगादिकल्पनापेक्षया तद्धेतुत्वेन कल्प्यमानस्य तत्तद्व्यवधानाभावकूटस्य तत्सम्बन्धेनाभिमुख्यस्यैव वा चाक्षुषहेतुत्वं युक्तम् । यदपि सूक्ष्मवस्त्राद्यावरणे घटादेरल्पप्रकाशस्तदभावे च महाप्रकाश इति व्यवस्था स्वल्पभूयोऽवयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगवाद एव घटत इति, तदपि तन्नियामकादेव तदुपपत्तौ तादृशसंयोगकल्पनायां गौरवादेव निराकरणीयमिति दिक् । मनसोऽप्यप्राप्यकारित्वं चिन्त्यमानविषयसम्बन्धकृतानुग्रहोपघातशून्यत्वात् समर्थितमेव । यश्चेह मृतनष्टादिकं वस्तु चिन्तयतोऽत्यार्तरौद्रध्यानप्रवृत्तस्य दौर्बल्योरःक्षतादिलिङ्गैरुपघातः, इष्टसङ्गमविभवलाभादिकं च चिन्तयतो हर्षादिभिरनुग्रहोऽनुमीयते, स इष्टानिष्टाहाराभ्यवहारसदृशमनस्त्वपरिणतेष्टानिष्टपुद्गलसङ्घातनिमित्तकः, न तु चिन्त्यमानसम्बन्धकृत इति न दोषः । न च सूक्ष्ममनःपुद्गलैः स्थूलचयोपचयासंभव इत्यपि शङ्कनीयम्, स्थूलैरपि पुद्गलैः सूक्ष्मापनयनद्वारैव तत्करणाभ्युपगमात्, अन्यथा प्रतिक्षणं बालादिशरीरवृद्ध्यनुपपत्तेः, सुप्रसिद्धं चैतत् 'सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते' इत्यादौ, न च मनसाऽऽत्मनि प्राप्त एव ज्ञानं जन्यते, चिन्त्यमानास्तु पदार्था उपनीता एव तत्र भासन्त इति तस्य प्राप्यकारित्वमेवेति युक्तम् । चिन्ताद-

नुकूलभावनाया अतीतघटाभिन्नाश्रकास्तित्वस्य च निषेध्यस्याप्रतीतेः,अभावविशेष्यकबोधे क्वेत्याकाङ्क्षानुपरमाच्च । अन्ध आकाशं न
पश्यतीत्यत्र चाकाशकर्मकत्वाभाववद्दर्शनाश्रयत्वाभाववानन्ध इत्येव बोधो नञो ऽधान्वयादित्यादिकं भावनीयम् । तस्मात्सुष्ठूक्तं
अजीव इत्यत्र नञः सर्वनिषेधोऽर्थ इति । नोशब्दस्य तु न नञ् समानशीलत्वं परिभाषानुरोधेन देशसर्वनिषेधयोः प्रवृत्तिदर्शनादि-
ति किमतिप्रसङ्गेन ॥ प्रकृतं प्रस्तुमः, एवं तावन्नैगमादयश्चतुर्षु जीव इत्यादिषु विकल्पेषु प्रवृत्ता, एवंभूतस्तु नैवं प्रतिपद्यते । कथमिति
चेत्, उच्यते–एवंभूतनयेनेत्यादि । एवंभूतनयेन जीव इत्युच्चारिते, भवस्थः संसारी, जीवः प्रतीयते । कथं सिद्धस्त्यज्य-
त इत्याह–हि यस्मात्, एष एवंभूतनयो, जीवं प्रति औदयिकभावस्यैव गतिकषायादिस्वभावस्य ग्राहकः । गतिकषायाद्यौदयिक-
भावयुक्तमेव जीवमसाविच्छति, यतः शब्दार्थ एवं व्यवस्थितो, जीवतीति जीवः । किमुक्तं भवति । प्राणितीति धातोः सक-
र्तृकत्वं स्पष्टयति । प्राणा इन्द्रियाणि पञ्च मनो वाक्कायास्त्रयः प्राणापानावेक आयुश्चेति दश, तान् धारयति यथायोगं न मुञ्चति
यावत्तावदसौ जीव इति मन्तव्यः । त(च्च)त्तु जीवनं प्राणधारणलक्षणं, सिद्धे न विद्यते । तस्माद्भवस्थ एव जीवो न सिद्ध
इति । नोजीव इत्युच्चारिते नोशब्दः एतन्मते सर्वप्रतिषेधक एव, नञ्समानशीलत्वात्, न देशनिषेधकः, देशस्यैवाभावात्, देश्येव हि
देशो न वस्त्वन्तरम्, न च देशिनो देशो भिन्न इत्यभिधातुं युक्तम्, यदि भिन्नः स्यात्, नासौ तस्य, भिन्नत्वादेव, वस्त्वन्तरवत्, अ-
थाभिन्नो, देश्येव तर्ह्यस्ति न कश्चिद्देशो नामेति । न च वृक्षे कपिसंयोगतदभावावच्छेदकतया देशसिद्धिः, परमाणौ निरंशे षड्दिक्सं-
योगानामिवावच्छेदककल्पनामात्रेण वस्त्वसिद्धेः, कल्पितस्य च देशिनः कल्पितेन देशेन न तादात्म्यम् प्रतियोग्यभावयोरिवेति, नो-
शब्देन देशनिषेधविधौ, तस्मान्नोजीव इत्युक्तेऽजीवद्रव्यं परमाण्वादि, सिद्धो वा प्राणधारणाभावात् प्रतीयते । अजीव इति तु

शब्द;ः एवमेतानि स्वप्रयोज्यचरमव्यापारद्वारा यथायथमिन्द्रियानिन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तानि सन्ति मतिज्ञानाश्च भिद्यन्ते। कि चान्यदिति पक्षान्तरमाश्रयति, अप्रमाणान्येव वा परकल्पितान्यनुमानादीनि प्रमाणानि, मिथ्यादर्शनपरिग्रहादेकनयाश्रयणात्, विपरीतोपदेशादेकान्तप्ररूपकत्वाच्च, उन्मत्तवाक्यवत्। वक्ष्यमाणं स्मारयति मिथ्यादृष्टेर्हि जन्तोर्मतिश्रुतावधयो नियतं निश्चितं अज्ञानमेव कुत्सितज्ञानमेवेति वक्ष्यत्युपरिष्टात्। ननु मिथ्यादृष्टिना कोऽपराधः कृतो येन तत्सम्बन्धि सर्वमज्ञानम्, सम्यग्दृष्टिसंबन्धि च सर्वं ज्ञानमिति चेत्, अनुवृत्तिव्यावृत्तिपर्यायद्वारा सर्वस्य सर्वात्मकस्यानन्तपर्यायस्य वस्तुन एकपर्यायप्रकारेण ग्रहणादित्यवेहि। ननु सम्यग्दृष्टिरपि घटादिवस्तुन एकस्मिन्काले एकमेव कञ्चिद् घटत्वादिपर्यायं गृह्णात्यतोऽनन्तपर्यायमपि वस्त्वेकपर्यायनया गृण्हतस्तस्यापि कथं ज्ञानमिति चेत्, सत्यम्, यद्यप्यसौ प्रयोजनादिवशादेकं पर्यायं गृण्हाति, तथाहि–सौवर्णे घटे दृष्टे यस्य घटमात्रेण प्रयोजनं स घटोऽयमित्यध्यवस्यति, सुवर्णार्थी यः स सुवर्णमिदमिति, जलाहरणार्थी जलभाजनमिदमिति। एवं ब्राह्मणे द्वारि दृष्टेऽभ्यासवशाद्भिक्षुकोऽयमिति, यस्तत् समीपेऽधीते स प्रत्यासत्तिवशान्मदीयोपाध्यायोऽसाविति, अन्यस्तु पाटववशाद् ब्राह्मणोऽयमिति। तथापि 'जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ' सर्वमनन्तपर्यायात्मकमित्याद्यागमार्थश्रद्धानोपनीतसर्वात्मकत्वानन्तपर्यायात्मकत्वावगाहित्वं वस्तुनि सम्यग्दृष्टिज्ञाने सर्वत्रैवेति तदेव प्रमाणमिति स्थितम्। यद्येवं कथं तर्हि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीत्युक्तमत आह–नयवादान्तरेणेत्यादि। नया नैगमादयस्तेषां वादः स्वरुचितार्थप्रकाशनं तस्यान्तरं भेदस्तेन मतिश्रुतयोर्विकल्पा ये भेदास्तज्ज्ञानि यथाऽन्योक्तप्रमाणानि भवन्ति तथा परस्तान्नयविचारणायां वक्ष्यामः। शब्दनयस्य मिथ्यादृष्टिरन्यो वा नास्तीति वक्तव्यम्, तन्मतेन प्रमाणानीति वस्तुनः परैः पृथक्त्वेनाशङ्कितान्यनुमानादीनि प्रमाणानि सम्यग्दृष्टिसम्बन्धीनि मतिश्रुतयोर-

वैकत्रचनम् । न तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अत एव पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इत्यादिकमपि सूपपादम् । अत्वं भवसि । अनहं
भवामीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था च त्वमहमसि अहं त्वमस्मीत्यादाविवोपचारे मुख्ययुष्मदाद्यर्थप्राधान्यापरित्यागादुपपादनीया ।
तत्र व्याकरणनये युष्मदस्मदोस्त्वद्भिन्नमद्भिन्नयोर्लक्षणा, नञ्द्योतकः, तथा च भिन्नाभ्यां युष्मदस्मदर्थाभ्यां तिङोः सामानाधिकर-
ण्यात्पुरुषव्यवस्था, त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका मद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका च भवनक्रियेति शाब्दबोधौ, न्यायनये च भेदवानेव नञोऽर्थः, तथा
च त्वद्भिन्नो भवनाश्रयो मद्भिन्नो भवनाश्रय इति शाब्दबोधौ । नञ्समासस्थलीययुष्मदाद्यर्थे उपचरितान्वयव्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च
पुरुषव्यवस्था, अन्यथा कथमाख्यातवाच्यपुरुषभेदात् संभेदेनान्यतरवैयर्थ्याभावः, कथं चात्वं घटो भवसीति न प्रयोग इति ध्येयम् ।
यत्तु नञर्थस्याभावस्य प्रतियोगिविशेषणत्वमेव, अत्वं भवसि,अनहं भवामीत्यत्र भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका तादृशमदभिन्नाश्रयिका
च भवनक्रियेत्यन्वय इति पुरुषव्यवस्थेति वैयाकरणैः पक्षान्तरमुच्यते, तदसत् । अब्राह्मणस्त्वं पचसीत्यत्र त्वद्वृत्तिभेदप्रतियोगी
ब्राह्मण इत्यन्वये पुरुषविपर्यासापत्तेरनिवारणात्, ब्राह्मणवृत्तिभेदप्रतियोगी त्वमित्यन्वयेऽपि वृत्तित्वेन भेदे ब्राह्मणस्य वि-
शेषणत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यापत्तेः । तस्माद्विशेष्यतयाऽन्वयपक्ष एव श्रेयान् । एवं त्वं न पचसीत्यत्र त्वदभिन्ना-
श्रयकानुकूलाभावनाभावः घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तितत्त्वाभाव इति रीत्या बोधः । असमस्तनञः क्रियायामेवान्व-
यात् । स चाभावोऽत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वरूपेण शक्यः, तत्तद्रूपेण बोधादिति शब्दविदः । तत्र त्वं पाकानुकूलयत्ना-
भाववान् घटोऽस्तित्वाश्रयत्वाभाववानित्येवमेव बोधः, प्रतियोग्यभावान्वययोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्प्रतियोगिनश्चाख्यातार्थस्य प्रथमान्त-
पदार्थ एवान्वयादिति तु न्यायविदः । एतन्मतमेव युक्तं न पूर्वमतम् । घटो न पचति अतीतघटो नास्तीत्यादौ घटाभिन्नाश्रयकपाका-

प्त्यधिकरणं वाक्यं प्रमाणम्, तदेकदेशबोधकतापर्याप्त्यधिकरणं तदितरादूषकं नयः, तदितरदूषकं तु दुर्णय इत्ययमेव लक्षणविभागो युक्तः । लौकिकलोकोत्तरप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां च नयस्योभयरूपत्वमभिप्रेत्य "णिययवयणिज्जसच्चा" इत्यादि प्रतिपाद्यते, अनुभयरूपत्वं चाभिप्रेत्याभ्यधिष्महि, " अयं न संशयः कोटे-रैक्यान्न च समुच्चयः ॥ न विभ्रमो यथार्थत्वा-दपूर्णत्वाच्च न प्रमा ॥१॥ न समुद्रोऽसमुद्रो वा, समुद्रांशो यथोच्यते । नाप्रमाणं प्रमाणं वा, प्रमाणांशस्तथा नयः ॥ २ ॥ " इत्यादि । यद्येवं भ्रमप्रमासंशयसमुच्चयव्यावृत्तं नयज्ञानं तदा कथं तत्र शब्दप्रमाणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमिति चेत्, न, तथात्वेऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाने वेदान्तिनामिव व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञाने चालङ्कारिकाणामिव तात्पर्यवैचित्र्येण वैचित्र्यस्याप्रत्यूहत्वात्, शाब्दत्वजात्यनतिक्रमेऽपि च श्रुतचिन्ताभावनाज्ञानानां शब्दस्य दीर्घदीर्घतरव्यापारेणावान्तरजातिवैचित्र्यं शास्त्रसिद्धमेव, शब्दजप्रत्यक्ष इव वा शब्दजन्यज्ञाने वैचित्र्यं भावनीयम् । अनन्तधर्मात्मकत्वमतिपत्तिविशिष्टे एकधर्मात्मकत्वावधारणं नय इति मतेऽप्यनेकान्तप्रतिपत्तिमत आसत्तिपाटवाभ्यां सप्रयोजनार्थित्वान्यतरेणैकधर्मावधारणे न नयत्वम्, किन्त्वपेक्षयैकधर्मावधारण इति प्रमिणोमि नयामीत्यनुभवसाक्षिको विषयताविशेषः प्रमाणनयभेदकोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति दिक् ॥६॥ किं चान्यदित्यनेनोत्तरसूत्रं सम्बन्धयति । नैतावतैव विस्ताराधिगमस्तत्त्वानां, यतोऽन्यदपि विस्तराधिगतौ कारणमस्ति, किं तत् निर्देशादि, के पुनर्निर्देशादय इत्यत आह—

सूत्रम्—निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ १ ॥ ७ ॥

(भा०) एभिश्च निर्देशादिभिः षड्भिरनुयोगद्वारैः सर्वेषां भावानां जीवादीनां तत्त्वानां विकल्पशो विस्त-

व । तस्मादब्राह्मण इत्यादावपि आरोपितत्वं नञर्थः, आरोपमात्रं वार्थः, विषयत्वं तु संसर्गः, ब्राह्मणारोपविषये ब्राह्मणपदस्यैव वा लक्षणा, नञ्पदं तात्पर्यग्राहकम् । अत एव तस्य द्योतकत्वम्, तदिदमाह—"नञ् समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ॥ आरोपितत्वं नञ् द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥ १ ॥' इति । तथा च कथं नञः सर्वनिषेधार्थता । अत्र वृद्धाः समादधते, घटो नास्ति अब्राह्मण इत्यादावारोपबोधस्यासार्वजनीनत्वान्नञ् सूत्रे "निवृत्तपदार्थक" इति महाभाष्यप्रतीके "नपुंसके भावे क्त"इति क्तप्रत्ययाश्रयणेन निवृत्तं पदार्थो यस्येति व्युत्पत्त्या नञोऽभाव एवार्थः । यत्तु निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः, सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्था यस्येत्यर्थ इति कैयटः, तन्न, आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात् । अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तु "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥" इति पठित्वाऽब्राह्मणः अपापं अनश्वः अनुदराकन्या अपशवो वाऽन्ये गो अश्वेभ्यः अधर्म इत्युदाहरन्ति । तदार्थिकार्थमभिप्रेत्य । स चाभावः प्रतियोगिविशेष्यतयैवान्वेतीति नैयायिकादिवत् स्वीकर्तव्यम् । गौणत्वेऽपि नञ्समासे"एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ् समासे हलि"इति ज्ञापकात् सर्वनामसंज्ञानुपपत्त्यभावात्, असः शिव इत्यत्र सुलोपवारणायानञ्समास इति विशेषणम्, नञ्समासे च तच्छब्दस्य सर्वनामता गौणत्वाद्दुर्वचा, अकोरित्यकच्सहितव्यावृत्त्या च सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभ इत्यनञ्समास इति ज्ञापकमेव, नञ्समासप्रयुक्तगौणत्वं सर्वनामसंज्ञां नापनुदतीत्याचष्टे । नचेद्गौण इत्यत्र च नञ्समासप्रयुक्तगौणत्वातिरिक्तगौणत्वाभाववत्त्व चेदित्ययमेवार्थः कर्तव्यः । अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात्, "सुबामंत्रिते पराङ्गवत् स्वरे" इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब् ग्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेवेति जात्यभिप्रायं वा तत्, सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्ग्येत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकसेवनान्वयबोधनाय

अथ किमर्थं प्रत्येकं सम्यक्शब्दप्रयोगः, सम्यग्दर्शने सति ज्ञानचरणयोः सम्यक्त्वाव्यभिचारादिति चेत्, देशज्ञानदेशचारित्रनिवृत्त्यर्थमिति प्राञ्चः । वस्तुतः सति पारमार्थिके चारित्रपरिणामे शुभौघसंज्ञानुगतगुरुपारतन्त्र्यलक्षणज्ञानतद्रुचिरूपदर्शनाभ्यामपि माषतुषादीनां कार्यसिद्धिप्रदर्शनात् समीच एकनरस्यापीतरोभयसम्यक्त्वाक्षेपकत्वादविनिगमादेव सर्वत्र तत्प्रयोग इति स्मर्तव्यम् । इतीयानिति शब्द इयत्तादर्शकः, एष बुद्धिप्रत्यक्षः,त्रिविधस्त्रिप्रकारो मोक्षस्य स्वभावसमवस्थानरूपस्य,मार्गः शुद्धिरित्येके । मोक्षस्य सिद्धिस्थानस्य मार्गः पन्था इत्यपरे, मोक्षस्य कर्माष्टकक्षयलक्षणस्य मार्ग उपधायको हेतुरिति वयम् । किमेतावदेव मोक्षमार्गोपदेशनमुतास्त्यन्यदित्यतआह-- तं पुरस्तादित्यादि । तं मोक्षमार्गम्, पुरस्तादुपरितनसूत्रेषु, लक्षणत इति, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् । तद् द्विधाऽन्तर्बहिर्भेदेन, रुचिपरिच्छेदानुष्ठानाख्याः पौरुषेय्यः शक्तयोऽन्तर्लक्षणं सम्यग्दर्शनादेः । बाह्यं तु तद्व्युत्पादकः शब्दराशिः, ततस्तमाश्रित्य, तथा विधानं भेदस्ततो, विस्तरेण व्यासेन, वक्ष्यामः । विस्तरस्य पुरस्तादवश्यवाच्यत्वे सामान्याभिधानस्यास्य किं प्रयोजनमित्यत आह--शास्त्रानुपूर्वीत्यादि । शास्त्रस्यानुपूर्वी परिपाटी तस्या विन्यासो रचना, तत्प्रयोजनार्थम्,तुशब्दाल्लाभक्रमप्रदर्शनार्थं शुश्रूषूणामादरप्रतिपादनार्थं चेत्यूह्यम् । उद्देशमात्रम् अविशिष्टपदार्थाभिधानमात्रम्,इदमुच्यते--उद्देशवाक्यलक्षणमेतावता यद्यपि विशेषाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकसामान्याभिधानत्वं पर्यवस्यति, तथापि तत्र न तात्पर्यम्, लक्षितविभागोत्थापके लक्षणवाक्येऽतिप्रसक्तेः, नापि लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणधर्मानुपरागेण वस्तुप्रतिपादकं वचनमुद्देश इत्यपि सम्यक्, लक्षणवाक्यस्थलक्ष्यभागेऽतिव्याप्तेः, तथापि लक्षणवाक्याद्यसमभिव्याहृतं सामान्याभिधानमुद्देश इत्यत्र भाष्यकृतस्तात्पर्यम् । न च सामान्यं लक्षणपरीक्षावाक्यविषयीभूतं ग्राह्यम्, अन्यथा घट इत्यादिलौकिकवाक्येऽतिव्याप्तेरित्यन्योन्याश्रयापत्तिरिति शङ्कनीयम् । शास्त्रवि-

ातिषेधकस्तदा देशस्याविषिद्धत्वाज्जीवस्य देशश्चतुर्भागादिकः, प्रदेशो वाऽत्यन्ताविभजनीय उच्यते नोजीवशब्देनेति टीकाकृतः। अत्र सर्वप्रतिषेधपक्षे वस्त्वन्तरप्रतीतिर्नोशब्दस्यान्योन्याभाववदर्थकत्वं जीवपदार्थस्य चैकदेशेऽप्यन्योन्याभावेऽन्वय इत्यभिप्रायेण जीवपदस्य जीवान्योन्याभाववति लक्षणा नोशब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यभिप्रायेण वा नोशब्दस्यान्योन्याभाव एवार्थः, प्रतियोगित्वमाश्रयत्वं च संसर्गमर्यादालभ्यमित्यभिप्रायेणैव वा, देशप्रतिषेधश्च क्वचिद्देशे सर्वप्रतिषेधः, यथा द्वादशाङ्गं गणिपिटकं नो आगमतो भावश्रुतमित्यत्र चारित्रक्रियाविशिष्टभावश्रुते धर्मीकृते क्रियारूपदेशे सर्वभावश्रुतनिषेधे, अन्यथाऽऽचारे सूत्रकृततादात्म्याभावादाचाराङ्गं नो आगमतो भावश्रुतमित्यस्याप्यापत्तेः, क्वचित्सर्वस्मिन् देशप्रतिषेधो, यथाऽत्रैव विशिष्टे सर्वस्मिन्नागमरूपदेशप्रतिषेधः, नीलविशिष्टघटे पीतनिषेधवत्, अत्र नोशब्दस्यैकदेशाभाववति लक्षणा, एकदेशे चागमस्याभेदेनान्वयः। क्वचिद्देशे सर्वतया निषेधः, यथा जीवस्य जीवे वा प्रदेशो नोजीव इति शब्दनयोदाहरणे एकजीवप्रदेशे धर्मीकृते जीववृत्तियावत्त्वसंख्यापर्याप्त्याश्रयतया, अत्र यावत्त्वपर्याप्त्यानाश्रयत्वं नोशब्दार्थः,यावत्त्वे च जीवपदार्थस्य वृत्तित्वेनान्वयः। क्वचिद्देशे देशस्य प्रतिषेधः। यथा प्रकृतोदाहरणे,अत्र जीवपदस्याधिकृतजीवदेशस्तत्प्रदेशो वा लक्षणयार्थो नोशब्दस्य तदितरदेशनिषेध इति व्यवस्था ज्ञातव्या। अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव प्रतीयते पुद्गलादिकम्। नोअजीव इति पुनरभिहिते नोकाराकारयोः सर्वप्रतिषेधवृत्तौ द्वयोः प्रतिषेधयोः प्रकृतिगमकत्वाज्जीवः प्रतीयते। नोनञोर्देशसर्वनिषेधवृत्तौ जीवस्यैव देशप्रदेशौ। अत्र वैयाकरणैकदेशिनः प्रेरयन्ति। नन्वजीव इत्यत्र नञः सर्वनिषेधो नार्थः, एवं सति नञ् समासे उत्तरपदार्थप्राधान्येनातिसर्व इत्यादाविवातस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यानापत्तेः, अभावविषयकबोधे हि घटो नास्तीत्यादावभावस्यैव विशेष्यतादर्शनेनातस्मिन्नित्यादौ तदर्थतस्य विशेषणतया गौणत्वं सर्वनामकार्यं कथं न बाधे-

तीर्थंकरनामकर्म यत्प्रोक्तं तस्योदयात् कृतार्थोऽप्यर्हंस्तीर्थं प्रवर्तयति प्रवचनमुपदिशतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ कथमस्य फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिरित्याशङ्कां दृष्टान्तेन निरस्यति—

(भा०)तत्स्वाभाव्यादेव, प्रकाशयति भास्करो यथा लोकम् । तीर्थप्रवर्तनाय, प्रवर्तते तीर्थंकर एवम् ॥ १० ॥

(व्या०)तत्स्वाभाव्यादेवेति स्पष्टेयम् । नन्वेवमपि तीर्थंकरनामकर्मोदयपारतन्त्र्येणास्य कृतार्थतेति चेत्, माभूदेवमेकान्तकृतार्थता । घातिकर्मक्षयकृता तु सा निरपायैव । यद्वाऽप्यकारः—'णेगंतेण कयत्थो, जेणोदिन्नं जिणिंदणामं से' इति । इच्छां विना कथमुपदेशादौ प्रवृत्तिस्तस्येति तीर्थान्तरीयाशङ्का तु न श्रेयसी, जीवनयानियत्नादिव्यावृत्तस्येव भगवद्यत्नव्यावृत्तस्यैव वैजात्यस्य यत्नगतस्येच्छाजन्यतावच्छेदकत्वात्, एवं हि जन्यत्वविशेषणगौरवमपि परिहृतं भवति । पुद्गलग्रहणनिसर्गादिप्रवृत्तौ मोहोदयस्यैव हेतुत्वमिति क्षीणमोहस्योपदेशादिकं नैयतिकमेवेति नग्नाटवचनं तु न श्रद्धेयम्, मोहोदयस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामारम्भादिप्रवृत्तिविशेष एव हेतुत्वात्, अन्यथा गुरुविनयस्वाध्यायाध्ययनदानादिप्रवृत्तीनामपि मोहजन्यत्वापत्तेः, नियतानियते सर्वत्र कार्ये व्यवस्थिते भगवच्चेष्टायाः केवलनियतत्ववचनस्यानागमिकत्वाच्च । इच्छां विना न प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिं विना च न चेष्टेति निश्चेष्टतैवं तस्य प्रसज्येत, विलक्षणचेष्टायामेव प्रवृत्तिर्हेतुरित्यभ्युपगच्छंश्च विलक्षणकृतावेवेच्छा हेतुरिति निरीहप्रवृत्तिं भगवतः कुतो नाभ्युपगच्छेदिति, अधिकमस्मत्कृताध्यात्मपरीक्षादेरवगन्तव्यम् ॥ १० ॥ तदेवं सर्वतीर्थंकरोपदेशप्रयोजने व्याख्यातेऽधुना यस्य तीर्थे प्रवर्तमाने आचार्यः शास्त्रं कर्तुमिच्छति तस्य जन्मनः प्रभृत्युपदेशपर्यन्तं चरित्रं वर्णयितुकाम इदमाह—

तस्यैव सुलब्धत्वस्य प्रक्रान्तत्वात्, तथेतिशब्दः सम्यग्दर्शनाद्याप्तिपूर्वकमित्यर्थको यथा भवतीत्युत्तरयथाशब्दापेक्षः, 'प्रयतितव्यमिति, अत्र प्रकर्षार्थे आद्यर्थे वा प्रशब्दः, तथा च प्रकर्षेण सर्वात्मना सम्यग्दर्शनादिलाभानन्तरमादावेव वा तपःसंयमादिषु यतितव्यमित्यर्थः, प्रयत्नप्रयोजनमाह-कर्मक्लेशाभावो यथा भवतीति, यथा येन प्रकारेण, स च प्रकारः "शङ्काद्यतिचारवियुक्ताप्तदर्शनो हि शुद्धाशयस्त्रिभुवनमप्युपहितमोहप्रहेन्धनज्वलितकर्मदहनक्वाथ्यमानमशरणममलज्ञानागमचक्षुपाऽवलोक्य गर्भवासादिभयोद्विग्नः प्राणातिपातादिविरतिप्रतिज्ञामारुह्य तद्दृढीकरणार्थं च पञ्चविंशतिभावनाभावितान्तरात्मा द्वादशानुप्रेक्षास्थिरीकृताध्यवसाय संवृताश्रवत्वादनभिनवकर्मागमः तपःसंयमादिभिश्च पूर्वोपात्तक्षयशुद्धाशयो मोहादिमलप्रक्षयादवाप्तकेवलपरमैश्वर्यः फलबन्धनशेषचतुष्प्रकृतिक्षये कर्मक्लेशाभावावस्थामाप्नोतीति" टीकाकृदुक्तोऽवसेयः। जन्मादित्रयाणामन्योन्यं कारणभावेऽपि कर्मक्लेशौ प्रति जन्मनोऽन्वयो न नियतः, तीर्थङ्करादिजन्मसद्भावेऽपि कर्मक्लेशयोरनुत्पादात्, जन्म प्रति च तयोरन्वयो नियत इति कर्मक्लेशाभावइत्युक्तं, न तु जन्माभाव इति, कर्मक्लेशाभावरूपकारणाभावे सति जन्माभावरूपः कार्याभावोऽप्ययत्नसिद्ध एव, यद्यपि नियतव्यतिरेकस्य जन्मन अभावे कर्मक्लेशाभावोऽप्ययत्नसिद्ध एव, तथापि यथा कर्मक्लेशेषु द्वेषादेव तदुच्छेदे प्रवृत्तिः, न तथा जन्मनि द्वेषः, मोक्षावन्ध्यकारणसम्यग्दर्शनादिसाधनत्वेनेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानस्य तत्प्रातबन्धकस्य सद्भावात्, बन्धमोक्षनियतभावाभावकक्लेशाभावोपादानस्यावश्यकत्वे कर्मक्षये मुक्तिरित्यापामरव्यवहारोपपत्तये प्रधाना कर्मसंज्ञा तदेकदेशाश्च क्लेशा इति ज्ञापनाय कर्मग्रहणम्। अथवा कर्मक्लेशैरित्यत्र कर्मक्लेशाभाव इत्यत्र च क्लेशपदेन सह समस्तस्यैव कर्मपदस्योपादानतः कर्मजन्यत्वं क्लेशेष्वभिमतं तथा च क्लेशानां दुःखानां जन्यत्वेन विनाशित्वतस्तद्विनाशार्था प्रवृत्तिरुपपन्ना, अनपेक्ष्यत्वे तु जीवत्वादिस्वभावसमशीलत्वेन तेषां विनाशा-

नानुपपत्तिः । ज्ञातस्य धूमत्वस्य स्वव्यापकविषयताकधूमप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनात् स्वानभिमतोऽपि च विषयोगतत्वेन कल्प्यमानो न स्वविषयप्राधान्यं हन्ति । यथा संग्रहस्यानुपूर्वी द्रव्याण्येको राशिरित्यत्र राशित्वघटकव्यक्तीनामेकवचनार्थबहुत्वविशेषस्य चाश्रयणेऽप्यानुपूर्वीत्वसामान्यजनितैकत्वप्राधान्यं संग्रहनयेऽव्याहतमिति व्यवस्थापितमनुयोगद्वारेषु द्रव्यप्रमाणचिन्तायां तद्वदत्रापि भावनीयमिति दिग् । तथा लोके उपचारो गिरिर्दह्यत इत्यादिकस्तत्र नियतं निष्पन्नम्, व्यवहारनयम्, विस्तृतं उपचरितानुपचरितार्थाश्रयणाद्विस्तीर्णं, विद्यादवबुध्येत ॥ ३ ॥ साम्प्रतेत्यादि । साम्प्रतो वर्तमानो यो विषयस्तस्य ग्राहकम्, **समासतः** संक्षेपतः, ऋजुसूत्रनयं **विद्यात्** । समासत इत्यनेन वर्तमानकालस्य स्थूलसूक्ष्मतया स्थूलसूक्ष्मत्वाभ्यां भेद आत्मीयनामादिविषयभेदश्च विस्तरेणास्याभ्यूह्य इति सूचितं भवति । उत्तरार्धेन शब्दस्वरूपमाह–**विद्यात् यथार्थशब्दमिति** । यथार्थं व्युत्पत्तिनिमित्तसमव्यापकपदवाच्यताभ्युपगमप्रवणमध्यवसायम्, शब्दनयं विन्द्यादित्यर्थः । अनेन चैवंभूत एव प्रकाशितो लक्ष्यते, सर्वविशुद्धत्वेन तस्य व्यञ्जनार्थविशेषणत्वात् । साम्प्रतसमभिरूढो तर्हि कस्मान्न स्मारिताविति चेत्, स्मारितावेव । तदाह–**विशेषितपदं तु शब्दनयमिति** विशेषितपदं विशेषज्ञानं नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थप्रतीतेः, साम्प्रते शब्दान्तरवाच्यार्थः शब्दान्तरस्य नाभिधेय इत्येवं च समभिरूढे विशेषितपदत्वं बोध्यम् । इतिर्नयानुस्मरणपरिनिष्ठासूचकः । अत्राह परः–घटाद्यजीवपदार्थोद्देशेन नैगमादयो नया विभाविताः । अथ जीव इति शुद्धपदे आकारिते उच्चारिते नोजीवोऽजीव इति देशसर्वप्रतिषेधयुक्तयोर्जीवशब्दयोरुच्चारितयोः, नो अजीव इति प्रतिषेधद्वयसमन्विते जीवशब्दे उच्चारिते केन नयेन नैगमादिना, कोऽर्थः प्रतीयत इति वक्तव्यम्, अस्मिन्नुक्ते हि सर्वत्र विधिप्रतिषेधयोर्नयज्ञानं व्युत्पन्नानामीषत्करं स्यादिति सू-

र्मणोऽधमाधमाधमविमध्यमाश्रितये स्वामिनः, कुशलाकुशलानुबन्धस्य च मध्यमः स्वामीति तानुपदर्शयन्नाह—

(भा०) कर्माहितमिह चामुत्र, चाधमतमो नरः समारभते । इह फलमेव त्वधमो, विमध्यमस्तूभयफलार्थम् ॥४॥

(व्या०)एतत्प्रभृतितिसृभिः कारिकाभिः समानेऽपि सर्वसंसारिजीवानां जीवत्वे पूर्वोपार्जितशुभाशुभकर्मपरिणतिवशेन पुरुषार्थसाधनभेदादधमतमाधमविमध्यममध्यमोत्तमोत्तमोत्तमलक्षणं षड्विधत्वमावेदयत्याचार्यः। आर्षेऽपिमहानिशीथसिद्धान्ते प्रत्यपादि-पुरुषषट्कस्वरूपं किञ्चिद्भङ्ग्यन्तरेण "गोयमा छव्विहे पुरिसे णेए तंजहा- अहमाहमे,अहमे,विमज्झिमे,उत्तमे,उत्तमुत्तमे,सव्वुत्तमुत्तमे इत्याद्यालापककदम्बकेन।अहितमकुशलं सापायम्,इह चामुत्र च इहलोकपरलोकयोः,आद्यश्च एवार्थे,अनेन च इहलोकपरलोकाहितमात्रानुबन्धिप्रवृत्तिमत्त्वमधमतमत्वलक्षणमावेदितं भवति । अधमतमः सर्वनिकृष्टः पापीयान्,नर इति पुरुषनिर्देशो व्यवहारप्राधान्यादिभिः। समारभते इत्यनेन द्वितीयावस्थावच्छिन्नत्वं कैमुतिकन्यायेन चाद्यतृतीयावस्थाविशिष्टत्वमपि सूचितम्,अवस्थात्रयी च संरम्भसमारम्भारम्भाख्या । प्रत्येकं पुनः कषायादिभेदेनानेकविधा । तत्र प्राणातिपातादिसंकल्पावेशः संरम्भः,तत्साधनसन्निपातजनितपरितापनादिलक्षणः समारम्भः, प्राणातिपातादिक्रियानिर्वृत्तिरारम्भः । तदुक्तं--संरम्भः सकषायः, परितापनया भवेत्समारम्भः । आरम्भः प्राणिवधः,त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः ॥ १ ॥ अन्यत्र च । "संकप्पो संरंभो, परितावकरो भवे समारम्भो । आरम्भो उद्दवओ, सुद्धनयाणं च सव्वेसिं ॥ १ ॥" अन्ये च प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः, साधनसमभ्यासीकरणं समारम्भः,

विशेषः, अनेकं सामान्यमनेकव्यक्तिवृत्तित्वात् , तावेव यावर्थौं तयोर्नयः प्रकटनं स एव गमोऽन्यव्यावृत्तिप्रकारस्तमपेक्षतेऽभ्युपैति यः स तथा, देशसमग्रे विशेषसामान्ये ग्रहीतुं शीलं यस्य स तथा, व्यवहारी सामान्यविशेषाभ्यां परस्परविमुखाभ्यां अस्ति वस्त्विति व्यवहर्तुं शीलं यस्य स तथा । नैगमो नयो ज्ञेयः । परस्परविमुखत्वं च तयोः पदार्थान्तरत्वेन, यत्सामान्यं स न विशेषो यो विशेषः स न सामान्यमित्येवं वैविक्त्येन वा, अयं हि मालां गृह्णन् सामान्यमेव पश्यति, मणींश्च विशेषानेव, नतु स्याद्वादोपदर्शितजात्यन्तरत्वेनेति ॥ १ ॥ यदिति यज्ज्ञानमिति सम्बन्धः । संगृहीतं सामान्यं उच्यत इति वचनं ज्ञेयं यस्य तत्तथा । क्वेत्याह—सामान्ये सत्तारूपे, देशत इति देशे सामान्यविशेषे गोत्वादिके, अथ चेत्यथवा, विशेषे घटत्वादिके, सर्वस्याप्यस्य महासामान्ये प्रक्षेपावश्यकत्वान्मृण्मयगजभानेऽपि मृद इव सर्वत्र भेदभानेऽनुगतब्रह्मसामान्यभानस्य दुर्निवारत्वात्तमादायैव हि सर्वज्ञानानां सद्विषयत्वेन प्रामाण्यं दर्शनान्तरोपजनितभेदवासनाप्रयुक्तमप्रामाण्यसंशयं पुनरपासितुं महावाक्यादर इत्यादिप्रसिद्धमेतन्नयोत्थापितवेदान्तग्रन्थेषु, तज्ज्ञानम् । संग्रहनयेन नियतं निश्चितम्, विद्याज्जानीयात्, नयविधिज्ञो नयभेदज्ञाता ॥ २ ॥ समुदायेत्यादि । समुदायः सङ्घातः प्रासादव्यवहारविषयकाष्ठेष्टकादीनामिव, व्यक्तिरवयवसंयोगविशेषजन्योऽवयवी, आकृतिः संस्थानमवयवानां, सत्ता महासामान्यम्, संज्ञादयो नामस्थापनाद्रव्यभावाः, एषां निश्चिताश्च ये निश्चया विशेषास्तानपेक्षतेऽभ्युपैति यः स तथा । एतस्य हि मते नानिश्चिनसामान्यरूपाः समुदायादयो व्यवहारक्षमाः, निश्चितविशेषव्यतिरिक्तानां तेषामभावात्, नहि समुदायादयस्त्रैलोक्यादिरूपाः समुदाय्यादिव्यतिरिक्ता अनुभूयन्ते, विशेषस्यैव स्वप्रत्यक्षत्वात्, अभाव इव भावेऽपि सामान्यस्य कल्पितत्वेन तुच्छत्वात्, तादृशमपि च तद्वैज्ञानिकसम्बन्धेन सामान्यप्रत्यासत्तिघटकं स्वीक्रियत इति न व्याप्तिज्ञानादौ यावद्व्यक्तिभा-

किं चान्यदिति। पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेणेति पर्याया भेदा मत्यादयः तेषां विशुद्धिः स्वावरणापगमजनिता स्वच्छता तस्या विशेषो भेदस्तस्मादुत्कर्षणमुत्कर्षो विषयताभेदस्तेनेत्यर्थः । यथा मतिज्ञानी मनुष्यजीवस्य मनुष्यपर्यायं वर्तमानं चक्षुरादिनेन्द्रियेण साक्षात्परिच्छिनत्ति, तमेव श्रुतज्ञानी आगमेनानुमानस्वभावेन, तमेवावधिज्ञानी अतीन्द्रियेण ज्ञानेन, तमेव मनःपर्यायज्ञानी तस्य मनुष्यपर्यायस्य यः प्रश्ने प्रवर्तते तद्गतानि मनोद्रव्याणि दृष्ट्वाऽनुमानेनैव, केवलज्ञानी पुनरत्यन्तविशुद्धेन केवलेन, न चैता विप्रतिपत्तयो विरुद्धाः प्रतिपत्तयः, स्वसामर्थ्येन विषयपरिच्छेदात्, तद्वन्नयवादा इत्यर्थः । बहुबहुतरादिपर्यायग्राहित्वान्मत्यादीनां यथा विशेषो न च विप्रतिपत्तित्वं तथा नयवादानामित्यन्ये व्याचक्षते। एकविषये प्रवर्तमानानामेषां प्रत्यक्षादिवद्विलक्षणत्वादेव न विप्रतिपत्तित्वमित्याह-यथा वेति। स्वविषयनियमात स्वविषयस्य सन्निकर्षलिङ्गसादृश्यपदवृत्त्यादिना नियतपरिच्छेदकत्वात्। यथा प्रत्यक्षादीनां विषयाभेदेऽपि सामग्रीभेदाद्भेदस्तथा नयवादानां, न च विप्रतिपत्तित्वमिति स्पष्टोऽर्थः। इदन्तु ध्येयम्, एकशब्दजन्यानामपि शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यप्रतीतीनां यथा वृत्तिभेदाद्भेदस्तथा नयधियामपि स्वस्वार्थवृत्तितदितरोपचाराभ्याम्, एतच्च नयज्ञानमेककोटिकत्वात्संशयसमुच्चयाभ्यामनस्मिंस्तन्निश्चायकत्वाभावाद्विभ्रमात्संपूर्णार्थग्राहित्वाभावाच्च महावाक्यजन्यप्रमाणबोधाद्विलक्षणमिति जात्यन्तरमेव। तदवदाम, "अयं न संशयः कोटेरैक्यान्न च समुच्चयः न विभ्रमो यथार्थत्वादपूर्णत्वाच्च न प्रमा ॥ १॥" इति, तथा "न समुद्रोऽसमुद्रो वा समुद्रांशो यथोच्यते। नाप्रमाणं प्रमाणं वा प्रमाणांशस्तथा नयः ॥१॥" इति, तत्वमन्त्रयमस्मत्कृतनयामृततरङ्गिण्याम् ॥ उदाहरणदर्शितमेव नयलक्षणं संक्षिप्तरुचीनामनुग्रहार्थमार्याभिर्वक्तुकामः प्रक्रमते। आह-चेत्यादि। आह चेत्यात्मानमेव पर्यायान्तरवर्तिनं निर्दिशति। नैगमः निगमो जनपदस्तत्र भवा ये शब्दास्तेषामर्था अभिधेयास्तेषाम्, एको

विद्यमानेषु, साम्प्रतेषु प्रयोगाधारक्षणमात्रवृत्तिषु, संप्रत्ययः ऋजुसूत्रः । साम्प्रताभिप्रायं निरूपयति–तेष्वेवेत्यादि । तेष्वेव ऋजुसूत्राभिमतेषु, साम्प्रतेषु वर्तमानकालावधिकेषु, घटेषु घटशब्देषु, ऋजुसूत्राभिमतत्वप्रदर्शनं साम्प्रतत्वांशे, न तु शब्दांशे, पूर्वस्यार्थनयत्वादुत्तरस्य च शब्दनयत्वादिति प्रतिपत्तव्यम् । कीदृशेषु घटेषु, नामादीनां नामस्थापनाद्रव्यभावघटानां मध्ये, अन्यतमग्राहिषु यस्य शब्दस्य नम्यमानः पदार्थो वाच्यः, न तस्य स्थाप्यमानो, यस्य स्थापना, न तस्य द्रव्यम्, यस्य द्रव्यम्, न तस्य भाव इत्येवं विविक्तवाचकत्वेन स्थितेष्वित्यर्थः । एकस्यापि शब्दस्य निक्षेपचतुष्टयप्रवृत्तेः । कथमेवं वाच्यभेदाद्वाचकभेदः स्यादत आह–प्रसिद्धपूर्वेषु पूर्वं सिद्धाः सिद्धपूर्वाः प्राग्गृहीतशक्तिका इत्यर्थः, प्रकर्षेणाभिधानियन्त्रणलक्षणेन सिद्धपूर्वाः प्रसिद्धपूर्वास्तेषु, यः संप्रत्ययः स साम्प्रतशब्दनयः । एकस्य शब्दस्य नानानिक्षेपत्वेऽपि यत्रैवाभिधानियन्त्रणं तत्रैव वाचकत्वं तच्च प्रकरणादिनेत्यभिधानियन्त्रणाद्वाचकत्वभेद इत्यर्थः । अर्थान्तरं तु तत्र गम्यमेवेत्यवसातव्यम् । यच्चैतस्य शब्दविषयत्वमुक्तं तदेतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वाद्गामभ्याज दण्डेनेति पदवदिति, शाब्दत्वजातिमदनुमानविशेषाभ्युपगमपक्षे, इदं वाक्यमेतदर्थकमिति तात्पर्यपर्यवसितशाब्दबोधाभ्युपगमपक्षे वा संगमनीयम् । अर्थावच्छेदकत्वेन शब्दविषयत्वस्य सार्वत्रिकत्वसमर्थने तु नामादीनामन्यतमग्राहित्वमसमर्थितं स्यात् । समर्थ्यतां वा तदपि घटमुच्चार्य घटं पश्य, घटं मर्दय, घटं जलाहरणार्थं गृहाणेत्यादावन्यतमस्य मुख्यविशेष्यत्वपुरस्काराभिप्रायेण, शब्दस्यावाच्यत्वस्थलेऽपि व्यञ्जनयोपस्थितस्य सर्वत्रार्थावच्छेदकत्वसंभवात् । न चैवं पक्षभेदेनानिर्धारणापत्तिः, एकैकस्य शतभेदत्वेन तत्संयोगानां चासंख्यत्वेन पक्षभेद एव विविक्तविवेकेन निर्धारणोपपत्तेरिति दिग् । समभिरूढाभिप्रायं प्रकाशयति–तेषामेव नामादिघटानां, साम्प्रतानां वर्तमानकालवर्तिनाम्, अध्यवसायासंक्रमौ भिन्नशब्दारू-

जीवादयः पदार्था अस्मिन्निति तन्त्रं जैनं प्रवचनं तस्मादन्यत् काणभुजादिशास्त्रं तन्त्रान्तरं तस्मिन् भवाः कुशला वा, वादिनो वैशेषिकादयः, आहोश्विदिति पक्षान्तरे, स्वतन्त्रा एव स्वं आत्मीयं तन्त्रं शास्त्रं येषां ते तथा, जिनवचनमेव स्वबुद्ध्या विभजन्त इत्यर्थः। चोदकस्य दोषसूचकस्य परस्य पक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता अयथार्थनिरूपका इति। तन्त्रान्तरीयत्वे एकत्र स्वसमयाभ्युपगतभागभावावलम्बित्वेनापादयिष्यमाणविप्रतिपत्तित्वानुपपत्तिः,स्वतन्त्रत्वे चांशप्रतिक्षेपित्वेन मिथ्यादृष्टित्वप्रसङ्गः। एकस्यापि पदस्यारोचनात्तद्भावस्योक्तत्वादिति चोदकस्याशयः। सूरिस्तूभयमप्येतत् त्यक्त्वा पक्षान्तरमाश्रयन्नाह—अत्रोच्यत इति। नैते तन्त्रान्तरीया नापि स्वतन्त्रा भिन्नमतयः। किन्तु ज्ञेयस्य घटादेरध्यवसायान्तराणि ज्ञानभेदा,एतानि नैगमादीनि पञ्च। इदमुक्तं भवति वस्त्वेवानेकधर्मात्मकमनेकाकारेण ज्ञानेन निरूप्यत इत्यतः स्वशास्त्रनिरूपणमेवेदम्, तज्जन्यज्ञाने प्रमिणोमि नयामीति प्रतीतिसाक्षिकज्ञानिभेदस्यानपलपनीयत्वादिति भावः। वैजात्यव्यञ्जकमेव प्रतिस्वं प्रदर्शयति तद् यथेत्यादिना, घट इत्युक्ते नैगमाध्यवसाय एवं मन्यते, योऽसाविति लोकसिद्धः, चेष्टानिर्वृत्तः कुम्भकारचेष्टानिष्पन्नः, ऊर्ध्वमुपरि कुण्डलौ वृत्तावोष्ठौ भागविशेषौ यस्य स तथा, आयता दीर्घा वृत्ता समपरिधिर्ग्रीवा यस्य। उपरि तावदेवमाकारः अधस्तात्परिमण्डलः समन्तादवृत्तः। कस्य कार्यस्य क्षम इत्याह—जलादीनां जलघृतक्षीरादीनाम्, आहरणे देशाद्देशान्तरनयने आनीतानां च धारणे पतनप्रतिबन्धे समर्थः प्रत्यलः, उत्तरगुणनिर्वर्तनया पाकजरक्तादिगुणपरिसमाप्त्या निर्वृत्तो निष्पन्नो, द्रव्यविशेषः। उत्तरगुणनिर्वृत्तिपर्यन्तानुधावनेन मृत्पिण्डावस्थादिवामघटादपि भावघटस्य भेदमाह—तस्मिन्नेवमात्मके, एकस्मिन् विशेषा ये शुक्लपीतादयः कनकरजतादयः खण्डहुण्डादयो वा तद्वति, तज्जातीयेषु वा सर्वेषु लोकप्रसिद्धेषु, अविशेषादभेदेन, परिज्ञानं निश्चितावबोधो, नै-

कस्याभावात्, उभयव्यापारग्रहे च क्रियाभेदाद्वाक्यभेदापत्तिः, प्रतियोगित्वविशिष्टेत्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहादपि विशेष्यभेदध्रौव्यम्, भिन्नतया भासमानयोः क्रिययोरपि कल्पनयाऽभेदस्वीकारे च क्रियामात्रभेदोच्छेदापत्तिः, धात्वर्थत्वादिना सर्वाविशेषात्। एतेन जानातीच्छतीत्यादौ ज्ञानेच्छाद्यनुकूलैकव्यापारभानमप्यपास्तम्, तादृशव्यापारे मानाभावात्, एककर्तृकाणामनेककर्तृकाणां च क्रियाणां यौद्धैक्यमात्रादरे च जीवति म्रियतेऽयमित्यादेरपि प्रसङ्गाज्जानातीच्छतीत्यादावन्तत आश्रयतैव ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापारो जीवतिऽम्रियतेऽयमित्याद्यप्रयोगस्त्वनाकाङ्क्षत्वादित्युक्तिः शिष्यधन्धनमात्रम् । एवं सत्याख्यातार्थस्य धात्वर्थमध्ये प्रवेशनेन त्वसत(त्व)व्यापारासिद्धेः । तस्मात्पचतीत्यादौ पाकानुकूलयत्नवान्, नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगी, जानातीच्छतीत्यादौ ज्ञानाश्रय इच्छाश्रय इत्याद्याकारकः प्रथमान्तपदार्थविशेष्यक एव वोधः श्रद्धेयः । नश्यति नंक्ष्यति नष्ट इत्यादौ नशूधातोरर्थौ नाश उत्पत्तिश्चेत्युत्पत्तौ कालत्रयान्वयस्य संभवात्, आख्यातजन्यसंख्याभावनाप्रकारकवोधे च प्रथमान्तपदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवेतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वावच्छिन्नविशेष्यतया हेतुत्वान्न गौरवम्, संवन्धगौरवस्यादोषत्वात्, केवलं भावनाप्रकारकवोधं प्रति धात्वर्थभावनोपस्थितेः पृथग्घेतुत्वे तवैव गौरवम् । पश्य मृगो धावतीत्यत्र तु तमिति कर्माध्याहार्यमेव, अन्यथात्र वाक्यभेदापत्तिभिया साकाङ्क्षैककर्तृकक्रिययोर्यथाकथंचिदन्वयोपपादनेऽपि " स्विद्यति कुणति (कूणति) वल्लति निमिषति निर्यग् विलोकयति सद्यः । अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ १ ॥" इत्यादावेककर्तृकनिराकांक्षानेकक्रियाणां प्रत्येकं प्राधान्येन तदनुपपत्तौ बहुवाक्यभेदापत्तावजां निःकाशयतः क्रमेलकागमन्यायापातात् । न चात्र नवपरिणतवध्वभिन्नकर्तृकस्वेदनाद्यनुकूल एकव्यापारोऽस्त्यनुभूयते वा । एकत्रानेकक्रियासम्बन्धघटितदीपकोदाहरणतयैवास्याभिहितत्वात् । न चात्रोत्थाप्याकाङ्क्षायां

न स्यादिति मम तद्विशेषणत्वादरः, व्यवहारबाधश्च, क्वचित्कथञ्चित्सर्वस्यापि सर्वे शब्दा व्युत्पन्ना एवेति व्याकरणपक्षव्यवहारानतिलङ्घनं तु ममापीत्यस्याशयः। गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्यर्थो गमनकर्तर्यश्वेऽप्यतिप्रसक्त इति तद्दोषवारणाय गोमात्रवृत्तिगमनं चेद्धात्वर्थो ग्राह्यस्तदा गोत्वावच्छिन्नगमनमादायार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो गोत्वसम्बन्धमादायात्यन्ततिरस्कृतवाच्यो वा प्रयोगो विधेय इति त्वेवंभूतोपगृहीतसंग्रहादिनयमतं,न तु शुद्धस्य तस्येति व्युत्पादितमन्यत्र । इत्थं नैगमादीनां प्रत्येकं लक्षणे कृते प्रश्नयति कश्चित्— अत्राहेत्यादि, उद्दिष्टा इत्यतः प्राग् यदीति शेषः । तत्तर्हि नया इति, नया इत्यस्य शब्दस्य कः पदार्थ इति । ननु कोऽर्थ इतीयतासिद्धे पदग्रहणमतिरिच्यते, मैवम्, शब्दस्य हि द्विविधोऽर्थो वाच्यो गम्यश्च, यथा गुड इत्युक्ते द्रव्यं वाच्यम्, माधुर्यादयस्तु गम्याः, एवमिहापि वाच्योऽर्थः कश्चित्कर्मादिरूपः, शेषस्तु गम्य इति, तत्रेह वाच्यमर्थं पदग्रहणेन प्रश्नयति नयपदस्यार्थो वाच्यः क इति । सूरिराह—अत्रोच्यते नयाः प्रापका इत्यादिना, कर्त्रर्थः प्रकाश्यते नयन्त इति नयाः, सामान्यादिरूपेणार्थं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । प्रापका इत्यनेनान्तर्नीतण्यर्थताख्यायते, प्रापयंति तं तमर्थमात्मनि स्वाभिमताभिरुपपत्तिभिरिति हेतोः । प्राप्नुवन्तीत्यत्र तु तांस्तानर्थानिति दृश्यम् । कुर्वन्तीत्यादिना तु नयतेरर्थान्तरमपि शक्यं कलयितुमिति दर्शयति । तच्च करणं साधनं निर्वर्तनं निर्भासनमुपलम्भनं व्यञ्जनं च, करणमात्मनि तत्तद्विज्ञानोत्पादनम् । साधनमन्योन्यव्यावृत्त्यात्मकत्वज्ञप्तिः । निर्वर्तनं तथाध्यवसायेनाप्रच्युतिः । निर्भासनं वस्त्वंशविविक्तीकरणात्मिका दीप्तिः । उपलम्भनं सूक्ष्मार्थावगाहनम् । व्यञ्जनं प्रतिनियताभिप्रायस्फुटीकरणम् । प्रापका इत्यादिना यः कर्त्रंशो दर्शितः प्राप्नुवन्तीत्यादिना स एव क्रियानन्यत्वेन, तेनाख्यातस्थले क्रियायाः प्राधान्यं कर्तुर्गुणभाव इति वैयाकरणम्मन्यानां दीक्षितादीनामेकान्तो निरस्तः। यत इह नात्यन्तिकः कर्तृक्रिययोर्भेदोऽस्ति । स एव पदार्थः कर्तेति

सांप्रतं लक्षयति–नामेत्यादि । नामादिषु नामस्थापनाद्रव्यभावेषु मध्ये प्रसिद्धो निक्षेपः पूर्वं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धग्रहकाले भावमात्रवाचकत्वेन निश्चित इति यावत्, प्रपदेन प्रमारूपो निश्चयो ग्राह्यः, तेन विपरीतव्युत्पन्नपुरुषीयशब्दमादाय नैगमादौ नातिव्याप्तिः, एतादृशाच्छब्दात्, अर्थे भावलक्षणे, यः प्रत्ययः स सांप्रतनय इत्यर्थः । भावमात्रप्रमितशक्तिकशब्दजन्यं ज्ञानं सांप्रत इति निष्कर्षः । जन्यता च नयत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यवच्छिन्ना ग्राह्या, तेन विचित्रत्वान्नैगमस्य भावमात्रग्राहिणि तद्भेदे नातिव्याप्तिः । जनकता च निरुक्तशब्दत्वेन, न समभिरूढैवंभूतयोः सा, तत्र घटकुम्भादिविषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्ने घटकुम्भादिपदज्ञानत्वेन तत्तत्क्रियाविशिष्टविषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्ने तत्तत्क्रियापदत्वेन च प्रत्येकं हेतुत्वात् । यदि च लिङ्गसंख्यादिभेदेन सांप्रतेऽप्यर्थभेदाद् विशिष्य कार्यकारणभावः, तदापि समानलिङ्गकसंख्याकत्वं कारणतावच्छेदककोटौ तादृशार्थविषयकत्वं च कार्यतावच्छेदककोटौ कथंचिदनुगतं कृत्वा निवेशनीयम्, न तु प्रातिस्विकरूपेण कार्यकारणभाव इति सर्वं सुस्थम् । वस्तुत 'इत्थइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सद्दो' इत्यादिपर्यालोचनया ऋजुसूत्राद्विशेषिततरेऽध्यवसाये या नयत्वसाक्षाद्व्याप्या जातिस्तामादायैव लक्षणं कार्यम् । समभिरूढं लक्षयति–सत्स्वित्यादि । सत्सु वर्तमानेषु भावरूपेषु च घटादिष्वर्थेषु, असंक्रमः स्ववाचकत्वाभिमतशब्दान्तरस्यावान्यत्वं समभिरूढः । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदव्याप्यशब्दार्थभेदाभ्युपगमप्रवणो भिन्नव्युत्पत्तिनिमित्तकशब्दनिष्ठकारणताभेदप्रयुक्तभेदशालिकार्यताश्रयः शाब्दबोधो वा समभिरूढ इति निर्गलितोऽर्थः । भवति ह्येतन्मते इन्द्रशक्रादिपदयोर्घटकुटादिपदयोश्च भिन्न एवार्थः, घटज्वलनादिवद्भिन्ननिमित्तत्वात् । यथा हि–शब्दनयमते सम्बन्धविशेषेण शब्दार्थगतो लिङ्गसंख्यादिभेदो भेदकः, तथैतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तभेदोऽपि । अथ स्वार्थप्रतीतिनियतप्रतीतिकार्थकत्वेन स्वार्थप्रतीतावसंगृह्यमानार्थकत्वेन चेन्द्रशब्दस्य पुरन्दरादि-

पस्थितिरेव हेतुः, तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिः, निरूपकताश्रयतान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमतः शाब्दबोधे वृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पने दोषाभावात्, सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्पदादर्थस्येवार्थादुद्बोधकत्वेन शब्दस्यापि ज्ञानसंभवाच्च। तदुक्तं वाक्यपदीये "ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ॥ तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥१॥" इति, विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यत"इति अनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्ष एव च गवित्याह—भूसत्तायामित्याद्यनुकरणशब्दानामर्थवदादिसूत्राविषयत्वेन पदत्वस्य प्रातिपदिकत्वस्य वाऽभावेऽपि साधुत्वम्। बुद्धिप्रतिबिम्बकान्यापोह एव शब्दार्थ इत्यपि केचित्प्रतिपन्नाः, तेषां विषयतया तदाश्रयस्याक्षेपादेव लाभः, तेषामदृष्टदशरथादीनामपि दशरथादिपदाददशरथव्यावृत्तिधीविषयत्वेनोपस्थितिरन्यन्तासतोऽपि चार्थस्य वासनाविशेषोपनीतबुद्धिप्रतिबिम्बविषयत्वेन धीः सुलभा। एवमेते सर्वेऽपि शब्दार्थाध्यवसाया नैगमनये संभवन्ति, प्रस्थकवसत्यादिदृष्टान्तेन विचित्रस्य तस्य सूत्रे प्रतिपादनात्। यावत्तु तद्भेदेष्वभ्यनुज्ञया च जैनानामपक्षपातित्वं। यदवदामः, अध्यात्मसारप्रकरणे "शब्दो वा मतिरर्थ एव किमु वा जातिः क्रिया वा गुणः, शब्दार्थः किमिति स्थिता प्रतिमतं सन्देहशङ्कुव्यथा जैनेन्द्रे(ऽनुमतेन)तु मते न सा प्रतिपदं जात्यंतरार्थस्थितेः, सामान्यं च विशेषमेव च यथा तात्पर्यमन्विच्छति ॥" इति। एतादृशाध्यवसायवृत्तिद्रव्यार्थिकत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तादृशान्यतरत्वविशेषो वा नैगमनयलक्षणं बोध्यम्। एवमग्रेऽप्यध्यवसायविशेषान् परिगृह्य तद्वृत्तिजातिगर्भाणि भेदगर्भाणि वा लक्षणानि वाच्यानि॥संग्रहं लक्षयति-अर्थानामित्यादि। अर्थानां घटादीनां सर्वं सामान्यमेकदेशो विशेषस्तयोः संग्रहणमेकीभावेनाश्रयणं सर्वमेकं सदविशेषादित्यध्यवसाय इति यावत स संग्रहो भण्यते। यद्यपि 'संगहिअपिंडिअत्थं, संग्रहवयणं समासओ बिंति'त्ति सूत्रस्वरसात् "संग्रहः संगृहीतस्य पिण्डितस्य च निश्चयः। संगृहीतं परा जातिः पिण्डितं त्वपरा स्मृता ॥ १ ॥

ज्जातिरेव वाच्येति युक्तम्, व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया, एवं हि तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपत्स्यत इति दिक्। यद्वा केवला व्यक्तिरेवैकः शब्दार्थः, केवलव्यक्तिपक्ष एवैकशेषाद्यारम्भस्य शास्त्रसिद्धत्वात्। युक्तं चैतद्, व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्ग्रहणात्, संबंधितावच्छेदकस्य जातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि। न चैवं शक्यतावच्छेदकत्वात् घटत्वमपि वाच्यं स्यादगृहीतविशेषणान्यायादिति वाच्यम्, अकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्। उक्तं च—"आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं तत्त्वोपलक्षणम्। शब्दः सुकरसम्बन्धो, न च व्यभिचरिष्यति" ॥ १ ॥ इति। एकमित्यनिर्धारितनिर्देशेन तज्जातिर्वास्तु अखण्डोपाधिर्वाऽन्यापोहो वा बुद्धिविशेषो वेत्यत्र नाग्रह इति ध्वन्यते। केचित्तु न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थ इति भाष्याद्विशिष्टं वाच्यम्, न चैकपक्षविरोधः, घटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतया तदविरोधादित्याहुः। द्विकमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः। न च लक्ष्यतावच्छेदक इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्त्यभावान्नैतत् सांप्रतं, यद्धर्मविशिष्टे वृत्तिग्रहस्तद्धर्मप्रकारेणोपस्थितेः शक्तिं विनापि संभवादिति वाच्यम्। लक्ष्यतावच्छेदके शक्यसंबन्धरूपाया लक्षणाया बाधेऽपि शक्यतावच्छेदके विशिष्टसङ्केतविषयत्वरूपायाः शक्तेरबाधात्,विषयताया विशेष्यविशेषणसाधारण्यात्, शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्यतावच्छेदकतुल्यत्वे तद्वदेवानियतत्वप्रसंगात्, कोशादित एव विशिष्टे शक्तिसिद्धेश्च, अन्यथा शक्यैक्ये शक्यतावच्छेदकभेदेन पर्यायभेदानुपपत्तेः, यथा त्वजिगम्यादेरिति भावनीयम्,व्युत्पत्तिविशेषेण बोधनियमेऽविनिगमादेव वा द्वयमर्थः।त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः। सत्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम्। आधिक्यं पुंस्त्वम्,अपचयः स्त्रीत्वम्,तत्तच्छब्दनिष्ठं तद्वाच्यं च,तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटादिशब्दा भिद्यन्ते,केषांचिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात्। तच्च लिङ्गमर्थे परिच्छेदकत्वेनान्वेति। एवं च

यां च सप्त निरूपणीया इति विभक्तविभागोऽयमेकप्रघट्टेन । नवानां मौलभेदानामभिधानं तु वालिशविलसितम् । तदिदमभिप्रेत्याह महावादी **सिद्धसेनः**—"तित्थयरवयणसंगह-विसेसपत्थारमूलवागरणी। दव्वट्ठिओ य पज्जव--णयो य सेसा वियप्पा सिं॥ १ ॥"ति । अधिकं मत्कृतानेकान्तव्यवस्थादौ । अत्राहास्मिन्नवसरे लक्षणजिज्ञासुः पृच्छति, किमेषां नैगमादीनां, लक्षणमिति, गुरुराह । अत्रोच्यते-निगमेष्वित्यादि । न चैतानि सूत्राणि, अवृत्तित्वात्, केचित्तु भ्रान्त्या सूत्राणीति प्रतिपन्नवन्तः । निश्चयेन गम्यन्ते उच्चार्यन्ते प्रयुंज्यते येषु शब्दास्ते निगमा जनपदास्तेष्वभिहिता उच्चारिता ये शब्दा घटादयस्तेषामर्थो जलाहरणादिसमर्थः, शब्दार्थपरिज्ञानं चायं शब्द एतस्यार्थस्य वाचकोऽयमर्थ एतस्य शब्दस्य वाच्य इत्येवं वाच्यवाचकभावपरिज्ञानं च, नैगमनयः । यद्यपि नयस्य ज्ञानरूपत्वाद्भेदसमुच्चयार्थकचकारानुपपत्तिः, तथापि परामृश्यमाणं लिङ्गमनुमानमितिवत्परिज्ञायमानः शब्दार्थ एव नैगम इति पक्षे प्रथमाभिधानं, लिङ्गपरामर्श एवानुमानं न तु परामृश्यमाणं लिङ्गमितिवच्छब्दार्थपरिज्ञानमेव नैगमो न तु परिज्ञायमानः शब्दार्थ इति पक्षे च द्वितीयाभिधानमिति मतभेदान्नानुपपत्तिरिति युक्तं पश्यामः । स च सामान्यविशेषावलम्बीत्येतद्दर्शयति--देशो विशेषः समग्रं सामान्यं, अयं हि सामान्यग्राही जातिमेव पदार्थमाह—विशेषग्राही च द्विकत्रिकादिकं, तथा च विचित्रप्रकारं नैगमनयमाश्रित्यानुस्मर्यते । "एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥ नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ १ ॥" इति, एकं जातिर्नामार्थः, लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात्, अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् । न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः, एवं ह्येकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम्, जात्या तु सहाश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम्, किं चैवं गोः स्वरूपेण न गौरित्यादिन्यायाद्विशिष्टस्य वाच्यत्वमाश्रयणीयं, तथा च नागृहीतविशेषणान्याया-

पाधिप्रवृत्तिनिमित्तका औपाधिकी, यथा पञ्चभूताकाशादिः । जातिप्रवृत्तिनिमित्तिका नैमित्तिकी, यथा पृथिवीजलादिः । तत्रेयं शब्दसंज्ञा त्रयाणां पारिभाषिकी, "तिण्हं सद्दणयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थू" इत्यादौ लाघवार्थं त्रयाणां शब्दनामकरणात्, अन्यथा त्रयाणामिति विरुध्येत । व्यक्तिपक्षे आनन्त्याज्जातिपक्षे च जातित्रयवत्स्वेकजातिशब्दासमावेशात्, न हि घटपटतटास्त्रयो घटा इति केनापि वक्तुं शक्यम् । तस्माच्छब्दस्य ये भेदा अभिहितास्ते नयभेदा एव, नयत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वात्, नैगमस्य च यौ भेदावभिहितौ तौ नयप्रभेदौ, नयत्वव्याप्यजातिव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वादिति स्मर्तव्यम् । अत एवासंकीर्णजातिपुरस्कारेण नयप्रमाणे सप्तैव नया अनुयोगद्वारेष्वुक्ताः । तथा च तत्सूत्रं–"सेकिंतं नयप्पमाणे ? । नयप्पमाणे सत्तविहे पण्णत्ते । तंजहा–णेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सद्दे, समभिरूढे, एवंभूएत्ति सत्त मूलणया पण्णत्ता" इत्यादि । स्थानाङ्गेऽपीत्थमेवोक्तम् । न च पारमर्षप्रसिद्धं विभागक्रममुल्लङ्घ्यान्यथा विभजन्ते आम्नायविद इति । शब्दं त्रिभेदमाचक्षाणानां वाचकचक्रवर्तिनामपि सप्तधा नयविभाग एव चेतःस्वरसः, पञ्चेत्युक्तिस्तु परिभाषाप्रयुक्ता देशान्तरेणेति सुदृढमवधेयम् । एतेन नव नया द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिको नैगमः संग्रहश्चेत्यादिविभागो जैनाभासस्य दिक्पटदेशीयस्य देवसेनस्य निरस्तो द्रष्टव्यः, भेदप्रभेदानां सहोक्तौ विभागवाक्यव्याघातात्, न हि भवति मूर्तामूर्तपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांस्येकादश द्रव्याणीति विभजतो वैशेपिकबालस्य चतुर्दशभूतग्रामे त्रसेतरभेदद्वयं प्रक्षिप्य षोडशधा विभजतो वाऽऽर्हतबालस्य नोपहास इति । न च जीवाजीवादितत्त्वविभागवदुपपत्तिः, तत्र द्रव्यपर्यायगतजातिभेदेन विभाजकोपाधीनां मिथोऽसांकर्यादत्र च सप्तानामप्युपाधीनां द्वयोः सांकर्यात् । किं च सप्ततत्त्वविभागे प्रयोजनभेद उक्त एव, नवनयविभागे च न कश्चित्प्रयोजनभेदः । किं तु तीर्थंकरवचनसंग्रहविशेषणप्रयोजनाभ्यामादितो द्वयोरेव निरूपणं विधेयम् । तद्भेदजिज्ञासा-

तोपग्रहादनन्यत्वात् । श्रुतकेवले तु शब्दः श्रयते नान्यच्छ्रुताङ्गत्वात् ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टयज्ञाने, न श्रयते नास्य कश्चिद-ज्ञोऽस्ति । ज्ञस्वाभाव्याज्जीवो, मिथ्यादृष्टिर्न चाप्यज्ञः ॥ ४ ॥ इति नयवादाश्चित्राः, क्वचिद्विरुद्धा इवाथ च विशुद्धाः । लौकिकविषयातीता-स्तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्याः ॥ ५ ॥"

(व्या०)—आद्यौ च तौ शब्दौ चेति समानाधिकरणसमासाशङ्कायामाह—आद्य इतीत्यादि । आदौ भव आद्य इत्यनेन सूत्र-कारो नैगममाह कुतः, सूत्रस्योक्तविभागसूत्रस्य क्रमः परिपाटी तत् प्रामाण्यात्, उत्क्रमे ह्याद्यत्वं न स्यादपीति । स आद्यो नैगमो, द्विभेदः द्वौ भेदौ यस्य स तथा । तावेवाह—देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी च । देशं विशेषं परमाण्वादिगतं परिक्षेप्तुं शीलं यस्य स तथा, सामान्यग्राहीति यावत् । सर्वं सामान्यं परिक्षेप्तुं शीलं यस्य स तथा, विशेषग्राहीति यावत् । सामान्यविशेषरूपस्तु नोक्तम्, अनुवृत्तिलक्षणं सामान्यमेव, व्यावृत्तिलक्षणो विशेष एवेति भिन्नविषयाभावात् । अयं च काणभुजराद्धान्तप्रवर्तकः टीकायामभिहि-तः, तन्मते च यद्यपि न सामान्यमात्रं विशेषमात्रं वा वस्तु, द्रव्यगुणक्रियाश्रितस्य सामान्यस्य नित्यद्रव्याश्रितस्य चान्त्यविशेषस्याभ्यु-पगमात्, तथापि तन्मूलमिदं मथमाभ्युपगमाश्रित्येत्थमुक्तमिति भावनीयम् । शब्दनयास्त्रिभेदा इति शब्दनयस्त्र्यंश इत्यर्थः । ता-नेव भेदानाह साम्प्रत इत्यादिना । संप्रति काले भवं यद्वस्तु तदाश्रयन् साम्प्रतः । न च कालाट्ठञिति सांप्रतिक इति भवितव्यम्, संप्रतिशब्दस्य वर्तमानवस्त्वध्यवसाये लाक्षणिकत्वेन तद्भवशब्दप्रत्यायकाण्प्रत्यये प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकाश्रयणे वा दोषाभावात् । यां यां संज्ञामभिधत्ते तां तां समभिरोहतीति समभिरूढः । एवं व्युत्पत्तिनिमित्तपुरस्कारेण भूत एवंभूतः । इह संज्ञा तावत् त्रिविधा भवति—पारिभाषिकी, औपाधिकी, नैमित्तिकी च । तत्र नामकरणसंस्काराधीनसंकेतशालिनी पारिभाषिकी । यथा चैत्रादिः । उ-

स्मात् । एष हि नयो जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहक एव । जीवतीति जीवः प्राणिति प्राणान्धारयतीत्यर्थः । तच्च जीवनं सिद्धे न विद्यते, तस्माद्भवस्थ एव इति । नोजीव इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा । अजीव इति अजीवद्रव्यमेव । नो अजीव इति भवस्थ एव जीव इति। समग्रार्थग्राहित्वाच्चास्य नयस्य नानेन देशप्रदेशौ गृह्येते । एवं जीवौ जीवा इति द्वित्वबहुत्वाकारितेष्वपि । सर्वसंग्रहणे तु जीवो नोजीवः अजीवो नोऽजीवः जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोऽजीवौ इत्येकद्वित्वाकारितेषु शून्यम् । कस्मात् । एष हि नयः संख्यानन्त्याज्जीवानां बहुत्वमेवेच्छति यथार्थग्राही । शेषास्तु नया जात्यपेक्षमेकस्मिन्बहुवचनत्वं बहुषु च बहुवचनं सर्वाकारितग्राहिण इति । एवं सर्वभावेषु नयवादाधिगमः कार्यः । अत्राह । अथ पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां कानि को नयः समाश्रयत इति । अत्रोच्यते । नैगमादयस्त्रयः सर्वाण्यष्टौ श्रयन्ते । ऋजुसूत्रनयो मतिज्ञानमत्यज्ञानवर्जानि षट् । अत्राह । कस्मान्मतिं सविपर्ययां न श्रयत इति । अत्रोच्यते । श्रुतस्य सविपर्ययस्योपग्रहत्वात् । शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते । अत्राह । अथ कस्मान्नेतराणि श्रयत इति । अत्रोच्यते । मत्यवधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्राहकत्वात् । चेतनाज्ञस्वाभाव्याच्च सर्वजीवानां नास्य कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो विद्यते । तस्मादपि विपर्ययान्न श्रयत इति । अतश्च प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनानामपि प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायत इति । आह च "विज्ञायैकार्थपदान्यर्थपदानि च विधानमिष्टं च । विन्यस्य परिक्षेपान्नयैः परीक्ष्याणि तत्त्वानि ॥१॥ ज्ञानं सविपर्यासं, त्रयः श्रयन्त्यादितो नयाः सर्वम् । सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं, मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः ॥ २॥ ऋजुसूत्रः षट् श्रयते, मतेः श्रु-

प्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । यथा सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात्, सर्वं त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात्, सर्वं चतुष्ट्वं, चतुर्दर्शनविषयावरोधात्, सर्वं पञ्चत्वं पञ्चास्तिकायात्मकत्वात्, सर्वं षट्त्वं षड्द्रव्यावरोधादिति । यथैता न विप्रतिपत्तयो ऽथ चाध्यवसायस्थानान्तराण्येतानि तद्वन्नयवादा इति । किं चान्यत् । यथा मतिज्ञानादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानैर्धर्मादीनामस्तिकायानामन्यतमोऽर्थः पृथक् पृथगुपलभ्यते पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेण, न च ता विप्रतिपत्तयोभवन्ति तद्वन्नयवादाः । यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनैः प्रमाणैरेकोऽर्थः प्रमीयते स्वविषयनियमात् न च ताः विप्रतिपत्तयो भवन्ति तद्वन्नयवादा इति । आह च "नैगमशब्दार्थाना–मेकानेकार्थनयगमापेक्षः । देशसमग्रग्राही, व्यवहारी नैगमो ज्ञेयः ॥ १ ॥ यत्संगृहीतवचनं, सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे । तत्संग्रहनयनियतं, ज्ञानं विद्यान्नयविधिज्ञः ॥२॥ समुदायव्यक्त्याकृति-सत्तासंज्ञादिनिश्चयापेक्षम् । लोकोपचारनियतं, व्यवहारं विस्तृतं विद्यात् ॥ ३ ॥ साम्प्रतविषयग्राहकमृजुसूत्रनयं समासतो विद्यात् । विद्याद्यथार्थशब्दं, विशेषितपदं, तु शब्दनयम् ॥४॥" इति ॥ अत्राह । अथ जीवो नोजीवः अजीवो नोऽजीव इत्याकारिते केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयत इति । अत्रोच्यते । जीव इत्याकारिते नैगमदेशसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रसाम्प्रतसमभिरूढैः पञ्चस्वपि गतिष्वन्यतमो जीव इति प्रतीयते । कस्मात् । एते हि नया जीवं प्रत्यौपशमिकादियुक्तभावग्राहिणः । नोजीव इत्यजीवद्रव्यं जीवस्य वा देशप्रदेशौ । अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव । नोऽजीव इति जीव एव, तस्य वा देशप्रदेशाविति ॥ एवम्भूतनयेन तु जीव इत्याकारिते भवस्थो जीवः प्रतीयते । क-

षामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्रग्राही नैगमः। अर्थानां सर्वैकदेशसंग्रहणं संग्रहः। लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः। सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः। यथार्थाभिधानं शब्दः। नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययः साम्प्रतः। सत्स्वर्थेष्वसंक्रमः समभिरूढः। व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूत इति ॥ अत्राह। उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नयाः। तन्नया इति कः पदार्थ इति। अत्रोच्यते। नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम्। जीवादीन्पदार्थान्नयन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति निर्भासयन्ति उपलम्भयन्ति व्यञ्जयन्तीति नयाः ॥ अत्राह। किमेते तन्त्रान्तरीया वादिन आहोस्वित्स्वतन्त्रा एव चोदकपक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता इति। अत्रोच्यते। नैते तन्त्रान्तरीया नापि स्वतन्त्रा मतिभेदेन विप्रधाविताः। ज्ञेयस्य त्वर्थस्याध्यवसायान्तराण्येतानि। तद्यथा। घट इत्युक्ते योऽसौ चेष्टाभिर्निर्वृत्त ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठायतवृत्तग्रीवोऽधस्तात्परिमण्डलो जलादीनामाहरणधारणसमर्थ उत्तरगुणनिर्वर्तनानिर्वृत्तो द्रव्यविशेषस्तस्मिन्नेकस्मिन्विशेषवति तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषात्परिज्ञानं नैगमनयः। एकस्मिन्वा बहुषु वा नामादिविशेषितेषु साम्प्रतातीतानागतेषु घटेषु संप्रत्ययः संग्रहः। तेष्वेव लौकिकपरीक्षकग्राह्येषूपचारगम्येषु यथास्थूलार्थेषु संप्रत्ययो व्यवहारः। तेष्वेव सत्सु साम्प्रतेषु संप्रत्यय ऋजुसूत्रः। तेष्वेव साम्प्रतेषु नामादीनामन्यतमग्राहिषु प्रसिद्धपूर्वकेषु घटेषु संप्रत्ययः साम्प्रतः शब्दः। तेषामेव साम्प्रतानामध्यवसायासंक्रमो वितर्कध्यानवत् समभिरूढः। तेषामेव व्यञ्जनार्थयोरन्योन्यापेक्षार्थग्राहित्वमेवम्भूत इति ॥ अत्राह। एवमिदानीमेकस्मिन्नर्थेऽध्यवसायनानात्वान्ननु विप्रतिपत्ति-

च्छेदकानवच्छिन्नत्वं न देयम्, प्रयोजनाभावादिति निरस्तम्, प्रतीतिबलेन स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावानां सर्वत्र स्वसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, उत्पत्तिस्थितिकालीनोभयघटविशेष्यके इमौ गन्धवन्ताविमाविदानीं गन्धवन्तावित्यादिज्ञाने प्रमात्ववारणाय तद्वृत्तितावच्छेदकका- लाद्यवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशं विनाऽगतेः । तथा च तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं प्रकारतायां विशेष्यतायां सांसर्गिकविषयतायां वा निवेशनीयमित्यत्र विनिगमकाभाव एव स्याद्वादसाधकः । अपि च तत्सम्बन्धवद्विशेष्यकत्वदाने शब्दे गगनं घटत्वे घटो बदरे कुण्ड- मित्यादिप्रतीतीनां प्रमात्वापत्तिः, तद्वद्विशेष्यकत्वदाने च गगने शब्द इत्यादिज्ञानेष्वप्रमात्वापत्तिरनाश्रितस्याद्वादेन कथं वारणीया । तदाश्रयणे तु सम्बन्धमात्रापेक्षायां प्रमात्वमाधारत्वापेक्षायां त्वप्रमात्वमिति सुकर एव विवेकः । सप्तम्या अतन्त्रत्वात् । अपि च शुक्ता- विदं रजतमित्यत्रापि "सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तम्" इति न्यायाद्धर्म्यंशे प्रमात्वमेव, रजतत्वप्रकारांशेऽपि नाप्रामाण्यं वैज्ञानिकसम्बन्धेन तत्सत्त्वादिति समवायांशे तद्वक्तव्यम्, तदपि विविक्तविवेके न संभवतीति विषयताविशेष एव प्रमात्वं वाच्यम्, स च व्यवहारानुरोधेन वाच्यः, अत एवैकत्र द्वित्वसत्त्वेऽप्येको द्वाविति ज्ञानस्य प्रामाण्यवारणाय तादृशि स्थले यावत्स्वाश्रयवि- शेष्यतानिरूपितद्वित्वप्रकारतात्मक एव विषयताविशेषो ग्राह्यः । तथा च लौकिकव्यवहारादयं स्पर्श इत्यादि मिथ्यादृग्ज्ञानस्य प्रमात्वेऽप्यलौकिकव्यवहारान्न प्रामाण्यम् । तेनानेकान्तवासनोपनीतानेकान्तविषयकज्ञानस्यैव प्रामाण्याभ्युपगमादिति सुष्ठूक्तं मिथ्यादृष्टेर्मत्यादयोऽज्ञानमिति । एतेनोत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवानिति बोधे समवायेन घटे गन्ध इवावच्छेद्यतासम्बन्धेन कालोऽपि गन्धप्रकारतया भासते । तथा च तदंशेऽप्रमात्वं गन्धांशे च प्रमात्वमिति गौरीकान्ताद्युक्तमपास्तम् । एवं सति पीतघटवति भूतले नीलघटवत्ताज्ञानस्य गवि शशशृङ्गवत्ताज्ञानस्य च घटशृङ्गांशे प्रमात्वापत्तेः, सम्बन्धविनिर्मोकेण गन्धांशेऽपि प्रमा-

व्याप्तेः, गगनस्यावृत्तितया गगनवद्विशेष्यताया अप्रसिद्धेः । न च तद्वदित्यत्र तत्सम्बन्धीति वाच्यम्, भवति च गगने शब्द इति
ज्ञानं समवायसम्बन्धेन गगनसम्बन्धिशब्दविशेष्यकं गगनप्रकारकं चेति नाव्याप्तिः, येन सम्बन्धेन विशेष्यस्य यत्सम्बन्धित्वं तेनैव
च सम्बन्धेन ज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वं बोध्यम्, तेन कालिकसम्बन्धेन गन्धसम्बन्धिजलविशेष्यके समवायसम्बन्धेन गन्धप्रकारके ज्ञाने
नातिव्याप्तिरित्यपि सम्यक्, उत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवानिति ज्ञाने पाकरक्ते इदानीं श्याम इति ज्ञानेऽग्रे कपिसंयोगवति मूले वृक्षः
कपिसंयोगवानिति ज्ञाने चातिव्याप्तेः । न च यदवच्छेदेन विशेष्यं यत्सम्बन्धि तदवच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं वक्तव्यम्, तथा चोत्पत्ति-
कालावच्छेदेन गन्धस्य रक्तताकालावच्छेदेन श्यामरूपस्य मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्य च विशेष्ये सम्बन्धाभावान्न दोष इति वाच्यम् ।
तथापि स्थूलावच्छेदके सूक्ष्मावच्छेदकापेक्षया वसतिदृष्टान्तेन विनात्मभावमविश्रान्ते कस्या अपि प्रतीतेः स्याद्वादावलम्बनं विना प्र-
मात्वस्य विवेचयितुमशक्यत्वात्, अत एव पर्वतह्रदौ वह्निमन्तावित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतिनियतधर्मितावच्छेदकसूक्ष्मेक्षिकाया-
मपि न वैलक्ष्यम्, अर्पितानर्पितसिद्धेरित्याद्युक्तदिशा भजनयैव प्रमाऽप्रमाव्यवस्थितेः । एतेन घटो गन्धवानित्याद्यवच्छेदकाविषयक-
प्रमायामव्याप्तिवारणाय विशेष्यसम्बन्धितानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं प्रकारत्वे विशेषणं देयं, न ह्यत्र घटसम्बन्धितावच्छेदककालावच्छि-
न्नस्य गन्धस्य प्रकारत्वम्, निरवच्छिन्नस्यैव गन्धस्य प्रकारत्वात्, घटसम्बन्धितानवच्छेदकोत्पत्तिकालाद्यनवच्छिन्नत्वं तु गन्धीयप्रका-
रतायामस्त्येव, तथा च गन्धसमवायिविशेष्यकत्वावच्छिन्नगन्धीयघटवृत्तितानवच्छेदकावच्छिन्नसमवायनिरूपितगन्धीयप्रकारताशालि-
तद्धर्मिकगन्धाभावाप्रकारकस्मृतिभिन्नज्ञानत्वं समवायेन गन्धप्रमात्वम्, घटो गन्धवान् जलं गन्धाभाववदित्यादिसमूहालम्बनातिव्या-
प्तिवारणाय तद्धर्मिकेति, एवमन्यत्रापि निर्वचनीयम् । अयं घट इत्यादिनिरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकप्रमायां तु विशेष्यवृत्तितानव-

मिथ्यादृष्टिज्ञानस्य, स्पर्शोऽयमित्यादितदीयप्रत्यक्षस्याप्येकान्तनयवासनासंवलेनैकान्तनयात्मकत्वं भावनीयम् । द्वितीयहेतुं भाष्यकृद्व्याचष्टे-यथोन्मत्त इत्यादि । यथा उन्मत्तः पिशाचादिगृहीतः, कर्मोदयात्कर्मणां पुराकृतानां विपाकात्, यदा उपहतेन्द्रियमतिरुपहतेन्द्रियमनाः संवृत्तो भवति, तदा विपरीतग्राही अन्यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदी, भवति । यतः, स उन्मत्तः, अश्वं सन्तं, गौरयमित्यध्यवस्यति, गां च सन्तमश्वोऽयमिति, सर्वेष्वेव पदार्थेषून्मत्तस्य यदृच्छयोपलब्धिनं कतिपयेष्वित्युदाहरणभूयस्त्वेन कथयति । लोष्टं पृथिवीपरिणामं मृदादिकं, सुवर्णमित्यध्यवस्यति, सुवर्णं वा लोष्टमिति, कदाचिच्च लोष्टं लोष्टमेवावधारयति, कदाचिच्च सुवर्णं सुवर्णमित्येव, तस्योन्मत्तस्य ' एवमुक्तेन, अविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णमध्यवस्यतो यथा नियतं निश्चितमज्ञानमेव । तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहतेन्द्रियमनस्कस्य, मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानमेव भवन्तीति, बहुप्रकारभ्रान्तज्ञानप्रवाहपतितं किञ्चिदंशेऽभ्रान्तमपि ज्ञानं तेषां भ्रान्तमेव,भ्रमशक्तेरनपगमादिति भावः । इदमत्र बोध्यम्—तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वमिति प्रमालक्षणं परेषां मतेऽनुपपन्नम्, निर्विकल्पकेऽव्याप्तेः, तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वं भ्रमत्वं तद्भिन्नज्ञानत्वं प्रमात्वम्, एवं च निर्विकल्पकसङ्ग्रह इत्यपि, न सम्यग्, भूतलं घटवत्पटवच्चेति ज्ञानेंऽशे भ्रमप्रमात्मकेऽव्याप्तेः । निर्विकल्पकमनुभयात्मकं तृतीयमेवेत्यभ्युपगमे चोक्तमुभयात्मकं तुरीयं प्रसज्येतेत्यपसिद्धान्तः । किं च तद्वतीत्यादौ तच्छब्दार्थस्याननुगतत्वाद्रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे सति रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं रजतप्रमा इत्येवं विशिष्यैव प्रमा निर्वाच्या । तथा च रङ्गरजतयो रजतत्वरङ्गत्वप्रकारकभ्रमेऽतिव्याप्तिः, तत्र रजतत्ववद्विशेष्यकत्वस्य रजतत्वप्रकारकत्वस्य च सत्त्वात् । अथ रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वं वाच्यम्, तथा चात्र रजतत्वप्रकारकत्वं न रजतविशेष्यकत्वावच्छिन्नं, किन्तु रङ्गविशेष्यकत्वावच्छिन्नमिति चेत् , न, तथापि गगने शब्द इत्यादा-

तन्न प्रमाणयन्ति सम्प्रदायवृद्धाः। आम्नाये भूयसां सूत्राणां 'सव्वस्स केवलिस्सा जुगवं दो णत्थि उवओगा' इत्यादीनां वारंवारेणोपयोगप्रतिपादकानामुपलंभात्, न च तेषां सूत्राणामन्य एवार्थो विधेयः, सर्वेषां सूत्राणामन्धस्थानीयानामाप्तसम्प्रदायोपबृंहितसम्यग्बुद्ध्या गृहीतानामेवार्थव्यापारे शक्तत्वात्, आप्तसम्प्रदायस्य च सुधर्मस्वामिन आरभ्याद्य यावद्वारंवारेणोपयोग एव प्रगल्भमानत्वादित्यधिकमत्रत्यं तत्त्वं विशेषावश्यकादेरवसेयम्। मतत्रयनययोजना चास्मत्कृतज्ञानबिन्दोः। किं चान्यदित्युपपत्त्यन्तरम्, पूर्वाणि चत्वारि ज्ञानानि मत्यादीनि, क्षयोपशमजानि मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमजनितानि, केवलं तु कर्मक्षयादेव। तस्मान्न केवलिनः शेषाणि छाद्मस्थिकानि, ज्ञानानि भवन्ति, मन्दप्रकाशे आवरणमेव हेतुरित्युक्तत्वात् ये तु नैयायिकादयो योगजधर्मप्रत्यासत्तिजन्यं मानसं विलक्षणं योगिज्ञानमिच्छन्ति, तैरतीन्द्रियं योगिज्ञानं कथमुपपादनीयम्, मनसोऽपि तन्मते इन्द्रियत्वात्, कथं च चाक्षुषादिसामग्रीकाले योगिनामपि तदुत्पादः, मानससामग्र्याः सर्वापेक्षया दुर्बलत्वात्, मानसेतरज्ञानसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ भोगान्यत्ववत्तत्त्वसाक्षात्कारान्यत्वमपि देयमित्यभ्युपगमे च भोगसामग्र्या इव तत्त्वसाक्षात्कारसामग्र्याः सर्वतो बलवत्त्वात् योगजधर्मवतां ज्ञानान्तरोत्पत्तिर्न स्यादेव, किन्तु, तत्त्वसाक्षात्कारधारैव स्यात्, तथा चानन्ततदुत्पत्तिध्वंसकल्पनायां गौरवात् योगजधर्मजन्यमेकमनन्तं ज्ञानमेव कल्पयितुं युक्तम्, तदेवासहायं केवलनामधेयमिति किं तत्र मनः प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनया, अन्यथाऽवध्यादिस्थानीयज्ञानान्तरेऽपि प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनापत्तेरिति युक्तमुत्पश्यामः॥ एवं मत्यादिज्ञानपञ्चकं प्रमाणं प्रदर्श्य प्रमाणाभासमाविष्करोति—

वरणक्षयस्य हेतोरप्यनभिभवस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात्, बलवत्सजातीयसंवलनं खल्वभिभवो, बलवत्त्वं चोभयत्र तुल्यमिति, तस्मात् केवलज्ञानव्यावृत्तज्ञानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति केवलज्ञानावरणस्यैव हेतुत्वात्, केवलज्ञानत्वावच्छिन्ने च लाघवाद् ज्ञानावरण क्षयत्वेनैव हेतुत्वात्, ज्ञानावरणपञ्चकक्षयादेकं केवलज्ञानमेवोत्पद्यते न मत्यादीनिति तैः साहित्यं न केवलज्ञानस्येत्यभिप्रायवतां साम्प्रदायिकानां मतमाह केचिदप्याहुरित्यादि । केचित्पुनर्ब्रुवते, नैतानि मत्यादीनि, केवलिनः सन्ति, यस्मान्मतिज्ञानमपायसद्द्रव्यतया भवति । अपायो नामावग्रहेहाक्रमेण श्रोत्राद्युपलब्धार्थनिश्चयो, नैवंविधक्रमवान् स केवलिनोऽस्ति । यावच्च शोभनानि सम्यक्त्वदलिकानि सन्ति तावन्मतिज्ञानं, तान्यपि केवलिनो न सन्तीति कुतस्तस्य मतिज्ञानम् । तदभावाच्च तत्पूर्वकं श्रुतज्ञानं दूरोत्सारितमेव । अवधिमनःपर्यायज्ञाने रूपिमात्रनियते इति ते अपि न केवलिनः, तस्यापरिच्छिन्नज्ञानत्वात् । तस्मादुपपत्तिरत्र केवलिनो ज्ञानचतुष्टयाभावः । किं चान्यत् मतिज्ञानादिषु चतुर्षु, पर्यायेण क्रमेण, उपयोगः । न युगपदेकस्मिन्काले । यदा मतिज्ञानोपयुक्तो न तदा श्रुतादीनामन्यतमेन केनचित्, यदा च श्रुतोपयुक्तो न तदा मत्यादीनामन्यतमेनेति । केवलिनस्तु न क्रमेणैतद् ज्ञानगतोऽस्त्युपयोगः । तदाह- संभिन्नेत्यादि । संभिन्ने सर्वद्रव्यपर्यायग्राहके ज्ञानदर्शने यस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यादिगुणान्वितस्य, केवलिनो युगपदेकस्मिन्समये, सर्वभावग्राहके निरपेक्षे इन्द्रियाद्यनपेक्षे च, केवलज्ञाने केवलदर्शने च युगपदेकस्मिन्समयेऽनुसमयमनुगताऽव्यवहितः समयो यत्र कालसन्ताने तं व्याप्य, उपयोगो भवति, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग" इति द्वितीया, वारंवारेण केवलज्ञानदर्शनयोरुपयोगः सर्वकालं भवतीति यावत्, तथा च सामयिककेवलज्ञानदर्शनोपयोगप्रवाहे दूरापास्तैव ज्ञानान्तरोपयोगसंकथा । अत्र केचित्पण्डितम्मन्यास्तर्करसिका वारंवारेणोपयोगो नास्तीत्याहुः ।

पूर्वप्राप्तानां मतिज्ञानादीनां, नाशकाभावात्, ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नस्वपूर्ववर्तितासम्बन्धेन केवलस्यैव स्वसमानाधिकरणगुणनाशकत्वे
पूर्वप्राप्तानां मतिज्ञानादीनां नाशप्रसङ्गात्, न च तन्नाशः, परस्यापि संभवात्, तस्मात्सहावस्थानमस्त्येव मत्या-
ज्ञानचतुष्टयवत् शमवीर्यदर्शनसुखितत्वादीनामपि नाशप्रसङ्गात्, न च तन्नाशः, परस्यापि संभवात्, तस्मात्सहावस्थानमस्त्येव मत्या-
दीनां केवलेन, ततः किमिति तानि स्वमर्थं न प्रकाशयन्ति । उच्यते, अभिभवात्, तदाह--किं त्वभिभूतत्वाद्धतप्रभावत्वात्,
अकिंचित्कराणि स्वकार्याकारीणि, भवन्तीन्द्रियवच्चक्षुरादिवत्, यथाहि केवलिनः सदपि चक्षुरादीन्द्रियं विषयग्रहणं प्रति न
व्याप्रियते, केवलप्रकाशेन चरितार्थत्वात्, एवं मत्यादिचतुष्टयमपीति भावः । अत्र दृष्टान्तेपि सन्देहादसंदिग्धं दृष्टान्तमाह—यथा वा
व्यभ्र इत्यादि । यथा वा व्यभ्रेऽभ्ररहिते, नभस्याकाशे, आदित्ये सूर्ये, उदिते भूरितेजस्त्वात् प्रबलकिरणत्वात्, आदि-
त्येनाभिभूतानि तिरोहितसामर्थ्यानि, ज्वलनोऽग्निः, मणिः सूर्यकान्तादिः, चन्द्रः शशी, नक्षत्रमश्विन्यादि । एतानि प्रभृतिर्येषां
तानि तेजांसि, प्रकाशनं कुड्याद्यवभासनं प्रत्यकिंचित्कराणि भवन्ति । तथा केवलेन भूरितरप्रकाशेनाभिभूतानि मत्यादीन्यपीति ।
एतच्च मतमयुक्तम् । पूर्वं सतो मत्याद्युपयोगस्य कालत एव विरतेः, तत्क्षयोपशमनाशकतायाश्च ' पणगं खलु पडिवाए ' इत्या-
दिना केवलज्ञानेऽपि शास्त्रसिद्धत्वात्, क्षयोपशमाभावेन क्षायोपशमिकानां मत्यादीनां केवलिन्यभावात् । शमादयोऽपि क्षायोपशा-
मिकाः केवलिनि नाभ्युपगम्यन्त एव, क्षपकश्रेणिसङ्गतद्वितीयापूर्वकरणभाविधर्मसन्यासकाल एव तन्नाशात् । किन्तु क्षायिका
विलक्षणा इति मत्याद्यभावे शमाद्यभावोऽपि स्यादित्यदृष्टपरमार्थानामुपालम्भः । इदं तु स्यात् मत्यादयः क्षायोपशमिकाः
केवलिनि मा भूवन्, क्षायिकास्तु केवलज्ञानसमकक्षा भवन्तु केवलज्ञानावरणक्षये मतिज्ञानावरणादीनामपि क्षयस्य ध्रुवत्वा-
त्, अयं तु दोषः सूर्याभिभूतान्यतेजो दृष्टान्तेन दुष्परिहरः, क्षायिकत्वेनोभयोरुद्भवानुद्भवतौल्यात् । आवरणविषयकार्योत्पत्तावा-

र्शने चानुममथमुपयोगो भवति ॥ किं चान्यत् । क्षयोपशमजानि चत्वारि ज्ञानानि पूर्वाणि, क्षयादेव केवलम् । तस्मान्न केवलिनः शेषाणि ज्ञानानि सन्तीति ॥

(व्याख्या) एकशब्दः प्राथम्ये । तत एकादीनि प्रथमादीनि, भाज्यानि विकल्पनीयानि, क्वचित्प्रथमम्, क्वचित् द्वे इत्यादिप्रकारेण, युगपदेककाले, एकस्मिन् प्राणिनि, आचतुर्भ्य इत्याङभिविधौ, न मर्यादायां, तद्विवक्षायां सूरेः प्राग्ग्रहणप्रौव्यात् । यथा " विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः " " प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् " इत्यादौ । एकस्मिन् जीवे संभवन्तीं भजनां दर्शयति । कस्मिंश्चिदित्यादिना, कस्मिंश्चिन्मनुष्यादावेकजीवे, मत्यादीनां पञ्चानां ज्ञानानामेकं मतिज्ञानं संभवति, येन निसर्गसम्यग्दर्शनं प्राप्तमथापि सामायिकश्रुतं नाधीतं तस्य ग्रन्थानुसारि विज्ञानं श्रुताख्यं न भवतीति । कस्मिंश्चिद्द्वे भवतो, येनाधिगमसम्यग्दर्शनं प्राप्तं तस्य श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतं द्वादशाङ्गम्, शेषेन्द्रियोपलब्धिर्मतिज्ञानमिति । कस्मिंश्चित्त्रीणि–द्वे मतिश्रुते, तृतीयं चावधिज्ञानम् । कस्मिंश्चिच्चत्वारि त्रीण्युक्तानि चतुर्थं च मनःपर्यायज्ञानमिति । श्रुतमेकं क्वचित् किं न प्रदर्श्यते ? । उच्यते–तस्य मतिज्ञानाव्यभिचारित्वान्मतेस्तु श्रुतसहचारित्वेऽपि तद्व्याप्त्यभावात्, तदाह-श्रुतज्ञानस्येत्यादि । तुरेवकारार्थः । श्रुतज्ञानस्यैव मतिज्ञानेन सह, नियतोऽव्यभिचरितः, सहभावः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति यावत्, कुतः, तत्पूर्वकत्वान्मतिपूर्वकत्वान्मतिकारणकत्वादिति यावत् । कार्यं च कारणव्याप्यं भवति, धूम इव वह्नेः तदाह- यस्य श्रुतेति । कारणं तु कार्यस्य न व्याप्यं, वह्निरिव धूमस्य । तदाह यस्य त्विति । एवं भजनायां दर्शितायां कश्चिदाह -अथ केवलज्ञानस्य पूर्वैः पूर्वकालप्राप्तैः, मतिज्ञानादिभिः सहभावः सहावस्थानम्, भवति न वेति । अत्रोच्यते मतभेदेन । तत्र केचिदाचार्या व्याचक्षते–'नाभाव एवास्ति

विषयताकं, समग्रं पदार्थत्वव्यापकविषयताकम्। असाधारणं सजातीयद्वितीयरहितम्। निरपेक्षमालोकेन्द्रियावग्रहप्रणिधानाद्यपेक्षारहितम्। विशुद्धं निःशेषावरणमलरहितम्, सर्वेषां भावानां ज्ञापकं प्ररूपकं, तादृशशब्दसमूहरूपप्रवचनमूलकारणमित्यर्थः। लोकालोकविषयं क्षेत्रत्वव्यापकविषयताकम्। अनन्तपर्यायं ज्ञेयानन्त्यात्। एवं मत्यादीनां विषये प्रकाशिते सहभावजिज्ञासुः पृच्छति अत्राहेत्यादि। अत्रोच्यत इति प्रतिज्ञायोत्तरसूत्रमाह—

सूत्रम्—एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ १ ॥ ३१ ॥

(भा०) एषां मत्यादीनां ज्ञानानामादित एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिञ्जीव आचतुर्भ्यः। कस्मिंश्चिज्जीवे मत्यादीनामेकं भवति। कस्मिंश्चिज्जीवे द्वे भवतः। कस्मिंश्चित्त्रीणि भवन्ति। कस्मिंश्चिच्चत्वारि भवन्ति श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सहभावस्तत्पूर्वकत्वात्। यस्य श्रुतज्ञानं तस्य नियतं मतिज्ञानम्। यस्य तु मतिज्ञानं तस्य श्रुतज्ञानं स्याद्वा न वेति ॥ अत्राह। अथ केवलज्ञानस्य पूर्वैर्मतिज्ञानादिभिः किं सहभावो भवति, नेति। अत्रोच्यते, केचिदाचार्या व्याचक्षते, नाऽभावः, किं तु तदभिभूतत्वादकिंचित्कराणि भवन्तीन्द्रियवत्। यथा वा व्यभ्रे नभसि आदित्य उदिते भूरितेजस्त्वादादित्येनाभिभूतान्यन्यतेजांसि ज्वलनमणिचन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि प्रकाशनं प्रत्यकिंचित्कराणि भवन्ति तद्वदिति। केचिदप्याहुः। अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं तत्पूर्वकं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानमनःपर्यायज्ञाने च रूपिद्रव्यविषये तस्मान्नैतानि केवलिनः सन्तीति ॥ किं चान्यत्। मतिज्ञानादिषु चतुर्षु पर्यायेणोपयोगो भवति न युगपत्। संभिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः केवलिनो युगपत्सर्वभावग्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलद-

(व्या०) तेषां तदर्थप्रतियोगीन्यादाय व्याचष्टे । यानि रूपीणि रूपवन्ति,जानात्यवधिज्ञानी तेषामनन्ततमभागे मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति । तत्कर्मककर्तुक्तिमाह–अवधीत्यादि, रूपिद्रव्याणीत्यतः पूर्वं तानीत्यध्याहार्यं, तानि मनःपर्यायज्ञानग्राह्याणि रूपिद्रव्याणि न कुट्याद्याकारव्यवस्थितानि, किन्तु, मन एव यद्रहस्यप्रकाशस्वरूपं तत्र यो विचारः कथमयं पदार्थो व्यवस्थित इत्येवंरूपस्तत्र गतानि प्रविष्टानि चिन्त्यमानानि जीवेनेति यावत् । तान्यपि न सर्वलोकवर्तीनि, किन्तु मनुष्यक्षेत्रे पर्यापन्नानि व्यवस्थितानि, तान्यपि विशुद्धतराण्यवधिज्ञानिनः सकाशाद्बहुतरपर्यायाणि । केवलज्ञानविषयमाह–

सूत्रम्—सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ १ ॥ ३० ॥

(भा०) सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु च केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति । तद्धि सर्वभावग्राहकं संभिन्नलोकालोकविषयम् । नातः परं ज्ञानमस्ति । न च केवलज्ञानविषयात्परं किंचिदन्यज्ज्ञेयमस्ति । केवलं परिपूर्णं समग्रमसाधारणं निरपेक्षं विशुद्धं सर्वभावज्ञापकं लोकालोकविषयमनन्तपर्यायमित्यर्थः ॥ अत्राह । एषां मतिज्ञानादीनां युगपदेकस्मिञ्जीवे कति भवन्तीति । अत्रोच्यते—

(व्या०) व्याचष्टे सर्वद्रव्येष्वित्यादि । हेतुमाह–तद्धीत्यादि, हि यतः, तत केवलज्ञानं, सर्वेषां भावानां द्रव्यक्षेत्रादीनां ग्राहकं, तथा संभिन्नौ सम्पूर्णौ यौ लोकालोकौ तद्विषयम । अतोऽस्मात्केवलात्परं प्रधानतरं,न ज्ञानमस्ति,जात्या परत्वं भविष्यति न विषयव्याप्त्येत्यत आह--न चेति । केवलज्ञानविषयात् सर्वद्रव्यपर्यायराशेः,परम्, उत्कृष्टम,अन्यत् किंचित् ज्ञेयमस्ति,यदप्रकाशितं भवेत्केवलेनेति । एवं विषयमाख्याय केवलस्य पर्यायानाह–केवलं मत्याद्यसहवृत्ति, परिपूर्णं स्वेतरज्ञानविषयताव्यापक-

न तु तेषां सर्वान्पर्या-
स्पृशयति–ताभ्यां हीति, यस्मात्ताभ्यां मतिश्रुताभ्यां, सर्वाणि द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि, जानीते, न तु तेषां सर्वान्पर्या-
यानुत्पादादीनिति । कथं पुनस्ताभ्यां सर्वद्रव्यविषयो बोधः, उच्यते । श्रुतज्ञानिनस्तावत् श्रुतग्रन्थानुसारेण मतिज्ञानिनस्तु श्रुतज्ञा-
नोपलब्धेष्वर्थेष्वक्षरपरिपाटीमन्तरेण पट्वभ्यासदशायां सर्वद्रव्याणि ध्यायतः सर्वपर्यायग्रहणे तु नैव शक्तं मन इति । अवधिज्ञान-
स्य विषयनिबन्धं कथयति–

सूत्रम्—रूपिष्ववधेः ॥ १ ॥ २८ ॥

(भा०) रूपिष्वेव द्रव्येष्ववधिज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति असर्वपर्यायेषु । सुविशुद्धेनाप्यवधिज्ञानेन रूपी-
ण्येव द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते तान्यपि न सर्वैः पर्यायैरिति ॥

(व्याख्या) नियमपरतया व्याचष्टे रूपिष्वेव द्रव्येष्ववधिज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवत्यसर्वपर्यायेष्वित्यनुवृत्तिलभ्यम् ।
उक्तमुपपादयति--सुविशुद्धेनापीत्यादि । मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धमाह--

सूत्रम्–तदनन्त(तम)भागे मनःपर्ययस्य ॥ १ ॥ २९ ॥

(भा०) यानि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे मनःपर्यायस्य विषयनिबन्धो भवति । अ-
वधिज्ञानविषयस्यानन्तभागं मनःपर्यायज्ञानी जानीते रूपिद्रव्याणि मनोरहस्यविचारगतानि च मानुषक्षेत्रपर्यापन्ना-
नि विशुद्धतराणि चेति ॥

ज्ञानं संयतस्य साधोः असंयतस्याविरतस्य संयतासंयतस्य देशविरतस्य वा, सर्वगतिषु नारकादिषु, भवेत्। मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यसंयतस्यैव भवति । मनुष्यग्रहणान्नारकादिव्युदासः । संयतग्रहणान्मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रमत्तान्तानाम् । एतदेव स्पष्टार्थमाह—नान्यस्येति । किंचान्यद्विषयकृत इत्यादि, रूपिद्रव्येषु परमाण्वादिषु सर्वेष्वऽसर्वपर्यायेष्वेकज्ञानविषयतया सर्वपर्यायरहितेषु, अवधेरवधिज्ञानस्य, विषयनिबन्धो गोचरनिबन्धः, तद्ध्येकैकस्य परमाणोः कदाचिदसंख्येयान् पर्यायान् जानाति, कदाचित्संख्येयान् जघन्येन चतुरो रूपरसगन्धस्पर्शान्, न तु कदाप्यनन्तान्, केवलज्ञानस्यैवानन्तपर्यायग्राहकत्वात् । मनःपर्यायज्ञानस्य तु रूपिद्रव्याणि न सर्वाणि विषयो, यतः, तेषामवधिज्ञानज्ञातानां द्रव्याणामनन्तभागीकृतानां य एकोऽनन्तभागस्तस्मिन्नेवास्य विषयनिबन्धः, तस्मादतीन्द्रियत्वादितौल्येऽप्यवधिमनःपर्याययोर्भेद इति सिद्धम् । केवलज्ञानं त्ववसरप्राप्तमप्यत्र नोच्यते, दशमे वक्ष्यमाणत्वादित्याह- अत्राहेत्यादिना, एवं मतिज्ञानादीनां पञ्चानामपि ज्ञानानां स्वरूपेऽवधृते यस्य मत्यादेर्यो विषयस्तमजानन् पृच्छति । अत्राहैषामित्यादि । गुरुराह—उच्यते—

सूत्रम्—मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ १ ॥ २७ ॥

(भा०)मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्विषयनिबन्धो भवति सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु । ताभ्यां हि सर्वाणि द्रव्याणि जानीते नतु सर्वैः पर्यायैः ।

(व्याख्या) व्याचष्टे, मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्मतिश्रुतयोरित्यस्यार्थः । विषयनिबन्धो भवति विषयनियमो भवति, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यनिबन्धपदार्थोऽयं, सर्वद्रव्येष्वित्यत्र सर्वपदं पर्याये सर्वत्वप्रतिषेधात् असर्वपर्यायेष्विति प्राग्वत् व्याख्येयम् ।

स्वामिकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । अवधिज्ञानं तु संयतस्यासंयतस्य वा सर्वगतिषु भवति, मनःपर्यायज्ञानं मनुष्यसंयतस्यैव भवति नान्यस्य ॥ किं चान्यत् । विषयकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । रूपिद्रव्येष्व सर्वपर्यायेष्ववधेर्विषयनिबन्धो भवति । तदनन्तभागे मनःपर्यायस्येति । अत्राह । उक्तं मनःपर्यायज्ञानम् । अथ केवलज्ञानं किमिति । अथोच्यते । केवलज्ञानं दशमेऽध्याये वक्ष्यते । मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति ॥ अत्राह । एषां मतिज्ञानादीना ज्ञानानां कः कस्य विषयनिबन्ध इति । अत्रोच्यते ।

(व्या०) विशुद्धीत्यादि । विशुद्धिर्बहुतरपर्यायपरिज्ञानकारणत्वम् । क्षेत्रं विषयाधार आकाशम् । स्वामी ज्ञानस्योत्पादयिता । विषयो ज्ञानगम्यः पदार्थः । एभ्यो हेतुभ्योऽवधिमनःपर्यायज्ञानयोर्विशेषोऽवगन्तव्यः पञ्चम्यर्थं । कृतशब्देन व्याचष्टे—विशुद्धिकृत इत्यादि । यावन्ति हि यावन्त्येव, हिरेवार्थे, रूपमेषामस्ति रूपीणि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दवन्ति, गुणसङ्घातात्मकानि द्रव्याणीति बोधनायेत्थमुक्तिः, अवधिज्ञानी जानीते पश्यति चेति दृश्यम् । तेषामवधिज्ञानोपलब्धानां रूपिद्रव्याणां यावन्ति मनःपर्यायज्ञानिनो विषयभूयमास्कन्दन्ति तान्यसौ मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि बहुतरपर्यायाणि, तान्यपि मनोगतानि मनोव्यापारभाञ्जि, जानीते, असंचिन्त्यमानानि तु नैव साक्षाज्जानीते इत्यर्थः । क्षेत्रकृतविशेषमाह—किंचान्यदित्यादि । अवधिज्ञानं जघन्यमङ्गुलस्य यान्यसङ्ख्येयानि खण्डानि कृतानि तत्रैकस्मिन्नसङ्ख्येयभागमात्रे क्षेत्रे यावन्ति रूपिद्रव्याणि समवगाढानि तावन्ति पश्यति । ततो वर्धमानं बहूनि बहुतराणि यावत् सर्वलोकावस्थितानि रूपिद्रव्याणि पश्यति शुभाध्यवसायविशेषात्, मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एवार्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु, भवति, नान्यत्र वैमानिकेषु शर्कराप्रभादिषु वा । किं चान्यत् स्वामिकृत इत्यादि । अवधि-

तु न प्रतिपततीति ॥ अत्राह । अथावधिमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते ।

(व्या०) पञ्चम्यर्थं कृतशब्देन व्याचष्टे । विशुद्धिकृतश्चेत्यादि । विशुद्धतरमिति यद्द्रव्यं यावद्भिः पर्यायैरवच्छिन्नमत्ति ऋजुमतिस्तदेव द्रव्यं बहुतरैः पर्यायैर्विपुलमतिरवगच्छति । यथा घटे चिन्तिते ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानेनैतावद्व्यज्ञायि 'घटोऽनेन चिन्तितः', विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं पुनस्तमेव घटं पार्थिवत्वरक्तत्वप्रमाणादिभिर्बहुभिर्भेदैरवबुध्यतेऽतो विशुद्धतरमुच्यते । किं चान्यदिति हेत्वन्तरसमुच्चयार्थम्, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानम्, प्राप्तमप्यप्रमत्तसंयतेन प्रतिपतति प्रच्यवते । अपिशब्दात्कदाचिन्न प्रतिपतत्यपि, भूयः यस्य पुनः,विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं समजनि, तस्य नैव प्रतिपतत्याकेवलप्राप्तेरिति ॥ एवं भेदे ऋजुविपुलमत्योः प्रतिपादितेऽवधेर्मनःपर्यायस्य चातीन्द्रियत्वे रूपिद्रव्यनिबन्धनत्वे च समाने विशेषमपश्यन् ब्रूते । अथावधिमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति, विशेषहेतून् विशुद्ध्यादीन् पश्यन् गुरुराह । अत्रोच्यते—

सूत्रम्—विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥ १ ॥ २६ ॥

(भा०) विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतो विषयकृतश्चानयोर्विशेषो भवत्यवधिमनःपर्यायज्ञानयोः । तद्यथा । अवधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम् । यावन्ति हि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि मनोगतानि जानीते ॥ किं चान्यत् । क्षेत्रकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । अवधिज्ञानमङ्गुलस्यासंख्येयभागादिपूत्पन्नं भवत्यासर्वलोकात् । मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति नान्यक्षेत्र इति ॥ किं चान्यत् ।

(व्या) मनोमात्रसाक्षात्कारि ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानमिति व्युत्पत्तिद्वारैव लक्षणमायातीत्यभिप्रयन् विभागपरतया मनःपर्याय-ज्ञानं द्विविधमित्यादि। अत्र ऋजुत्वं विपुलत्वं च न मूर्तधर्मौ, ज्ञाने तदयोगात्। किन्तु सामान्यग्राहित्वं विशेषग्राहित्वं च, सामान्य-मपि न मुख्यं ग्राह्यम्, मनःपर्यायदर्शनानभ्युपगमात्, आदित एव तस्य विशेषाकारतयोत्पत्तेः, किन्तु कतिपयविशेषचिन्तनपरिणतमनो-द्रव्यसाक्षात्कारि ऋजुमति, बहुतरविशेषचिन्तनपरिणतमनोद्रव्यग्राहि च विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानमुच्यते, द्विविधेनापि चानेन मनःपर्यायज्ञानेन तत्तदर्थचिन्तनपरिणतानि मनोद्रव्याण्येव गृह्यन्ते, चिन्त्यमानाः स्तम्भकुम्भादयस्तु बाह्याः पदार्था अनुमानेनैवावग-म्यन्ते, तावत्पर्यन्तमेकोपयोगाभ्युपगमे विषयांशे परोक्षेऽपि मितिमात्रंशे प्रत्यक्षत्ववन्मनोद्रव्यांशे प्रत्यक्षत्वेऽप्यत्र बाह्यांशे परोक्षत्वमुप-पादनीयम्, एकान्तप्रत्यक्षता तु स्वग्राह्यावच्छेदेनैव वाच्या, लैङ्गिके एकान्तपरोक्षताया अपीत्थमेवोपपत्तेरिति "एगन्तेण परोक्खं लिंगिअमोहाईअं च पच्चक्खं" इत्यस्य न विरोधः। यदि च मनःपर्यायज्ञानोपगृहीतो बाह्यार्थानुमानोपयोगो भिन्न एव, का-लसौक्ष्म्याच्चार्वाग्दृशां तत्रैकत्वाभिमान इति मन्यते, तदा न चाशङ्का न चोत्तरम्। मनःपर्यायद्रष्टृत्वातीन्द्रियत्वाभ्यामनयोरैक्यं जा-नन् विशेषं पिपृच्छिषुराह—अत्राहेत्यादि। प्रतिविशेषः स्वगतो भेदः, उच्यते गुरुणा—

सूत्रम्—विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ १ ॥ २५ ॥

(भा०) विशुद्धिकृतश्चाप्रतिपातकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः। तद्यथा। ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानाद्विपुलमतिमनः-पर्यायज्ञानं विशुद्धतरम्। किं चान्यत्। ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानम् प्रतिपतत्यपि, भूयो विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं

पागच्छत्येवं परमशुभाध्यवसायलाभादसौ पूर्वोत्पन्नो वर्धत इत्यर्थः । अनवस्थितमिति नावतिष्ठते क्वचिदेकस्मिन् वस्तुनि शुभाशुभानेकसंयमस्थानलाभात् । तदाह– हीयते योजनं दृष्ट्वा तस्यैवार्धमवगच्छति, पुनस्तस्याप्यर्धम्, एवं वर्धतेऽर्धक्रोशं दृष्ट्वा क्रोशं जानाति । ततोऽर्धयोजनं योजनमेवं । तथा पूर्वं वर्धते पश्चाद्धीयते । यद्वा प्रतिपतति नश्यति, पुनः कालान्तर उदेति क्षयोपशम वैचित्र्यात् । किंवत् ? ऊर्मिवत् । चारुमारुतधुते यथोर्मयः स्वच्छवारिणि सरस्यनारतं शान्तिमियूति तटान्तचुम्बिनः संभवन्त्यथ,तथा ह्यनवस्थितम्।अवस्थितमिति अवतिष्ठते स्म अवस्थितं यया मात्रयोत्पन्नं तां मात्रां न जहातीति यावत्।तदाह–यावतीत्यादि । यावति यत्परिमाणे क्षेत्रेऽङ्गुलासङ्ख्येयभागादावुत्पन्नं आसर्वलोकात् ततः तस्मात् क्षेत्रान्न प्रतिपतति न नश्यति, किन्तु सर्वकालमास्ते । मर्यादामाह–आकेवलप्राप्तेः केवलोत्पत्ति यावत् । प्राप्ते तु केवले छाद्मस्थिकज्ञानमात्रं नश्यति का वार्ताऽस्यावस्थितस्य । वाऽथवा, आभवक्षयान्मरणं यावदास्ते । ततः परं च नश्यति, जात्यन्तरस्थायि वा भवति । देवादिजात्यन्तरमपि गच्छन्तं जीवं न मुञ्चतीत्यर्थः । किंवत् ? लिङ्गवत् । यथेह जन्मन्युपादाय पुरुषवेदादिलिङ्गं प्राणी जात्यन्तरमाधावत्येवमवधिमपीति । अवधिनिरूपणस्य सिद्धतां ज्ञापयित्वा मनःपर्यायनिरूपणं प्रतिजानीते उक्तमित्यादिना, तदपि भेदद्वारैव लक्षयति—

सूत्रम्–ऋजुविपुलमती मनःपर्यायौ ॥ १ ॥ २४ ॥

(भा०) मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम् । ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं च ॥ अत्राह । कोऽनयोः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते ।

(भा०)–भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥

(व्या०)–द्वे विधे भेदौ यस्य द्विविधः । ते एव द्वे विधे दर्शयति भवप्रत्यय इत्यादिना । न च लक्षणे पृष्टे भेदकथनमन्याय्यम्, आम्रप्रश्ने कोविदारकथनवदिति वाच्यम्, भेदज्ञाने तदन्यतरत्वेन लक्षणसंभव इत्यभिप्रायात् । भवो देवनारकान्यतरभवलक्षणः स प्रत्ययो निमित्तकारणं यस्य स तथा, अवश्यं ह्युत्पन्नमात्रस्यैव देवस्य नारकस्य वाऽवधिरुद्भवतीत्येनावता स भवप्रत्यय इत्यभिधीयते, तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्, मुख्यं तु कारणं तस्याप्यवधेः क्षयोपशम एव । न ह्यवधिज्ञानदर्शनावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशममपहाय देवनारकाणामवधेरुत्पत्तिरस्तीति, तस्यैव तु क्षयोपशमस्य स भवो निमित्ततां बिभर्ति, ततः कारणकारणत्वादशुद्धनयमते स कारणं भण्यत इत्येवं भवप्रत्ययता । नन्वेवं शुद्धनयमते भवप्रत्ययभेदो न स्यादिति चेत्, न स्यादेव, व्यवहारस्यैव भेदाशुद्धकारणताग्राहित्वात्, हन्तैवं दण्डादेरपि घटादौ कारणता न स्याच्चरमकारणेनान्यथासिद्धत्वादिति चेत्, शुद्धनये न स्यादेव, प्रवृत्तेरिष्टप्रयोजकताज्ञानादिनैव संभवादिति विपश्चितमेतदध्यात्ममतपरीक्षादावस्माभिः ॥ क्षयोपशमनिमित्तश्चेति उदितानां ज्ञानदर्शनावरणीयकर्मणां क्षयः परिशाटोऽनुदितानां चोदयविघातलक्षणस्ताभ्यां य उदेति स क्षयोपशमनिमित्तो न्यायतो गुणप्रत्यय इति यावत् ॥

सूत्रम्—भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ १ ॥ २२ ॥

(भा०)–तत्र नारकाणां देवानां च यथास्वं भवप्रत्ययमवधिज्ञानं भवति । भवप्रत्ययं भवहेतुकं भवनिमित्तमित्यर्थः । तेषां हि भवोत्पत्तिरेव तस्य हेतुर्भवति पक्षिणामाकाशगमनवत् न शिक्षा न तप इति ॥

, मनोद्रव्याणां त्ववग्रहानन्तरमेव ग्रहणोपगमेनानुपपत्त्य-
अवग्रहाभावप्रसङ्गात्तदुत्पत्तिकालेऽपि लब्धिद्वयव्यापारस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, मनोद्रव्याणां त्ववग्रहानन्तरमेव ग्रहणोपगमेनानुपपत्त्य-
भावादिति दिग्। मूकेतरभावाद्भेदो यथा, परप्रत्यायनहेतुद्रव्याक्षराभावेन मूकं मतिज्ञानं, द्रव्याक्षरसद्भावेन स्वपरप्रत्यायकत्वान्मुखरं तु श्रुत-
ज्ञानमिति। ननु मतिहेतवोऽपि करादिचेष्टाविशेषाः परं प्रत्याययन्त्येवेति मतिज्ञानमपि किं न मुखरं स्यात्, दृश्यते हि करवक्त्रसंयोगे कृते
भुजिक्रियाविषयाया मतेरुत्पत्तिरिति। मैवं, तेभ्य आहृत्य स्वविषयावग्रहादीनामेवोत्पादात्, अनन्तरं भुजिक्रियादिविषयं यद्ज्ञानमुत्पद्यते
तद् यदि व्याप्त्यादिज्ञानद्वारा तदा चेष्टादीनां लिङ्गत्वमेवागतं, लिङ्गं च न स्वपरप्रत्यायकं, स्वाधिकरणगतप्रतीतिजनकत्वे सति स्वा-
धिकरणभिन्नगतप्रतीतिजनकत्वस्यैव तदर्थत्वात्, अत एव परार्थानुमानादिकं शब्दरूपमेवोक्तं, न तु लिङ्गान्तरम्, वस्तुतः करादि-
चेष्टाभिराभिप्रायिकशब्दोन्नयनेन शाब्दबोधरूपं श्रुतमेव जन्यत इति न तत्र मतेः कारणत्वम्, न वा तद्द्वारा मतेर्मुखरत्वम्, कारणकार-
णत्वाच्च तथास्तु (तासु) द्रव्यश्रुतत्वव्यवहारोऽपि, लिप्यक्षरस्य तु व्यञ्जनाक्षरवत्साक्षाच्छ्रुतकारणतैव श्रुतबलसिद्धेति न तत्प्रतिबन्ध-
वकाशः। न श्रुतमिदं किन्तु चेष्टादिभ्यो मतमित्यत्र तु साक्षाद्व्यञ्जनाक्षराजन्यज्ञानत्वमेव मतत्वं बोध्यम्, लिपिस्थलेऽपि तथाध्यवसा-
यादिति बोध्यम्। करादिचेष्टानां परप्रत्यायकत्वेऽपि तासु द्रव्यमतित्वेन रूढ्यभावाच्च मतिज्ञानं परप्रत्यायकमिति ऋजवः। "आधी-
यतां हृदि मतिश्रुतभेदचिन्ता, दिङ्मात्रमेतदिह भाष्यमहार्णवस्य॥ नव्योक्तिमेरुमथनेन ततोऽर्जिता या, सा ज्ञानबिन्दुनिहितैव्यसुधा-
पि लेशा॥ १॥" उक्तं श्रुतज्ञानमथावधिज्ञानवक्तव्यतायामाह। अत्राहेत्यादि, किमिति किंलक्षणं—

सूत्रम्—द्विविधोऽवधिः॥ १॥ २१॥

यभागादिषूत्पन्नं वर्धते आसर्वलोकात् अधरोत्तरारणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानाधीयमानेन्धनराश्यग्निवत् ॥ अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति चोत्पद्यते चेति पुनः पुनरूर्मिवत् ॥ अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो न प्रतिपतत्याकेवलप्राप्तेः आभवक्षयाद्वा जात्यन्तरस्थायि वा भवति लिङ्गवत् ॥ उक्तमवधिज्ञानम् । मनःपर्यायज्ञानं वक्ष्यामः ।

(व्याख्या) यथोक्तं निमित्तं भवोऽपीति यथापदेन बुद्धिस्थत्वेन क्षयोपशमनिमित्तत्वं प्रकार उपनीयत इत्याशयवानाह भाष्यकृत्–यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थ इति, षड् विकल्पा भेदा यस्य स तथा, सूत्रेऽवधिसम्बन्धात् पुंस्त्वम्, भाष्ये ज्ञानसम्बन्धान्नपुंसकता, तदाह तदेतदित्यादि, शेषाणामित्यत्र प्रतियोगिन आह–नारकदेवेभ्य इति, तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां चेति, तेऽपि योग्या ग्राह्याः । एकं सत् कथं षड्विधमत आह अवधीति, क्षयोपशमस्य षड्विधत्वादवधेः षड्विधत्वमिति भावः । षड्विधा एवोपन्यस्य तदर्थं प्रपञ्चयति तद्यथेत्यादिना, तत्र तेषु षट्सु भेदेषु, अनुगच्छत्यवश्यमानुगामिकं तद्विपरीतमनानुगामिकं, कोऽर्थः? यत्र क्षेत्रे प्रतिश्रयस्थानादौ, स्थितस्य कायोत्सर्गक्रियादिपरिणतस्य, उत्पन्नमुक्तं भवति । तेन तस्मान् स्थानात् यावन्न निर्याति तावज्जानातीत्यर्थः । ततोऽपक्रान्तस्य स्थानान्तरं गतस्य, प्रतिपतति नश्यति, किंवत्, प्रश्नो धातुजीवमूलानां पृच्छा तमादिशति यः पुरुषस्तस्य ज्ञानवत्, यथा नैमित्तिकः कश्चिदादिशन् कस्मिंश्चिदेव स्थाने शक्नोति संवादयितुं, न पुनः सर्वत्र पृच्छ्यमानमर्थम्, एवं तदप्यवधिज्ञानं यत्र स्थितस्योपजातं तत्रस्थ एवोपलभते नान्यत्रेति । आनुगामिकमेतद्विपरीतं, यत्र क्वचिदाश्रयादावुत्पन्नं ततः क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रच्यवते भास्करप्रकाशवत् यथा प्राचीगतस्यादित्यमण्डलस्य प्रकाशः

भावाक्षरं च । द्रव्याक्षरं पुस्तकादिन्यस्ताकारादिरूपम्, ताल्वादिकारणजन्यः शब्दो वा । एतच्च व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनाक्षरमप्युच्यते । भावाक्षरमन्तःस्फुरदकारादिज्ञानरूपं, अकाराद्याकारतेति यावत्, तत्र मतिज्ञानं भावाक्षरमाश्रित्य साक्षरमनक्षरं च भवेत् । ईहादीनामभिलापजनकत्वेन साक्षरत्वात्, अवग्रहस्य च तद्वैपरीत्येन निरक्षरत्वात्, व्यञ्जनाक्षरं चाश्रित्य तदनक्षरं, न हि मतिज्ञाने पुस्तकादिन्यस्तमकारादिकं शब्दो वा व्यञ्जनाक्षरं विद्यते, तस्य द्रव्यश्रुतत्वेन रूढत्वाद्द्रव्यमतित्वेनाऽप्रसिद्धत्वात् । व्यवहारानुरोधेन स्वनिष्ठद्रव्यत्वनिरूपकतासम्बन्धेनारोपितस्वपरिणामितासम्बन्धेन वा व्यञ्जनाक्षरवत्त्वं श्रुत एव कल्प्यते न मताविति रहस्यम्। श्रुतं तु द्रव्यतो भावतोऽप्यक्षरवदनक्षरवच्च,पुस्तकादिन्यस्ताकारादेरक्षरस्योच्छ्वसितादेरनक्षरस्य वोभयस्यापि द्रव्यश्रुतत्वेनाम्नानात् प्रत्येकं तदाकारस्य भावयतस्यापि च श्रुतसिद्धत्वात्, नचोच्छ्वसितादिविषयिणी मतिरेव न श्रुतमिति वाच्यम्। व्यञ्जनादिवृत्त्या तज्जन्यनिषेधादिबोधस्य श्रुतत्वात्, न च चेष्टादितुल्यत्वं, पर्युदासवृत्त्यानक्षरपदेनोच्छ्वसितादेरेव ग्रहणात्, द्रव्यश्रुतत्वद्रव्यमतित्वाभ्यां रूढच रूढी एवात्र भेदके इत्यपि वदन्ति । मतिज्ञानमनक्षरं श्रुतज्ञानं चाक्षरवदिति केचिद्व्याचक्षते, ते भ्रान्ताः, मतिज्ञानमात्रस्यानक्षरत्वे ईहादौ विकल्पाभावप्रसङ्गात् । विकल्पः शब्दप्रयोगरूपः सप्रकारकज्ञाननिमित्त एव, न तु साक्षरज्ञाननिमित्त इति चेत्, न । पद्मरागग्रहे योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन पद्मरागत्वजातेरपि ग्रहध्रौव्ये तत्र पद्मरागपदप्रयोगाभावस्य शक्यतासंबन्धेन पद्मरागपदवत्ताज्ञानाभावादेवोपपत्तौ सर्वत्र तच्छब्दवत्ताज्ञानस्यैव तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वौचित्यात् । श्रुतनिश्रितवचनादीहादौ विकल्पव्यापारः श्रुतस्यैव न मतेरिति चेत्, तर्हि अवग्रहमात्रं मतिः स्यान्नेहादिरूपम् । भवतु तर्हि तदा मतिश्रुतोभयव्यापार इति चेत्, न, युगपदुपयोगद्वयनिषेधात् । ईहादाविन्द्रियमनसोरिव मतिश्रुतलब्ध्योर्व्यापारादुभयरूपमेकं ज्ञानं भवतु, व्यवहारतस्तु तस्य पुष्कलसामग्रीकत्वान्मतावेवेति चेत्, न,

गविशिष्टद्रव्यस्य श्रुतोपयोगस्यैव वा हेतुत्वं सुवचमिति मतिपूर्वकं श्रुतं न मतिः श्रुतपूर्विकेति यद्यपि विशेषो न चमत्कारकारी तथापि मतेः श्रुतेऽवच्छेदकावच्छेदेन हेतुत्वम्, पदज्ञानसंकेतज्ञानादेर्द्धारणात्वव्याप्यजात्यैवहेतुत्वात्, तस्य मतौ तु सामानाधिकरण्येन हेतुत्वमित्ययं विशेषो द्रष्टव्यः भेदभेदाद्भेदस्तु मतिज्ञानमष्टाविंशतिविधं श्रुतज्ञानं चतुर्दशविधमित्यादिना स्पष्ट एव। इन्द्रियभेदाद्भेदो यथा श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव, शेषेन्द्रियेष्वपि श्रुतानुसारिणोऽक्षरलाभस्य श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्यविषयत्वेन परमार्थतः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वात्, श्रोत्रेन्द्रियद्वारकाभिलापप्लावितार्थग्रहणस्य च श्रुतज्ञानरूपत्वात्। मतिज्ञानं तु तद्विषयं शेषेन्द्रियविषयं च सिद्धं भवतीति। वल्कसुम्बोदाहरणेन भेदो यथा, वल्कसमा मतिः, सुम्बसदृशं भावश्रुतम्। यथा हि वल्काः सुम्बकारणं तथा मतिरपि भावश्रुतस्य। यथा च सुम्बं वल्कानां कार्यं तथा भावश्रुतमपि मतेः, यतो मत्या चिन्तयित्वा श्रुतपरिपाटिमनुसरति वक्तेति। अन्येत्वाहुर्वल्कसदृशी मतिः, सैव स्वजनितशब्दोपहिता भावश्रुतमुच्यते, तच्च सुम्बसदृशं वल्कजनितदवरिकातुल्यमिति। तदसत्। भावश्रुताभावप्रसङ्गात्, कार्याणामानन्त्येन तद्विशेषणकृतभेदस्यानिष्टावहत्वात्, अन्यथा श्रुतज्ञानवच्चेष्टाज्ञानमपि वाच्यं स्याद्देवानां प्रियस्य। यदपि विवक्षारूपभावश्रुतं वल्कसदृशं शब्दरूपं द्रव्यश्रुतं तु कार्यत्वात् सुम्बप्रतिममिति केषांचिन्मतं, तदप्यपमतम्, मतिश्रुतयोर्भेदाभिधानावसरे द्रव्यभावश्रुतयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, एतेन श्रुतानुसारित्वरहितशब्दमात्रपरिणामान्विता मतिर्वल्कसदृशी, तज्जनितशब्दरूपं तु द्रव्यश्रुतं सुम्बसदृशम्, रहितेत्यनेन भावश्रुतव्यवच्छेद इति व्याख्यानमप्यपहस्तितम्, श्रुतज्ञानेन सहैवास्य मतेर्भेदस्य प्रक्रान्तत्वेन द्रव्यश्रुतस्याचिन्तनीयत्वात्, मतेर्ध्वनितशापरिणामेन दृष्टान्तवैषम्यात्, न चैकं वचनमेतावन्तं विपाकमापन्नमितिवदत्र तत्परिणामे उपचार आश्रयणीयः, सति गत्यन्तरे तदाश्रयणानौचित्यादिति दिग्। अक्षरानक्षराभ्यां भेदो यथा–इहाक्षरं द्विविधं,द्रव्याक्षरं

रतविकल्पप्रवृत्तेः । नन्वेवं शब्दशक्तिग्रहजन्यं व्यवहारकाले गृहीतशक्तिकशब्दजन्यं वा श्रुतज्ञानं प्राप्तम्, तथा चैकेन्द्रियाणां तन्न स्यात्, श्रूयन्ते च ते नियमाद् द्व्यज्ञानिनः सूत्र इत्यव्याप्तिः स्यादिति।('न) द्रव्यश्रुताभावेऽपि तेषां स्वापावस्थायां साधोरिवाशब्दकारणाश-ब्दकार्यश्रुतावरणक्षयोपशममात्रजनितभावश्रुताभ्युपगमात्। न च भाषाश्रोत्रलब्ध्यभावे तेषां भाव श्रुताभावः, द्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानवद्द्रव्यश्रुताभावेऽपि भावश्रुताविरोधात् । न चावध्यादावतिप्रसङ्गः । क्षयोपशमेन प्रतिनियमात् । ओघश्रुतं जात्यन्त-रमेव, तदतिरिक्तस्य च यथोक्तं लक्षणमव्याहतमिति रहस्यम्। हेतुफलभावाद्भेदो यथा—मतिपूर्वं श्रुतमुक्तम्, तत्रानुप्रेक्षादिकालेऽभ्यूह्या-भ्यूह्यश्रुतपर्यायवर्धनेन मत्यैव श्रुतज्ञानं पूर्यते पुष्टिं नीयत इत्यर्थः। तथा मत्यैवान्यतस्तत् प्राप्यते, मत्यै वान्यस्मै दीयते, तथा गृहीतं सचि-न्तनद्वारेण मत्यैव पाल्यते स्थिरीक्रियते, अन्यथा गृहीतमपि नश्येदिति श्रुतपूरणादिकरणान्मतिः कारणं श्रुतं कार्यमित्यतस्तयोर्भेदः, अभेदे पटतन्तुस्वरूपयोरिव कार्यकारणभावानुपपत्तेः। न च मतिश्रुतयोः समकालत्वनिर्देशादेतदनुपपत्तिः लब्धिरूपयोरेव । तयोस्त-न्निर्देशात्, उपयोगरूपे तु श्रुते मतिरेवावग्रहादिरूपा कारणमित्यदोषः। श्रुत्वा या मतिरुत्पद्यते सा श्रुतपूर्वा स्यादित्यविशेष इति चेत्, न, तस्या द्रव्यश्रुतपूर्वकत्वेऽपि भावश्रुतपूर्वकत्वाभावात् । भावश्रुतादनन्तरं तु मतिः कार्यतया नास्ति, क्रमेण भवन्तीं तु तां न नि-वारयामः, अन्यथा मरणावधि श्रुतमात्रोपयोगप्रसङ्गात् । कारणान्तरसिद्धस्वोपरमकालीनस्थितिकसुवर्णस्थानीयमत्या स्वविशेषरूप-कङ्कणादिस्थानीयश्रुतोपयोगजननाच्छ्रुतस्यैव कार्यत्वं न मतेरिति भावः । एतच्च कारणत्वं मतेर्लब्धिरूपाया द्रव्यार्थिकनये संभव-दुक्तिकम्, तच्च श्रुतलब्धेर्मत्युपयोगेऽपि सुवचम्, द्वयोस्तुल्यकालत्वनियमात्, गन्धे रूपप्रागभावस्येवैकस्य । अन्यत्रान्यथासिद्धिरपि तुल्या, मत्युपयोगविशिष्टद्रव्यस्य पर्यायार्थिकनये मत्युपयोगस्यैव वा हेतुत्वोक्तौ च श्रुतजनितमतावन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुतोपयो-

नन्विदानीमयं घटोऽस्तीत्याद्युपदेशजन्ये लौकिके 'तेणं कालेणं तेणं समएणं' इत्यादिजन्ये चालौकिके श्रुतज्ञाने त्रिकालविषयत्वं नस्तीत्यव्याप्तिः, ''उप्पज्जमाणकालं, उप्पण्णंति विगयं विगच्छंतं दवियं पण्णवयंतो तिकालविसयं विसेसेइ'' इत्यादि स्याद्वादव्युत्पत्तिमहिम्ना त्रिकालविषयत्वं तु सम्यग्दृशो मतिज्ञानेऽप्यव्याहतमिति चेत्, सत्यं, त्रिकालविषयमित्यस्य 'संखाईए वि भवे' इत्यादिप्रतिपादितविशिष्टत्रिकालविषयतावगाहिज्ञानवृत्तिजातिमदित्यर्थे दोषाभावात्। तदाह—विशुद्धतरं चेति। चकारो वार्थः, स च व्यवस्थार्थः, सा चोक्तैव, विशुद्धतरं च व्यवहितविप्रकृष्टानेकसूक्ष्मार्थग्राहित्वादिति वदतष्टीकाकृतोऽप्ययमेवाशयः। अत एवैतदुत्तरं किं चान्यदिति कारणान्तरमाह—मतिज्ञानमिन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि मन ओघज्ञानं च निमित्तमालम्ब्य प्रवर्त्तमानमात्मनो जीवस्य, ज्ञस्वभावाद्भावप्रधाननिर्देशाद् ज्ञत्वस्वभावात्, पारिणामिकमनादिपारिणामिकभाववर्ति, जीवत्वव्यवस्थापकत्वात्, न तु कदापि संसारे पर्यटत एतत्परिभ्रष्टम्, श्रुतज्ञानं तु नैवं सदातनम, किन्तु मतिपूर्वकं मत्यविनाभावि सत्, आप्तोपदेशादर्हदादिवचनमाश्रित्य, भवति। तदेवं नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्भेदः सिद्धो भवति। जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणास्तु 'लक्खणभेया हेउफलभावओ भेय इंदियविभागा। वागक्खरमूए अरभेया भेओ मइसुआणं॥' इत्यादि ग्रन्थेन लक्षणभेदादिना मतिश्रुतयोर्भेदमुपदिशन्ति। तत्र लक्षणभेदो यथा—इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतानुसारि ज्ञानं श्रुतज्ञानमितरन्मतिज्ञानं, श्रुतानुसारि च तदुच्यते यत् सङ्केतविषयपरोपदेश श्रुतग्रन्थं चाश्रित्य घटो घट इत्याद्यन्तर्जल्पाकारं भवति स्वप्रतिभासनार्थं प्रतिपादकं शब्दजनकम्। न चैवमीहापायादीनां मतिज्ञानभेदानामपीदृशत्वप्रसङ्गः, पूर्वं तद्विषये श्रुतापेक्षायामपि व्यवहारकाले तदाश्रयणाभावात्, नहि पूर्वप्रवृत्तसङ्केता अधीतश्रुतग्रन्थाश्च व्यवहारकाले प्रतिविकल्पमेतच्छब्दवाच्यत्वेनैतत्पूर्वं मयावगतममुकग्रन्थे वा दृष्टमिति प्रतियन्ति, अभ्यासपाटवात्तदनुसरणमन्तरेणाप्यनव-

कर्पेण सर्वज्ञप्रणीतत्वादनन्तत्वाच्च ज्ञेयस्य विषयस्य, महाविषयं त्रिविधमपि श्रुतज्ञानं साम्प्रतार्थग्राहिण्या मतेः, तस्य च श्रु-
तज्ञानस्य, महाविषयत्वात्तांस्तानर्थान् जीवादीन्, अधिकृत्य, प्रकरण विवक्षितजीवादिनिरूपणं तस्य समाप्तिस्तद्बोधकतापर्याप्तिस्तामपेक्षते यत्तत्तथा, अङ्गोपाङ्गनानात्वं तद्रचनाभेदः । किं चान्यत् । इतश्च कारणादङ्गोपाङ्गनानात्वम् सुखग्रहणेत्यादि,
सुखेनानायासेनापूर्वस्य ग्रहणं करिष्यन्ति, सुखेन च गृहीतं धारयिष्यन्ति, सुखेन विज्ञानं तस्मिन्नर्थे उत्पादयिष्यन्ति, सुखेनापोहं
निश्चयं करिष्यन्ति, एवमेषोऽर्थः स्थित इति । सुखेन च प्रयोगं व्यापारं करिष्यन्ति प्रत्यवेक्षणादिकाले तेन विदितेनेति । व्यतिरेके-
ऽनुपपत्तिमाह—अन्यथा ह्यत्यादि । अन्यथा भेदरचनाभावे, हि निश्चितम्, अङ्गोपाङ्गशः अङ्गोपाङ्गाभ्यां, अल्पार्थाच्छस्, अ-
निबद्धं मितरचनयाऽसूत्रितम्, समुद्रप्रतरणवद्दुरध्यवसेयमशक्यज्ञानोपायं स्यादपरिच्छिन्नत्वादिति भावः । अङ्गोपाङ्गरच-
नया परिच्छेदे तु नदीतडागादितरणवज्जलवदनिष्ठानुबन्धित्वाच्छक्योपायतया तत्र शिष्याणां प्रवृत्तिरव्याहता स्यादित्यवधेयम् । पू-
र्वादिरचनायामप्ययमेवातिदेश इत्याह—एतेनेत्यादि । एतेनाङ्गोपाङ्गभेदप्रयोजनेन सुखग्रहणादिना पूर्वाण्युत्पादपूर्वादीनि, वस्तूनि
तदंशाः, प्राभृतानि वस्त्वंशाः, प्राभृतप्राभृतानि प्राभृतांशाः, अध्ययनानि ततोऽल्पतराणि, उद्देशकास्ततोऽल्पतराः, ते सर्वे
व्याख्याताः, सुखग्रहणादेरेव तद्भेदरचनाया प्रयोजनत्वादिति भावः । तदेवं श्रुतस्य द्विविधत्वादिकरणे प्रयोजनमुक्तम्, तथाप्यसर्व-
पर्यायसर्वद्रव्यविषयत्वसाधारणधर्मदर्शनान्मतिश्रुतयोरैक्यं शङ्कमानस्तद्भेदहेतौ पूर्वोक्तेऽपरितुष्यन् कश्चित् प्रत्यवतिष्ठत इत्याहात्राहेत्यादि,
समाधत्ते अत्रोच्यत इति, उक्तमेव हेतुं स्मारयति उक्तमेतदित्यादि, यद्यपि मतिस्मृतिचिन्तारूपेण मतिज्ञानस्यापि त्रिकालविषयत्वमु-
पवर्णितम्, तथापि तद्भिन्नोपयोगावच्छेदेन, श्रुते त्वेकोपयोगावच्छेदेन त्रिकालविषयत्वमिति न पूर्वोक्तापरितोषः कार्य इति भावः ।

द्रव्यपर्यायान् जानन्ति विशेषतस्तैः सर्वज्ञैः,तान् पश्यन्ति सामान्यतस्तैः सर्वदर्शिभिः, ऋषयः सामान्यकेवलिनस्तेभ्यः परमैः परमर्षिभिः, पूजां त्रिदशादीनामर्हन्ति तैरर्हद्भिः, कृतकृत्या अर्हन्तः कुतोऽर्थं गणधरेभ्यः कथयन्तीत्यत्र हेत्वपेक्षायामाह–तत्स्वाभाव्यात्तीर्थकृत उत्पन्नज्ञाना अर्थं प्रकाशयन्त्येवेति तेषां स्वभावात् । न हि स्वभावे पर्यनुयोगोऽस्ति भास्करप्रकाशवत्, किमर्थमयमंशुमाली जगत्प्रकाशयतीति प्रश्नानवकाशात् । नित्ये स्वभावे नास्ति पर्यनुयोगोऽनित्ये तु कुत इति हेतुप्रश्नो भवत्येव, नियतावधिककार्योत्पत्तिस्वभावस्य कारणनियम्यत्वात्, अत एव " हेतुभूतिनिषेधो न, स्वानुपाख्यविधिर्न च ॥ स्वभाववर्णना नैव-मवधेर्नियतत्वतः ॥" इत्युदयनकारिकायां स्वभावमादायाप्यकस्माद्भावपक्षो बौद्धोट्टङ्कितो दूषित इत्यत आह परमशुभस्योत्कृष्टपुण्यात्मनो यस्मिन्नभ्युदितेऽसाताद्या अपि प्रकृतयोऽशुभा न स्वविपाकं स्फुटं दर्शयितुमलम्, क्षीरापूरितकुम्भे पिचुमन्दरसबिन्दुवत् । तथा प्रवचन श्रुतं सद्बोवा तत्प्रतिष्ठापनं फलं यस्य तादृशस्य, तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावाद्विपाकोदयात् । एवं यदुक्तं तीर्थकृद्भिस्तदेवार्थजातं गृहीत्वा गणधरैर्भगवच्छिष्यैः, न तु स्वयं गृहीतलिङ्गैः, अतिशयवद्भिर्घटात् घटसहस्रनिर्माणाद्युपलक्षितविशिष्टशक्त्युपेतैः । उत्तमाः प्रधाना अतिशयाः प्रमादादयो वाग्वाणी बुद्धिश्च बीजकोष्ठादिका ताभिः संपन्नैरन्वितैः,दृब्धं रचितं तदङ्गप्रविष्टं भण्यते । अङ्गबाह्यं ततोऽवाग्भिः कृतमिति तदुच्यते । गणधरा इन्द्रभूत्यादयस्तेषामानन्तर्यं येषां ते जम्ब्वादयस्ते आदिर्येषां ते प्रभवादयस्तैः,अत्यन्तविशुद्धागमैरर्तानिर्मलक्षयोपशमैः, परमप्रकृष्टा वाग्मतिशक्तयो येषां तैः, आचार्यैः पञ्चविधाचारानुष्ठायिभिः, कालो दुःषमाभिधानः, संहननं छेदवर्ति, आयुरल्पजीविनम्, तेषां दोषस्तथापरिणामस्तस्मात्, अल्पशक्तीनां हीनसामर्थ्यानाम्, शिष्याणामनुग्रहायाल्पेनैव ग्रन्थेन सुबहुमर्थमेतेऽवगाहन्तामितीच्छया, यत् प्रोक्तं प्रवचनादुद्धृत्य दशवैकालिकादि, तदङ्गबाह्यम् । भत दूएवारविप्र-

पर्याप्तत्वाद्द्वित्वविश्रान्तपदाभिधानम्। निशीथमप्रकाशं सूत्रार्थाभ्याम्। ऋषिभाषितानि प्रत्येकबुद्धादिप्रणीतानि कापिलीयादीनि, एवमादिसर्वमङ्गबाह्यं दृश्यम्। अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधं भण्यते। तद्यथा—आचारो ज्ञानादिर्यत्र कथ्यते स आचारः। सूत्रीकृता अज्ञानिकादयो यत्र वादिनस्तत्सूत्रकृतम्, यत्रैकानि पर्यायान्तराणि वर्ण्यन्ते तत्स्थानम्। सम्यगवायनं वर्षधरनद्यादिपर्वतानां यत्र स समवायः। व्याख्याया जीवादिगताया यत्र नयद्वारेण प्ररूपणा क्रियते सा व्याख्याप्रज्ञप्तिः। ज्ञाता दृष्टान्तास्तानुपादाय धर्मो यत्र कथ्यते ता ज्ञाताधर्मकथाः। उपासकैरेवं स्थातव्यमिति येष्वध्ययनेषु दशसु वर्ण्यन्ते ता उपासकदशाः। अन्तकृतः सिद्धास्ते यत्र स्था(ख्या)प्यन्ते वर्द्धमानस्वामिनस्तीर्थे एतावन्त एवं सर्वतीर्थकृतां ता अन्तकृद्दशाः। अनुत्तरोपपादिका देवा येषु ख्याप्यन्ते ता अनुत्तरोपपादिकदशाः। प्रश्नितस्य जीवादेर्यत्र प्रतिवचनं भगवता दत्तं तत्प्रश्नव्याकरणम्। विपाकः कर्मणामनुभवस्तं सूत्रयति दर्शयति यत्तद्विपाकसूत्रम्। दृष्टीनामज्ञानिकादीनां यत्र प्ररूपणा कृता स दृष्टिवादः। तासां वा पातो यत्र स दृष्टिपातः। एतावदन्यतरश्रुतजन्यं ज्ञानं श्रुतज्ञानम्। तन्मतिविशेषः किं न स्यादिति पृच्छति मतिश्रुतयोरिति। अत्रोच्यत—इत्यारभ्योत्तरम्, संबद्धवर्तमानमात्रग्राहिमतिज्ञानवृत्तिजातिस्त्रिकालविषये श्रुते नास्तीति ततस्तदतिरिच्यत इत्यर्थः। इदं स्वयं मन्ये इद श्रुत्वा जानामीत्याद्यनुभवादेव तयोर्भेद इत्यानुभाविकाः। अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधत्वादिकं किमुपाधिकृतमित्याशङ्कते गृह्णीम इत्यादिना, उत्तरमाह—उच्यते वक्तृविशेषादित्यादि, वक्तारस्तस्य ग्रन्थराशेर्निबन्धकास्तेषां विशेषो भेदस्तस्माद्द्वैविध्यं द्विभेदता परिभाषणीया, यद्भगवद्भिरित्यादेरयं समुदायार्थः। तीर्थकृद्भिरर्थः कथितः स गणधरैर्गणधरशिष्यादिभिश्च रचित इति गणधरास्तद्वंशवर्त्तिनश्च ये वक्तारस्तद्भेदाद् द्विविधमिति इदमेव यदुक्तं तैर्भगवद्भिरैश्वर्यादिमद्भिः, सर्व-

मित्तमात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात्पारिणामिकम् । श्रुतज्ञानं तु तत्पूर्वकमाप्तोपदेशाद्भवतीति ॥ अत्राह । उक्तं श्रुतज्ञानम् । अथावधिज्ञानं किमिति । अत्रोच्यते ॥

(व्या०)–अत्र श्रूतमिति लक्ष्यम् । मतिपूर्वमिति लक्षणम्, द्व्यादिविधानम् । अत्र, श्रूयते स्म श्रूतमिति व्युत्पत्त्या शब्दो न ग्राह्यो ज्ञानविचारप्रस्तावात् । किन्तु भावव्युत्पत्त्या ज्ञानमिति व्याचष्टे श्रूतज्ञानमिति, मतिपूर्वमिति विवृणोति मतिज्ञानपूर्वकं भवतीति, श्रूतग्रन्थानुसारिमतिज्ञानजन्यं ज्ञानं श्रूतज्ञानमित्यर्थः । तादृशी च मतिः। पदसङ्केतव्युत्पत्त्यादिविषयेहापोहरूपा ग्राह्या । तेन न धूमज्ञानजन्यवह्निज्ञानादावतिप्रसङ्गः । घटोत्पत्तौ व्योमवदपेक्षाकारणं चेह पूर्वमित्यनेन मतिज्ञानमुच्यते,तेन विना तदभावात्, सत्येव हि मतिज्ञाने लब्धिरूपे श्रूतज्ञानमुत्पद्यत इति । किं पुनः कारणं तदेव मतिज्ञानं न श्रूतज्ञानी भवति,मृत्तिकेव घटरूपेण । उच्यते । एवं सति श्रूतज्ञाने प्रादुर्भूते मतिज्ञानस्य नाशः स्यात्, न चैतदिष्यते । यत आह–'जत्थ मई तत्थ सुयं जत्थ सुअं तत्थ मई' । तस्मादपेक्षाकारणमेव मतिज्ञानं तस्योत्पत्तौ लब्धिरूपं भवति, न पुनः समवायिकारणमिति टीकाकृतः । ग्रन्थानुसारिश्रुतज्ञानमिति ग्रन्थमेव बहुभिः पर्यायशब्दैर्व्याचष्टे श्रुतमाप्तवचनमित्यादिभिः, श्रूयत इति श्रुतम् । आप्तस्य तीर्थकृतो गणधरस्य वा वचनमाप्तवचनम् । इदानीन्तननदनुवादेऽप्यनूद्याभेदोपचारात्तथात्वं निराबाधश्रद्धोपचारप्रयोजनम् । आगच्छत्याचार्यपरम्परया वासनाद्वारेणेत्यागमः । उपदिश्यते उच्चार्यते तद्रूपतयेत्युपदेशः । ऐतिह्यमेवमेतद्वृद्धाः स्मरन्तीति । आम्नायतेऽभ्यस्यते निर्जरार्थिभिरित्याम्नायः । प्रकर्षेण नामादिभिर्नयप्रमाणनिर्देशादिभिश्च जीवादयोऽर्था उच्यन्तेऽनेन तत्प्रवचनम् । जिना रागादिसन्तानविजितास्तेषां वचनं जिनवचनम् । एवमेभिरनर्थान्तरवर्तिभिरेकोऽर्थः प्रतिपाद्यते द्वादशाङ्गं गणिपिटकमिति यावत्, स चावश्यकादिराचारादि

ष्टाद्युद्बुद्धसंस्काराख्ढानामपि पदार्थानां मनोयोग्यत्वात्, स्वप्नज्ञानकविकाव्यमूलज्ञानादिस्थले तेषां विशेष्यतया मनसाऽवगाहनात्, तेष्वप्राप्यज्ञानजनने आत्मप्राप्तिमात्रेण मनसः प्राप्यकारित्वासिद्धेः, विशेष्यतया स्वजन्यज्ञानव्याप्यप्राप्तिकत्वरयैव प्राप्यकारित्वपदार्थत्वादिति दिग्। एवमेतदिति। लक्षणविधानाभ्यां यन्निरूपितं मतिज्ञानं तस्य सम्पिण्ड्य भेदान् कथयति–द्विविधमित्यादिना, द्विविधमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तभेदात्। चतुर्विधमवग्रहादिभेदतः। अष्टाविंशतिविधं स्पर्शनादीनां मनोन्तानां षण्णां प्रत्येकमर्थावग्रहादिभिश्चतुर्भिश्चतुर्विंशतौ भेदेषु नयनमनोवर्जानां चतुर्णां व्यञ्जनावग्रहरूपभेदचतुष्टयक्षेपात्। अष्टषष्ट्युत्तरशतविधं तस्या एवाष्टाविंशतेरेकैकभेदस्य बह्वादिभेदेन षोढा भवनात्, षट्त्रिंशत्त्रिशतभेदं तस्या एवाष्टाविंशतेर्बह्वादिभिः सेतरैर्द्वादशधा भवनात्। अत्राष्टषष्ट्युत्तरशतभेदचिन्तायां बहुबह्वाद्यन्यतरत्वं विभाजकोपाधिर्द्रष्टव्यः, तेन न्यूनत्वाद्विभागव्याघातः, सतामपि भेदानामविवक्षया तत्प्रवृत्तावप्यवग्रहविनिर्मोकेण त्रिविधस्यापि विभागापत्तेरिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्। अत्रास्मिन्नवकाशे, चोदक आह–गृह्णीमो जानीमस्तावल्लक्षणविधानादिना प्ररूपितं मतिज्ञानम्, तदनन्तरं श्रुतज्ञानमुद्दिष्टम्, तत्किं लक्षणमिति। एवमुद्देशक्रमसङ्गत्या पृष्टे गुरुराह–उच्यते मयेति।

सूत्रम्—श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ १ ॥ २० ॥

(भा०)–श्रुतज्ञानं मतिज्ञानपूर्वकं भवति। श्रुतमाप्तवचनमागम उपदेश ऐतिह्यमाम्नायः प्रवचनं जिनवचनमित्यनर्थान्तरम्। तद्द्विविधमङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टं च। तत्पुनरनेकविधं द्वादशविधं च यथासङ्ख्यम्। अङ्गबाह्यमनेकविधम्। तद्यथा। सामायिकं चतुर्विंशतिस्तवो वन्दनं प्रतिक्रमणं कायव्युत्सर्गः प्रत्याख्यानं दशवैकालिकं उत्तराध्यायाः

तुष्टयस्य प्राप्यकारित्वाद् व्यञ्जनावग्रहः सम्भवति । नयनमनसोस्त्वप्राप्यकारित्वान्न तत् सम्भवः । प्रमाणं च तत्र, नयनमनसी अप्राप्यकारिणी विषयकृतानुग्रहोपघातशून्येन्द्रियत्वात्,व्यतिरेके त्वगादिर्दृष्टान्त इति, त्वगादीनां चानुग्रहोपघातौ चन्दनाङ्गनादिस्पर्शनक्षीरशर्कराद्यास्वादनकर्पूरपुद्गलाद्याघ्राणमृदुमन्दशब्दाद्याकर्णनकर्कशकम्बलादिस्पर्शनत्रिकटुकाद्यास्वादनाशुच्यादिपुद्गलाघ्राणभेर्यादिशब्दश्रवणस्थले दृष्टौ, नयनस्य तु निशितकरपत्रचन्दनाद्यालोकने, मनसश्च तच्चिन्तने न दृश्येते तौ, ततो न नयनमनसी प्राप्यकारिणी इति । एतेन चक्षुर्न प्राप्यकारि अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहकत्वात्, यत्प्राप्यकारि तन्नाधिष्ठानासम्बद्धग्राहकं, यथा रसनादीत्यनुमानं न चक्षुरप्राप्यकारित्वसाधकम्, प्रदीपप्रभायामनैकान्तिकत्वात्, चक्षुषो हि गोलकमिव प्रभाया अपि दीपोऽधिष्ठानं तदसम्बद्धार्थग्राहकत्वं च प्रभायां न चाप्राप्यकारित्वं तत्रेति नैयायिकोक्तमपास्तम्, प्रभावन्नयनरश्मीनां विषयपर्यन्तं गमनाभ्युपगमे तत्कृतानुग्रहोपघातप्रसङ्गदोषस्य दुर्निवारत्वाद्विपरीतबाधकतर्केणास्मदुक्तानुमानस्य बलवत्त्वात् । सूक्ष्मत्वात्तैजसत्वाच्च नयनरश्मीनां नाञ्जनदहनादीनां सम्बन्धादनुग्रहोपघाताविति परिहारो न रमणीयः, प्राप्तचन्द्रसूर्यादिकिरणैस्तदप्रसङ्गात्, अधिष्ठानगतानुग्रहोपघाताभ्यां तदन्यथासिद्धिरित्यपि वार्त्तम्, आत्मगतसुखदुःखरूपौ तौ प्रतीन्द्रियगतयोरेव तयोर्हेतुत्वात्, अन्यथोपहतघ्राणस्य कुसुमादिनानुग्रहप्रसङ्गात्, अत एवास्माकं विलक्षणसुखत्वावच्छिन्ने चक्षुःकर्पूरसंयोगत्वादिना हेतुत्वम् तव त्वधिष्ठानावच्छिन्नचक्षुःकर्पूरसंयोगत्वादिनेति महागौरवम् । यत्तु चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वे भित्त्यादिव्यवहितस्यापिग्रहः स्यात्, भित्त्यादिकं हि प्राप्तिविघातकस्यैव विरोधि, न तु स्वरूपसत्तया, तथात्वे तस्मिन् सति क्वचिदपि कार्यं न स्यादिति परैरुच्यते, तत्तुच्छम्, काचादिना न प्राप्तिविघातो भित्त्यादिना तु तद्विघात इत्यत्र परेषामिव काचादिना न चाक्षुषप्रतिबन्धो भित्त्यादिना तु तत्प्रतिबन्ध इत्यत्रास्माकं स्वभावस्यैव शरणीकरणीयत्वात्,

व्यक्तत्वात्तद्ग्राहकस्यार्थविग्रहस्य व्यञ्जनावग्रहापेक्षया व्यक्तत्वम् । अत एव न तदव्यक्तं व्यञ्जनमवगाहते । ईहापायधारणास्तु व्यञ्जनस्य ग्राहिकाः सर्वथा न भवन्त्येव, स्वांशे भेदमार्गणनिश्चयधारणाख्ये तासां नियतत्वात् । एवं सूत्रद्वयोक्तप्रकारेण, द्विविधोऽवग्रहो विषयद्वैरूप्यात्, तदाह–व्यञ्जनस्यार्थस्य च, ईहादयस्त्वर्थस्य स्पर्शादेरेव विशेपका भवन्ति ॥ १८ ॥ अथ किं स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां सर्वेषां व्यञ्जनावग्रहः सम्भवत्युत कस्यचिन्नेति, उच्यते–कस्यचिन्न भवत्यपि । एतद्दर्शयति—

सूत्रम्—न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १ ॥ १९ ॥

(भा०)–चक्षुषा नोइन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । चतुर्भिरिन्द्रियैः शेषैर्भवतीत्यर्थः । एवमेतन्मतिज्ञान द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्ठ्युत्तरशतविधं षट्त्रिंशत्त्रिशतविधं च भवति ॥ अत्राह । गृह्णीमस्तावन्मतिज्ञानम् । अथ श्रुतज्ञानं किमिति । अत्रोच्यते ॥

(व्या०)–करणे सहार्थे चैषा तृतीया । चक्षुषोपकरणाख्यचक्षुरिन्द्रियेण, अनिन्द्रियेण च मन ओघज्ञानरूपेण च सह ते रूपाकारपरिणताः पुद्गलाश्चिन्त्यमानाश्च वस्तुविशेषा. संश्लेष न यान्ति, अतो व्यञ्जनं चक्षुरुपकरणेन्द्रियनोइन्द्रिययोर्न भवति । तदभावाच्च तत्करणकोऽवग्रहोऽपि नास्तीति भाष्यं प्राञ्चो व्याचक्षते । तच्चाभिमतशब्दपूरणवाक्यभेदौ विना न सुस्थम्, गवि शशशृङ्गं नास्तीत्यत्र यथा गवाधिकरणकं शृङ्गं शशीयत्वेन नास्तीत्यर्थः, तथाऽत्र चक्षुर्नोइन्द्रियकरणकोऽवग्रहो व्यञ्जनीयत्वेन नास्तीत्यर्थः, ईदृशबोधश्च तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य तथाबोधजनकत्वज्ञानात्, तथा च करणतृतीययैवोपपत्तिरिति तु न्याय्यमाभाति । अयमत्राशयः–इन्द्रियच-

त्मकः । ननु यद्येवं स्पर्शादेर्विषयस्य ग्राहका अवग्रहादयोऽभ्युपगम्यन्ते न तर्हि द्रव्यस्य ज्ञानं चक्षुरादिना स्यात्, मैवम्, स्पर्शादीनां द्रव्यपर्यायत्वेन पर्यायग्रहणे द्रव्यग्रहणावश्यकत्वात्, एकाधिकरणावच्छिन्नानां विशेषाभावानां सामान्याभावत्वस्येव पर्यायाणां द्रव्यत्वस्य व्यपदेशात्, अधिकरणतायाश्चाभेदेऽपि घटाभावे घटाभाव इत्यादौ दर्शनात्, रूपादेरपि तेन रूपेण द्रव्यभवनादविशेषात् प्रतीन्द्रियप्राप्त्या द्रव्यस्यैव रूपादिविशेषणभाक्त्वात्, विवक्षावशाच्च प्रधानगुणभावस्य जैनैरभ्युपगमात् । एतेन चक्षुस्त्वग्मनांसि द्रव्यग्राहकाणीतराणीन्द्रियाणि द्रव्याग्राहकाणीति नैयायिकाद्युक्तं निरस्तम् । शर्करास्वादे इयं शर्करेति रासनादिद्रव्यसाक्षात्कारस्याप्यनुभवसिद्धत्वात्, तस्य भ्रान्तत्वकल्पनेऽन्यत्राप्यनाश्वासात्, रसादिना द्रव्यानुमानं च रूपादिना द्रव्यानुमानतुल्ययोगक्षेमम्, समं च द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्त्यकल्पनलाघवमपि । अस्माकं तु बद्धस्पृष्टताभिमुख्यस्पृष्टताः प्रत्यासत्तयो द्रव्यद्वारैव पर्यायेष्वित्युभयग्रहणं युक्तमिति दिग् । मतिज्ञानविकल्पा मतिज्ञानभेदाः ॥ १७ ॥ अथान्योऽप्यस्ति मतिज्ञानस्य विकल्पो योऽर्थं न गृह्णाति ?। अस्तीत्याह—

सूत्रम्—व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १ ॥ १८ ॥

(भा०)-व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति, नेहादयः । एवं द्विविधोऽवग्रहो व्यञ्जनस्यार्थस्य च । ईहादयस्त्वर्थस्यैव ॥

(व्या०)-नियमपरतया व्याचष्टे । व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति, नेहादय इति । व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियस्पर्शाद्याकारपरिणतद्रव्यसम्बन्धस्तस्यावग्रह एवैको भवति । यत्र किमप्येतदित्यपि न संवेद्यते, अर्थावग्रहे तु किमप्येतदिति संवेद्यत इति, ततोऽप्ययं मलीमसः । अत्र ग्राह्यस्याव्यक्तत्वाद्ग्राहकस्याव्यक्तत्वम्, चरमसमयप्रवेशाहितातिशयानां शब्दादिद्रव्याणां त्वर्थपर्यायतापत्त्या

शे तु संशयो बोध्यः, तेन नापायस्य निश्चयरूपत्वव्याघातः, ज्ञानप्रामाण्यादिसंशयादर्थसंशयपरिणते वावग्रहे सन्दिग्धत्वं भावनीय-
म् । भूतलं घटवदिदं ज्ञानं प्रमा न वा भूतल घटवन्न वेत्येतेषामेकोपयोगत्वात् । ध्रुवमवगृह्णाति सत्युपयोगे यदाऽसौ विषयः स्पष्टो
भवति तदा तमवगृह्णात्येवेत्यर्थः । अध्रुवमवगृह्णाति सतीन्द्रिये सति चोपयोगे सति च विषयसम्बन्धे कदाचित्तं विषयं तथा प-
रिच्छिनत्ति कदाचिन्नेत्यर्थः । ननु कारणसामग्र्ये सति कदाचिदभावप्रतियोगित्व नाध्रुवत्वम्, वदतो व्याघातात् । यत्किञ्चित्कारण-
वैकल्ये च तथात्वमन्यत्राप्यतिप्रसक्तम्, न च क्षयोपशमविशेषजन्यतावच्छेदकतयैवाध्रुवत्वजातिसिद्धेर्न प्रश्नावकाश इत्यपि वक्तुं शक्य-
म्, कार्यगतविशेषासिद्धौ कारणगतविशेषासिद्धेरिति चेत् । मैवम् । इन्द्रियोपयोगविषयादिसत्त्वेऽपि कदाचिद्भावाभावाभ्यामभिव्य-
ङ्ग्यस्याध्रुवत्वस्य जातिविशेषस्यानुभवसिद्धस्यैवाश्रयणात्तदवच्छिन्ने क्षयोपशमविशेषहेतुताकल्पनस्य चोत्तरकालिकत्वेन बाधकाभा-
वादिति दिग् । इत्येवमिति । यथा विषयस्य बह्वादेर्भेदाद् द्वादशप्रकारोऽवग्रहोऽभिहितः क्षयोपशमोत्कर्षापकर्षवशादेवमीहादीना-
मपि जानीयाद्भेदमिति शेषः । बह्वीहतेऽल्पमीहते इत्याद्याकारेण ग्राह्यभेदश्चायं यद्यपि ग्राहककृत इवावभासते तद्भेदश्च ग्राह्यकृत इत्य-
न्योन्याश्रयः, तथाप्यनादौ संसारेऽस्य बीजाङ्कुरस्थानीयत्वेनादोषः । इदानीमेषामेवावग्रहादीनां विषयं निर्धारयन्नाह–

सूत्रम्–अर्थस्य ॥ १ ॥ १७ ॥

(भा०) अवग्रहादयो मतिज्ञानविकल्पा अर्थस्य भवन्ति ॥

(व्याख्या) अर्थस्येति । कस्य विषयस्यावग्रहादयो ग्राहका इति यच्छङ्कसे, तत्रार्थस्येत्युत्तरम् । अर्थश्च स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दा-

हुना कालेनावच्छिनत्ति तदाचिरेणावगृण्हातीत्युच्यते, स्वल्पास्वल्पेहाकृतोऽत्र विशेषो द्रष्टव्यः । अनिश्रितमवगृण्हातीति निश्रितो लिङ्गमितोऽभिधीयते, यथा यूथिकाकुसुमानामत्यन्तशीतमृदुस्निग्धादिरूपः स्पर्शोऽनुभूतस्तेनानुमानेन लिङ्गेन विना यदा-तं विषयं परिच्छिनत्ति तदाऽनिश्रितमवगृण्हातीत्युच्यते, अनिश्रितमलिङ्गमित्यर्थः । यदा त्वेतस्मादाख्यातालिङ्गात्परिच्छिनत्ति तदा निश्रितमवगृह्णातीति भण्यते । तद्विषयकानुमितिसामग्र्यां सत्यां तल्लिङ्गकमन्यक्षेच्छया जायमानं प्रत्यक्षं तल्लिङ्गनिश्रितमिति बोध्यम् । तेन न पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे धूमलिङ्गकवह्न्यनुमित्सया धूमलिङ्गेन जायमानानुमितेर्निश्रितावग्रहत्वम् ॥ अत्र स्थले उक्तमवगृण्हाति अनुक्तमवगृण्हातीति विकल्पौ कैश्चिदुक्तौ, तौ चोक्तानुक्तत्वयोः शब्दधर्मत्वेन श्रोत्रावग्रहविषयावेव, न सर्वव्यापिनाविति त्यक्तौ । यदि च रूपविशेषवान्मणिः पद्मराग इत्युपदेशसहकृतचक्षुरादिजन्योऽयं पद्मराग इत्याद्यवग्रहे उक्तत्वमन्यत्र चानुक्तत्वमुक्तोपदेशस्य तत्पदवाच्यत्वोपमितावेवोपक्षय इति तु लिङ्गनिश्रितस्थलेऽपि शक्यं वक्तुम्, तत्राप्येतल्लिङ्गवानेतत्पदवाच्य इत्याभिप्रायिकोपदेशस्य कल्पयितुं शक्यत्वादित्युद्भाव्यते, तदा निश्राऽस्ति जनकत्वेन यत्र स निश्रित इति व्युत्पत्तेर्निश्रापदेन च लिङ्गोपदेशयोर्द्वयोरपि संग्रहान्न दोषः । अतस्मिंस्तद्ग्रहो निश्रित इतरोऽनिश्रित इत्यपरे । यद्भाष्यसुधांभोनिधिः 'निस्सिए विसेसो वा परधम्मेहिं विमिस्सं णिस्सिअमविणिस्सिअं इयरं ।' निश्रिते विशेषो वा वक्तव्यः । परधर्मैरश्वादिवस्तुधर्मैं र्निश्रितं युक्तं गवादिवस्तु गृह्णतो निश्रितं भवति । गव्यश्वादिधीर्निश्रितमित्यर्थः । इतरद्भवि गोज्ञानमनिश्रितमित्यर्थः । निश्चितमवगृह्णातीति निश्चितं सकलसंशयादिदोषरहितम्, यथा तमेव योषिदादिस्पर्शमवगृह्णज्ज्ञानं योषित एव पुष्पाणामेव चन्दनस्यैवायं स्पर्श इति निश्चयव्या-पारे प्रवर्तते । अनिश्चितमवगृण्हाति । यदा तमेव स्पर्शं संशयापन्नः परिच्छिनत्ति, अत्र धर्म्यंशे निश्चय एव, योषिदादिसम्बन्धां-

तत्तत्क्षणावच्छेदेनैव ज्ञाने इदमाकारतोत्पत्तेः, आनु-
दमाकारताकः स्पर्शीयो बह्ववग्रह इति, नाश्चाकारताः क्रमवत्य एव, अल्पमवगृण्हाति यदा तेषा-
पूर्व्ये कृत्वाश्च पदवाक्यादाविव तदवग्रहेऽप्येकत्वं भावनीयम् । बह्वित्यस्य प्रतिपक्षं कथयति अल्पमेकमेव गृण्हा-
मेवं योषिदादिस्पर्शानां यं कंचिदेकं स्पर्शमवगृण्हात्यन्यान् सतोऽपि क्षयोपशमापकर्षान्न गृण्हाति तदा बहुविधमवगृण्हाति । बहुचो
तीत्युच्यते । बहुग्रहेऽपि बहुत्वव्याप्यसंख्याऽग्रहात्प्रत्येकं तत्तज्जात्यग्रहाद्वाऽबहुत्वमित्यन्ये । तदा बहुविधगुणोपेतग्रहणाद्बहुवि-
विधा यस्य स यथा तं, यदा योषिदादिस्पर्शमेकैकं शीतस्निग्धमृदुकठिनादिरूपं गृण्हाति, शीतोऽयमिति वा स्निग्धोऽयमिति वा मृदुरय-
धानग्रह इत्यर्थः । गुणा जात्यादिरूपाः । यदा तु योषिदादिस्पर्शमेकैकगुणसमन्वितं वहूनां ग्रहणं बह्ववग्रह इति पक्षेऽब-
मिति वेत्यवच्छिनत्ति तदा एकविधमवगृण्हातीत्युच्यते। कोलाहलप्रत्यक्षं प्रत्येकं तत्तज्जात्युपरागेण कोलाहले दोषविशेषेण
हुमध्ये, अन्यथात्वेकविधमध्येऽन्तर्भावनीयम्, अगृहीतकत्वादिनानाशब्दसमुदायस्यैव कोलाहलपदार्थत्वात् कोलाहले कत्वादिग्रहवारणाय तत्त-
प्रतिबन्धान्न कत्वादिप्रत्यक्षमिति तु मन्दम्, बहुबहुविधक्षयापशमवतस्तदापि तत्प्रत्यक्षात् । न च हेतुत्वमपेक्ष्यानुगतक्षयोपशमहे-
द्दोषाभावानां तत्तत्पुरुषीयकत्वादिप्रत्यक्षहेतुत्वमिति नैयायिकादिकल्पितं ज्यायः, अनन्तदोषाभावानां कार्यतावच्छेदकेऽपि लाघवमेवमा-
तुताया एव युक्तत्वात् । तस्य हि कार्यतावच्छेदकं नानाविषयस्थलीयनानाधर्मप्रकारकप्रत्यक्षत्वमिति हेतुत्वमात्र-
श्रितं भवति, प्रतिनियतद्वित्रादिधर्मप्रकारकबहुविधप्रत्यक्षानुरोधेन च बहुविधत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नक्षयोपशमविशेषस्य युक्तमिति विभा-
श्यकम्, दोषाभावे जातिरूपविशेषासम्भवात्, तथा च यद्विशेष इति न्यायेन सामान्यतोऽपि क्षयोपशमस्यैव हेतुत्वं भण्यते । यदा तु तं व-
वनीयं प्रामाणिकैः । तमेव भूयो योषिदादिस्पर्शमाशु स्वेनात्मना यदावच्छिनत्ति तदा क्षिप्रमवगृण्हातीति

सूत्रम्—बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितसंदिग्धध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १ ॥ १६ ॥

(भा०) अवग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानविभागा एषां बह्वादीनामर्थानां सेतराणां भवन्त्येकशः । सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः । बह्ववगृह्णाति अल्पमवगृह्णाति । बहुविधमवगृह्णाति एकविधमवगृह्णाति । क्षिप्रमवगृह्णाति चिरेणावगृह्णाति । अनिश्रितमवगृह्णाति निश्रितमवगृह्णाति । अनुक्तमवगृह्णाति उक्तमवगृह्णाति । ध्रुवमवगृह्णाति अध्रुवमवगृह्णाति । इत्येवमीहादीनामपि विद्यात् ॥

(व्या०) भाष्ये अवग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानस्य प्रकृतस्य विभागा भेदाः, एषां बह्वादीनामर्थानां सेतराणामबाह्वदि प्रतिपक्षयुक्तानाम्, एकशः प्रत्येकं, ग्राहका भवन्तीत्यर्थः । उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । बह्ववगृण्हातीत्यादिना. नन्ववग्रहादयः प्रथमान्ताः श्रुताः पूर्वसूत्रे बह्वादयश्चेह षष्ठ्यन्ता इति तत्रैवमर्थः कथनीयो भवति—बहोरर्थस्यावग्रहोऽल्पस्यार्थस्यावग्रह इत्यादि, उच्यते, बहोरवग्रहो बहुं गृण्हातीत्यनयोरर्थाभेदान्नायं दोषः । बहोरवग्रह इत्यस्य बहुविषयकोऽवग्रह इत्यर्थः । बहुमवगृण्हातीत्यत्र च बहुनिरूपितावग्रहीयविषयतावानिति । तत्र स्पर्शनावग्रहस्तावदेवं बहुमवगृण्हाति, शय्यायामुपविष्टः पुमांस्तत्स्थयोषित्पुष्पचन्दनवस्त्रादिस्पर्शं बहुसन्तमेकैकं भेदेनावबुध्यतेऽयं योषित्स्पर्शोऽयं तल्लग्नपुष्पस्पर्शोऽयं च तद्गात्रानुलग्नचन्दनस्पर्शोऽयं चैतत्परिहितवस्त्रस्पर्शोऽयमेतदावद्धरसनास्पर्श इति । नन्ववग्रह एकसामयिकः शास्त्रे निरूपितो न चैकस्मिन् समये एकैकावग्रह एवंविधो युक्तोऽल्पकालत्वादिति चेत् । सत्यमेवमेवैतत् । नैश्चयिकोऽवग्रह एकसामयिक एव, व्यावहारिकं चावग्रहमङ्गीकृत्येदमुच्यते यदुत तत्तत्स्पर्शाकारतानिरूपिते-

तु मत्यवस्थानस्य लब्धिरूपस्येति । नन्वविच्युतिः प्रध्वंसानवच्छिन्ना सत्ता घटादेरिव ज्ञानस्य न भेदान्तरम्, भेदान्तरं चेद्बौद्धमतप्रवेशः, सोऽपि भेदाग्रहसादृश्यादिरूपेण न भेदबुद्धिमाधातुमलम्, एतेनोपयोगसातत्यलक्षणाऽविच्युतिर्निरस्ता, घटादिक्षणसातत्यतुल्ययोगक्षेमत्वात्, या तु तस्मिन् घटाद्युपयोगे उपरते सति सङ्ख्येयमसङ्ख्येयं वा कालं वासनाभ्युपगम्यते, इदं तदेवेति लक्षणा स्मृतिश्च, सा मत्यंशरूपा धारणा न भवति, मत्युपयोगस्य प्रागेव विरतत्वात्, कालान्तरेण जायमाने चोपयोगेऽन्वयमुखस्यापायस्यैव प्रवृत्तेरिति नास्ति धारणाख्यो भेदः कश्चिदिति चेत्। अत्रोच्यते,—न हि घटादिवदुत्पन्नस्य ज्ञानस्य यावत्कालमेकरूपेणैवावस्थानम्, किन्तु प्रदीपस्यापरापरकलिकापर्यायैरिवापरापरविषयोल्लेखपर्यायैरेव, ततश्च यस्मिन् समये स्थाणुरेवायमिति निश्चयरूपोऽपायः प्रवृत्त', ततः समयादूर्ध्वमपि स्थाणुरेवायं स्थाणुरेवायमित्यविच्युतया याऽन्तर्मुहूर्तं क्वचिदपायप्रवृत्तिः सा प्रथमप्रवृत्तापायादभ्यधिका स्वीकर्तव्या। एतेन धारावाहिकं व्याख्यातम् । दीर्घकालमविच्युतस्यैव तदर्थत्वात् । किं च स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतमभिन्नवासनाजनकवस्तुविषयत्वेनाप्यपायकलिकारूपाऽविच्युतेर्भिन्नत्वमादर्त्तव्यम् । वासनापि स्मृतिविज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमरूपा तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा वा कार्यान्यथानुपपत्त्यैव कल्पनीया । स्मृतिरपि इदं वस्तु तदेव यत्प्रागुपलब्धं मयेत्याकारा पूर्वप्रवृत्तापायान्निर्विवादमधिकैव, पूर्वप्रवृत्तापायकाले तस्या अभावात्, साम्प्रतिकापायस्य च वस्तुनिश्चयमात्रफलत्वात्पूर्वापरदर्शनानुसन्धानायोगात्, तस्माद्धारणात्रयमप्येतद्धारणात्वेनानुगतमवग्रहद्वयमिवावग्रहत्वेनावश्यकमभ्युपगन्तव्यमिति न मतिज्ञानस्य भेदचतुष्ट्वव्याकोप इति ध्येयम् । अवग्रहादीनां सूत्रे कर्तृसाधनानां श्रुतत्वात्तत्कर्माभिधानद्वारा भेदानाह—

योर्विचारणया योऽध्यवसायः स्पर्शधीः सत्या नास्पर्शधीर्मृणालस्पर्शधीः सत्या नाहिस्पर्शधीरित्येवं सम्यगसम्यगिति स्वसंविदितो योऽध्यवसायः सोऽपनुदति तत्रासन्निहितं धर्ममित्यपनोदः ? मृणालस्यैवायं स्पर्शोऽत्यन्तशीतादिगुणसमन्वितत्वादित्येवमाकारोऽपाय उच्यते । ईहा प्रकारीभूतहेतूपपत्तिभानमात्रं, परेषां लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवत् समाधेयम् । पर्यायानाह–अपायोऽपगम इत्यादि । अपैतीत्यपायः निश्चिनोतीत्यर्थः । अपगच्छतीत्यपगमः । अपनुदतीत्यपनोदः । अपविध्यतीत्यपव्याधः । कर्त्रर्थमुपसर्जनीकृत्य भावार्थं प्रधानीकृत्याह–अपेतमित्यादि । अत्र केचिदपायनमपनयनमपाय इति व्युत्पत्त्यर्थभ्रान्ता असद्भूतार्थविशेषापनयनमेवापायं ब्रुवते, अवधारणं धारणेति व्युत्पत्त्यर्थभ्रान्ताश्च सद्भूतविशेषावधारणां धारणामिति, तदयुक्तम् । प्रकृतकोटिव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानात्तदितरकोटिव्याप्यधर्माभावज्ञानादुभयज्ञानाच्च भवतोऽपायस्यैकत्वाविशेषात्, अन्यथा स्मृतेः पञ्चमभेदस्याधिकस्योभयज्ञानजनितस्यापायधारणासंकीर्णभेदस्य च प्रसङ्गात् । धारणामाह–धारणेत्यादि । धारणेति लक्ष्यं, प्रतिपत्तिर्यथास्वमित्यनेनाद्यं भेदं दर्शयति । एतत्काले निश्चितस्यार्थस्यार्थान्तरानुपयोगं यावद्दर्शनादप्रच्युतिः प्रतिपत्तिर्यथास्वमित्युच्यते । प्रतिपत्तिरप्रच्युतिर्यथास्वं यथाविषयम् ।मत्यवस्थानमित्यनेन द्वितीयां लब्धिरूपां धारणां कथयति । यदाऽपायं स्पर्शादेर्विषयस्य कृत्वाऽन्यत्रोपयुक्तो भवति तदाप्यसौ लब्धिरूपा धारणा समस्त्येवेति । अवधारणं चेत्यनेन तृतीयं भेदं कथयति । यदा कालान्तरे तमेव प्रागनुभूतं विषयमालम्ब्य ज्ञानमुदेति तदा तदवधारणमिति । पर्यायानाह–धारणा प्रतिपत्तिरित्यादि । धारणा प्रतिपत्तिर्नाम परिच्छिन्नेऽर्थे यावदन्यत्रोपयोगं न याति तावदनाशः । अवधारणं कालान्तरानुस्मरणं गृहीतम् । अवस्थानमित्यनेनान्यत्र पदार्थे उपयुक्तस्य लब्धिरूपा धारणा, निश्चय इति प्रतिपत्तिरित्यस्य पर्यायः । अवगम इत्ययं कालान्तरानुस्मरणरूपावधारणस्य, अवबोध इत्ययं

रूपायास्तस्या हेतुत्वे दोषाभावात् । अस्याः स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमत्त्वज्ञानपुरुषत्वव्याप्यकरचरणाद्यभावज्ञानभाविज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्यरूपसम्भवासम्भवादिज्ञानपर्यायैः समन्वयो दीर्घोपयोगत्वे सम्भवी, परेषां तु तावतां पर्यायाणामेकदानवस्थानात् क्रमभाविनां च मेलकाभावात् सर्वमेव दुर्घटम् । अथालोकादिसाधारण्येन भ्रमादिविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनस्य हेतुत्वादीहाया न सर्वत्र निश्चये उपयोग इति चेत्, न, आलोकादिनाऽर्थस्यैव योग्यतापादनम्, निश्चयस्त्ववग्रहादिक्रमेणैवेत्यभ्युपगमात् । अनुभवसिद्धं चैतत् सामान्यज्ञाने सति विशेषो जिज्ञास्यते ततश्च निश्चीयत इति । अथावग्रहे सति धर्मिज्ञानकोटिद्वयोपस्थितिसामग्र्या संशयेनैव भवितव्यमितीहाया अनवकाश एवेति चेत्, न, तथापि तदनन्तरमेककोटिसहचरितभूयोधर्मानुगमनव्यापारस्येहासाध्यत्वात्, संशयादुत्तीर्णत्वेन निश्चयाभिमुखत्वेन च तस्या विलक्षणत्वात्, अस्तु तर्हि उत्कटकोटिक एव संशय ईहा, ज्ञानान्तराकल्पनलाघवादिति चेत्, सत्यम्, तथापि तुल्यकोटिद्वयं संशयमुपमृद्य एककोटिसहचरितभूयोधर्मावगाहनेन तदुत्कटत्वमनुभवन्त्यास्तस्याः प्रायोऽनेन स्थाणुना भवितव्यमित्याकाराया दीर्घविचारात्मिकायाः संशयाद्भिन्नत्वात्, एककोटिसहचरितभूयोधर्मज्ञानेन प्रागेवोत्कटकोटिकः संशयो भवन्नीहाव्यपदेशमश्नुत इति तु स्वगृहगोष्ठीमात्रम्, तावद्विचारस्य ज्ञानान्तर निबन्धनत्वात्, विशेषदर्शनसामग्रीत्वेनोत्तरकाल इव संशयनिवर्तकत्वाच्च । न चेदेवं तदाऽनुत्कटकोटिकसंशयेन निश्चयोऽप्यपोह्येत । वदन्ति ह्यापातनिश्चयमीदृशमेव वेदान्त्यभासा इति न किञ्चिदेतत् । एवं स्वचित्तगतामीहां निरूप्य पर्यायशब्दैरर्थतो नानात्वमप्रतिपद्यमानैरसम्मोहार्थं तामेव व्याचष्टे । ईहा ऊह इत्यादि । अपायं निरूपयति । अवगृहीतेत्यादि । अनेनापि क्रममाचष्टे, अवगृहीते स्पर्शादिसामान्यविषये किमयं स्पर्शोऽस्पर्शो वा किं मृणालस्पर्श उताहिस्पर्श इति चेहायां प्रवृत्तायां, गुणदोषयोस्तद्वृत्तितदवृत्तिधर्म-

ष्यते, तदविचारितरमणीयम् । तस्य व्यञ्जनावग्रहनामान्तरत्वात्, ततः पूर्वं व्यञ्जनार्थसम्बन्धाभावेन तदसिद्धेः । तदन्ते चार्थाव-
ग्रहस्यैव सिद्धान्तेऽभिधानात् । न चैवमपीष्टसिद्धिः, व्यञ्जनावग्रहकालस्यार्थपरिशून्यत्वात्सामान्यार्थानालोचने विशेषार्थस्यावग्रहीतुम-
शक्यत्वात् । तस्माद्रूपाद्यव्यावृत्तशब्दसामान्यविषय एवार्थावग्रहो न तु शब्द इत्याकारः, यदि च तादृश एवेष्यते तदा स औपचारिको
द्रष्टव्यः । सर्वत्रोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वापायस्यौपचारिकावग्रहत्वेनाश्रयणान्नैश्चयिकावग्रहापाययोः पूर्वोत्तरतारतम्यवदवध्य
भाव एव विश्रान्तेः । तदुक्तम्—" सव्वत्थेहावाया–णिच्छयओ मोत्तुमाइसामन्नं । संववहारत्थं पुण, सव्वत्थावग्गहोवाओ ॥ १ ॥ तरतमजो-
गाभावे–वाओ च्चिय धारणा तदंतंमि । सव्वत्थवासणा पुण, भणिया कालंतरं सइअ ॥ २ ॥त्ति " एवमवग्रहमुक्त्वा ईहायाः स्वरूपं व्याचि-
ख्यासुराह अवगृहीतेत्यादि । अवगृहीतेति क्रमप्रदर्शनं अवगृहीतमेवेह्यत इति । अवग्रहगोचरीकृतो यो विषयस्यार्थस्य सामान्य-
विशेषात्मकवस्तुन एकदेशः सामान्यम्, तस्मादनन्तरं शेषस्य भेदस्य विशेषस्येति यावत्, अनुगमनं विचारणम्, ईहाशब्दस्येच्छायां रूढिम
नुरुध्याह–निश्चयेति । निश्चीयतेऽसाविति निश्चयः, विशिष्यते भिद्यतेऽस्मादिति विशेषः, ततः कर्मधारयः । तस्य ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा
सेहा । किमयं मृणालीस्पर्श उताहो सर्पस्पर्श इत्याकारेति टीकाकृतः । सा च व्यावहारिकावग्रहजन्या द्रष्टव्या । नैश्चयिकावग्रहजन्या
तु किमयं स्पर्श उतास्पर्श इत्येवंरूपा विशेषावश्यकप्रसिद्धा समुन्नेया । जिज्ञासारूपत्वादेवास्या न संशयरूपत्वम् । इच्छारूपत्वेन च न ज्ञा-
नत्वविरोधः, इच्छाया अपि भाव्यत्वप्रकारकज्ञानविशेषरूपत्वात्, भाव्यत्वमर्थे प्रकार इति जिज्ञासात्वोक्तिविरोधो ज्ञानविषयिण्या इच्छाया
एव जिज्ञासात्वादित्यपि न शङ्कनीयम्, अत्र जिज्ञासापदेन ज्ञानावच्छिन्नार्थविषयकेच्छाया एव ग्रहणात्, अत एव जिज्ञासायाः प्रत्यक्षहेतुत्वे
घटायोन्मीलितं पटं न प्रकाशयेदित्यादि दूषणमपि परास्तम् । ज्ञानविषयकेच्छायाः स्वातन्त्र्येण हेतुत्वोक्तौ तद्दोषावतारेऽप्यर्थकथंता-

ऽप्ययवप्रकाशवच्च सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते, ज्ञानं चेदव्यक्तं कथमिति तु सुप्तमत्तादिज्ञानदृष्टान्तेन समर्थनीयम्, न च तदपि दुःश्रद्धानम्,
जाग्रदपि हि दिवसमध्येऽतिव्रजन्त्यध्यवसायस्थानान्यसङ्ख्येयानि न सर्वाणि जानाति किं पुनः सुप्तादिरित्यस्यार्थस्य सुश्रद्धान-
त्वात्, तस्मात्तन्तुसम्बन्धसमयेषु पटेष्विव सर्वेष्ववग्रहसमयेषु ज्ञानमविशेषेणान्त्यतन्तुसम्बन्धसमये महापट इव व्यञ्जनावग्रहान्त्य-
समये त्वर्थावग्रह इति प्रतिपत्तव्यम् । स चानिर्देश्यसामान्यमात्रग्राही, यस्मात्किञ्चिदिदं ज्ञातमित्युल्लेखः, कथं तर्हि सूत्रे तेन शब्द
इत्यवगृहीत इत्युक्तमिति चेत्, सत्यं, वक्त्रा तथोक्तत्वात्, अशब्दव्यावृत्तशब्दग्रहे त्वपायत्वस्य दुर्वारत्वात्, स्तोकविशेषग्राहित्वस्योत्तरो-
त्तरापेक्षयाऽव्यवस्थितत्वात् । न च स्तोकत्वाच्छब्दोऽयमित्याकार आद्योऽर्थावग्रह इति युज्यतेऽपि, ततोऽप्याद्यस्य तत्कारणेहाजन-
नार्थमाश्रयणीयत्वात् । व्यञ्जनावग्रह एव तदर्थमास्थीयताम्, अव्यक्तेन तेनाव्यक्तसामान्यस्य ग्रहीतुं योग्यत्वादिति चेत्, न, अर्थो
न व्यञ्जनम्, अन्यथा सङ्करप्रसङ्गादित्यस्योक्तप्रायत्वात् । किं चार्थावग्रहे शब्द इति स्तोकविशेषोल्लेखस्वीकारे एकस्मिन्समये उपयोगबाहु-
ल्यं स्यात्, तथा हि-प्रथमं तावद्रूपादिभ्योऽव्यावृत्तमव्यक्तं शब्दसामान्यं ग्राह्यम्, ततस्तद्विशेषविषया तदपररूपादिविशेषविषया चेहा
एतैरेतैश्च धर्मैः किमयं शब्द आहोश्विद्रूपादिरित्याकारा, तदनन्तरं च शब्दसामान्यविशेषाणां ग्रहणम् येषां तु रूपादिविशेषाणां
तत्राविद्यमानानां परिवर्जनमित्येवभूतेन क्रमेण हि तत्र निश्चयोत्पत्तिः स्यादिति । न च संशयव्यावृत्तिमात्रेण निश्चयत्वनिर्वाहः, तथापि
भ्रमसंशयोत्तरत्व परित्यज्य लाघवात् प्रत्यक्षमात्रे विशेषदर्शनविधयेहाया हेतुत्वेन तां विना तदयोगात् । एतेन बालस्य सर्वविशेषविमु-
खस्याद्यसमये सामान्यज्ञानम्, परिचितविषयस्य तु समय एव विशेषनिश्चय इत्यप्यपास्तम् । पटुत्ववैचित्र्येण समय एव विशेषविज्ञा-
नोपगमेऽवग्रहादीनामुत्क्रमव्यतिक्रमप्रसङ्गात् । तथा च परममुनिनिर्देशोल्लङ्घनापत्तेः । यत्त्वालोचनाज्ञानानन्तरमर्थावग्रहः कैश्चिदि-

अवगृहीते विषयार्थैकदेशाच्छेषानुगमनं निश्चयविशेषजिज्ञासा चेष्टाईहा। ईहा ऊहः तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरम् ॥ अवगृहीते विषये सम्यगसम्यगिति गुणदोषविचारणाध्यवसायापनोदोऽपायः । अपायोऽपगमः अपनोदः अपव्याधः अपेतमपगतमपविद्धमपनुत्तमित्यनर्थान्तरम् ॥ धारणा प्रतिपत्तिर्यथास्वं मत्यवस्थानमवधारणं च । धारणा प्रतिपत्तिरवधारणमवस्थानं निश्चयोऽवगमः अवबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥

(व्या०) एकश इति एकैकस्य, स्पर्शनेन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं यावन्मनोनिमित्तं चतुर्विधमित्येवं वाच्यमित्यर्थः । कास्ताश्चतस्रो विधा इत्याह–अवग्रह ईहाऽपायो धारणेति । स्पर्शनावग्रहः , स्पर्शनेहा, स्पर्शनावा(पा)यः, स्पर्शनधारणेति। एवं सर्वत्र दृश्यं यावन्मनोधारणेति । अवग्रहादीनां स्वरूपमाह–तत्राव्यक्तमित्यादिना, तत्र चतुर्ष्ववग्रहादिषु मध्येऽव्यक्तमस्फुटम्, इन्द्रियैः स्पर्शनादिभिः,यथास्वं यथाशब्दो वीप्सायाम्, ये ये आत्मीयास्तेषामित्यर्थः । विषयाणां स्पर्शादीनाम्, आलोचनावधारणमालोचनाऽपरपर्यायं ज्ञानम्, अवग्रहः नामादिसंस्पर्शरहितं सामान्यमात्रज्ञानमवग्रह इत्यर्थः । तत्पर्यायानाह–अवग्रह इत्यादि । अयमवग्रहो द्वेधा–व्यञ्जनावग्रहार्थावग्रहभेदात् । तत्र व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियं, तेन सह शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः, शब्दादिपरिणतद्रव्याणि च । ततो व्यञ्जनेन व्यञ्जनस्यावग्रहो व्यञ्जनावग्रह इति मध्यमपदलोपी समासः। शब्दादिपरिणतद्रव्याणामर्थत्वात्कथं व्यञ्जनत्वमिति तु नाशङ्कनीयम्, चरमसमयप्रविष्टानामेवार्थत्वात्, मल्लकप्रतिबोधकदृष्टान्ताभ्यां सूत्रे तथैव प्रतीतेः । अथ व्यञ्जनावग्रहो न ज्ञानं बधिरादीनामिव तत्काले स्वसंवेदनेनाप्रतिसंधानादिति चेत्, न, दोषाभावे ज्ञानसामग्र्यां सत्यामितरासामग्र्ये व्यञ्जनावग्रहाख्यज्ञानोत्पत्तेरवर्जनीयत्वात्, अन्ते ज्ञानदर्शनात्पूर्वमपि तदनुमीयत इत्यस्याप्ययमेवार्थः । एकतेजो-

सूत्रम्—तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १ ॥ १४ ॥

(भा०)-तदेतन्मतिज्ञानं द्विविधं भवति। इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च। तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादीनां पञ्चानां स्पर्शादिषु पञ्चस्वेव स्वविषयेषु। अनिन्द्रियनिमित्तं मनोवृत्तिरोघज्ञानं च।

(व्या०)-इन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादिभेदेन पञ्चविधम्। तदाह-तत्रेन्द्रियनिमित्तमित्यादि। अनिन्द्रियनिमित्तं द्विविधम्। मनोवृत्तिर्मनोजन्यम्, ओघ इन्द्रियानिन्द्रियव्यापारानाहितातिशयक्षयोपशमश्च। यथा वल्ल्यादीनां नीत्राद्यभिसर्पणेष्टसाधनताज्ञानम्। अत्रैकेन्द्रियादीनामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तानाममनस्कानामिन्द्रियनिमित्तमेव मतिज्ञानम्। समनस्कानां चक्षुरादिव्यापाराभावे स्मृतिज्ञानमनिन्द्रियनिमित्तम्, जाग्रदवस्थायां स्पर्शनादिना मनसा चोपयुक्तस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम्। ओघज्ञानं चैकेन्द्रियादीनामिति विभागं वदन्ति तान्त्रिकाः। तत्रेन्द्रियजन्यतावच्छेदकमैन्द्रियकत्वं मनोजन्यतावच्छेदकं दीर्घकालिकत्वम्, उभयजन्यता त्वर्थसमाजात्, दीर्घकालिकत्वस्यावध्यादिव्यावृत्तस्यैन्द्रियकत्वव्याप्यत्वाच्च न सङ्करः, ओघजन्यतावच्छेदकं चाव्यक्तज्ञानत्वम्, अव्यक्तत्वं चोक्तत्रयान्यत्वं जातिविशेषो वा, येनौघसंज्ञायाः सर्वप्राणिसाधारण्यं स्यादिति विवेकः ॥ १४ ॥ लक्षणविधानाभ्यामुक्तस्य मतिज्ञानस्य भेदानाह-

सूत्रम्—अवग्रहेहापायधारणाः ॥ १ ॥ १५ ॥

(भा०)-तदेतन्मतिज्ञानमुभयनिमित्तमप्येकशश्चतुर्विधं भवति। तद्यथा। अवग्रह ईहाऽपायो धारणा चेति। तत्राव्यक्तं यथास्वमिन्द्रियैर्विषयाणामालोचनावधारणमवग्रहः। अवग्रहो ग्रहणमालोचनमवधारणमित्यनर्थान्तरम् ॥

न्तर्भवन्तीति तात्पर्यं न कोऽपि दोष इति स्मर्तव्यम् । विधानतो लक्षणतश्चेति प्रभेदास्तस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्त इत्यनेनास्योक्तत्वं द्रष्टव्यम् । भिद्यतेऽनेनेति भेदः, प्रकृष्टो भेदः प्रभेदः । प्रभेदश्च प्रभेदाश्च प्रभेदा इत्येकशेषाश्रयणात् । अत एवात्र विधानस्य प्रागुक्तत्वेऽप्यार्थक्रमस्य बलवत्त्वात् प्रथमं लक्षणमाह—

सूत्रम्—मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १ ॥ १३ ॥

(भा०) मतिज्ञानं स्मृतिज्ञानं संज्ञाज्ञानं चिन्ताज्ञानं आभिनिबोधिकज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥

(व्याख्या) तथा च मत्याद्यन्यतरज्ञानं मतिज्ञानमित्यत्र लक्षणे तात्पर्यम् । अनर्थान्तरमिति यावद्विशेषाणामेव सामान्यरूपत्वादित्यर्थः । मतिज्ञानमित्यादि भाष्यम्, प्रत्येकं ज्ञानशब्दो विशेषाणां पृथग्लक्षणीयत्वद्योतनार्थः । मतिज्ञानं नाम यदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं वर्तमानकालविषयपरिच्छेदि । स्मृतिज्ञानमतीतकालावच्छिन्नार्थपरिच्छेदि । न च प्रमुष्टतत्ताकस्मरणेऽनिव्याप्तिः, तस्यापि वस्तुन ईदृशत्वात्, न च प्रत्यभिज्ञानेऽतिव्याप्तिः, अनुभवाजन्यत्वेन विशेषणात्, प्रत्यभिज्ञानं चानुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यविषयं प्रसिद्धम्, अनुभवाजन्यत्वमपि साक्षाद्विवक्षणीयम्, अन्यथा स्मृतिमात्रस्य संस्कारद्वाराऽनुभवहेतुकत्वादसम्भवापत्तेः । संज्ञाज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं पूर्वापरसंकलनात्मकम् । अत एव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽप्यनेनैव गृह्यते इति संज्ञाशब्दोऽन्वर्थः । चिन्ताज्ञानमागामिनो वस्तुन एवं निष्पत्तिर्भवत्यन्यथा नेत्याकारम् । आभिनिबोधिकमभिमुखो निश्चितो यो विषयस्तत्परिच्छेदोऽंशेऽप्ययोग्यस्पर्शरहितो योग्यसाक्षात्कार इति यावत् ॥ १३ ॥ लक्षणमुक्त्वा विधानमाह—

धानकारणस्य स्वतन्त्रस्य कर्तुरनेककारकशक्तियुक्तस्य साधकतमत्वविवक्षावशादवच्छेदिका शक्तिरर्थस्य करणव्यपदेशमश्नुत इति टीकाकृतः । एवं सति लब्धीन्द्रियं प्रमाणं स्यात्, तच्चायुक्तं, शक्तिरूपस्य तस्य कार्यार्थापत्त्येकगम्यत्वेन 'स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्' इत्यस्य भङ्गापत्तेः, द्रव्यार्थप्रत्यक्षतायाश्चातिप्रसञ्जकत्वात्, तस्मादुपयोगेन्द्रियमेव प्रदीप इव प्रकाशस्य स्वाभिन्नप्रमायाः करणमेष्टव्यमिति देवसूरिप्रभृतयः । प्रमाणशब्दः सम्यग्ज्ञाने रूढ एव, फलं तु यथासंभवं दोषनिवृत्तिः केवलं तु स्वयं फलमेवेति तु युक्तम् । यदाह श्रीसिद्धसेनः—" दोषपङ्क्तिर्मतिज्ञाना—न्न किंचिदपि केवलात् । तमःप्रचयनिःशेष—विशुद्धिफलमेव तत् ॥ १ ॥ " इति । प्रमाणद्वयेऽभ्युपगते प्रमाणानीति बहुवचनमयुक्तमिति चेत्, न, व्यक्तिपक्षसमाश्रयणान्मत्यादिकानां पञ्चानां व्यक्तीनां बहुत्वेन बहुवचनस्य समीचीनत्वात् । ननु प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानीति सांख्याः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः प्रमाणानीति नैयायिकाः । अर्थापत्त्या सहैतानि पञ्च प्रमाणानीति प्राभाकराः । अभावेन सहैतानि षडिति भाट्टा वेदान्तिनश्च । संभवैतिह्ययुक्तानि तान्यष्टेति पौराणिकाः, तत्कथं निर्णीतं द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे इत्याशङ्कते । अत्राहेत्यादि । समाधत्ते अत्रोच्यत इति, सर्वाण्येतान्यनुमानादीनि, इन्द्रियार्थयोर्यः सन्निकर्षः सम्बन्धस्तन्निमित्तत्वान्मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानि । तथाहि—अनुमानं तावच्चक्षुरादीन्द्रियधूमाद्यर्थसन्निकर्षजम्, अन्यथा तस्यासंभवात्; स च सन्निकर्षः संयोगो निरन्तरोत्पाद आभिमुख्यं वेत्यन्यदेतत् । उपमानमपि चक्षुरादीन्द्रियगवाद्यर्थसन्निकर्षजम्, आगमोऽपि श्रोत्रेन्द्रियशब्दसन्निकर्षजः, शब्दार्थापत्तिरप्येवमेव, अर्थार्थापत्तिस्तु चक्षुरादेरिन्द्रियस्य नीलादे रूपस्य च सन्निकर्ष एवोपजायते, संभवोऽपि प्रस्थमर्थं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्रादुरस्ति, सोऽपि चक्षुःश्रोत्रयोः प्रस्थार्थप्रस्थशब्दयोः सन्निकर्षादेवोपजायते, अभावोऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेव, ऐतिह्यं च

॥ सूत्रम्--प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १ ॥ १२ ॥

(भा०) मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति । कुतः ?। अतीन्द्रियत्वात् । प्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानि ॥ अत्राह । इह अवधारितं द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे इति, अनुमानोपमानागमार्थापत्तिसम्भवाभावानपि प्रमाणानीति केचिन्मन्यन्ते, तत्कथमेतदिति ?। अत्रोच्यते। सर्वाण्येतानि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात् । किं चान्यत् । अप्रमाणान्येव वा कुतः ?। मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतोपदेशाच्च । मिथ्यादृष्टेर्हि मतिश्रुतावधयो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते । नयवादान्तरेण तु. यथा मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति तथा परस्ताद्वक्ष्यामः ॥ अत्राह । उक्तं भवता मत्यादीनि ज्ञानानि उद्दिश्य तानि विधानतो लक्षणतश्च परस्ताद्विस्तरेण वक्ष्याम इति । तदुच्यतामिति । अत्रोच्यते ॥

(व्याख्या) प्रत्यक्षमन्यदिति । अवधिदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे । मतिश्रुताभ्यां यदन्यत त्रिविधं ज्ञानम् अवधिमनःपर्यायभेदात् तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति, अवधारणपरत्वाद्वाक्यस्यैकान्तेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । आद्ये परोक्षमित्यत एवार्थादवशिष्टस्य प्रत्यक्षत्वलाभे नियमार्थं योगविभागार्थं चायं प्रयत्नः । अन्यस्य प्रत्यक्षत्वं कुत इत्याशङ्क्याह–अतीन्द्रियत्वात् । योगिसाक्षात्कारानुरोधेनात्माभिमुखत्वलक्षणमतीन्द्रियत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमभ्यर्हितमिति भावः । तत्प्रमाणे इति द्वित्वसंख्यां विभागेनोपदर्श्य प्रमाणशब्दार्थं कथयति । प्रमीयन्ते इति, प्रमीयन्ते यथावन्निश्चीयन्तेऽर्था जीवादयो यैस्तानि प्रमाणानीतिकरणे ल्युट् , आहितप्र-

यत्के च ज्ञाने स्वप्रयोज्यव्यापारसम्बन्धेनेन्द्रियस्य हेतुत्वे हेतुज्ञानादिनोपक्षयायोगात्, न हि दण्डो घटे चक्रभ्रम्यादिनोपक्षीणो भवति। अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीति प्रत्ययस्तु विषयताविशेषाधीनो न त्विन्द्रियाजन्यत्वाधीनः, पर्वतांशेऽपि तत्प्रसङ्गात्। गुणविशेषजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वाभावादप्यस्य परोक्षत्वमर्थसिद्धम। त्वया हि योगजधर्मप्रत्यासत्तेर्निखिलजात्यंशे निरवच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, मया तु प्रत्यक्षत्वमात्रमिति दीयतां लाघवे दृष्टिः। एतेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं परोक्षत्वाभावव्याप्यमिति विरुद्धोऽयं हेतुरित्यप्यपास्तम। कालिकादिनेन्द्रियजन्यत्वस्य त्वयापि परोक्षेऽभ्युपगमेन विरोधासिद्धेः, स्वजन्यविलक्षणव्यापारसम्बन्धेनेन्द्रियजन्यत्वग्रहे च तद्गन्धस्याप्यभावात्, न च बलवत्तर्कोपबृंहितं हेतोः साध्यान्यथानुपपत्तिग्रहं निर्बलो विरोधो बाधितुमप्युत्सहत इति न किञ्चिदेतत्। यदि चेन्द्रियज्ञानस्य लोके प्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदपाकरणे लोकविरोधः, इदं रूपमिति प्रतीताविदन्तोल्लेखोऽपि प्रत्यक्षाधीन एव, न ह्यनुमितोऽग्निरयमिति प्रकाशते, इदंतायाः प्रत्यक्षज्ञानावच्छिन्नत्वस्वरूपायाः स्वीकारेऽनुमितेऽपि तत्प्रसङ्गात्, ज्ञानांशे स्वप्रत्यक्षत्वस्य सार्वत्रिकत्वादितीदं रूपमित्यादौ विषयांशे प्रत्यक्षत्वानुपगमे स्वप्रतीतिविरोधोऽपीत्युद्भाव्यते, तदाऽयं मतिश्रुतयोः परोक्षत्वविधिर्नैश्चयिको, व्यवहारतस्तु प्रत्यक्षत्वमिष्यत एवेति न विरोधः। यतोऽभिहितं नन्द्याम्—'तं समासओ दुविहं पण्णत्तं—इंदियपच्चक्खं च नोइंदियपच्चक्खं च'। इन्द्रियप्रत्यक्षमित्यनेन व्यवहारप्रत्यक्षता भणिता भवति। भाष्यकारस्यापि योगविभागादिन्द्रियजन्यज्ञानस्य सिद्धा प्रत्यक्षता, स चैवं योगो विभजनीयः, आद्ये परोक्षं निश्चयतः, प्रत्यक्षं चाद्ये व्यवहारत इति ॥ १२ ॥ परोक्षं दर्शयित्वा प्रत्यक्षं दर्शयति—

कर्तव्य इत्यभिप्रायवानाह ।अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं,धर्मित्वेनोपात्तं यन्मतिज्ञानं तदपायो निश्चयः, सद्द्रव्याणि च शुद्धदलिकानि तत्तया तद्भावेन, सद्द्रव्यानुगतोऽपायो धर्मित्वेनोपात्त इत्यर्थः । मिथ्यादृष्ट्यपायव्यवच्छेदाय सद्द्रव्यानुगत इति विशेषणम्, विशेष्यबलेनावग्रहेहयोरनिश्चितयोर्व्यवच्छेदः । क्षीणदर्शनसप्तकस्य तु केवल एवापायांशोऽर्थतो ग्राह्यः । यथाऽपायश्चापायश्चापायौ सद्द्रव्यं च सद्द्रव्यं च सद्द्रव्ये। अपायौ च सद्द्रव्ये चापायसद्द्रव्याणि तेषां भावस्तयेत्येकशेषादुभयसंग्रहः। अक्षीणदर्शनसप्तकावस्थायामपायसद्द्रव्ययोः क्षीणदर्शनसप्तकावस्थायां चापायरूपस्य सद्द्रव्यस्य तत्परिणतशुभात्मरूपस्य समन्वयात्। एवं श्रुतज्ञानस्याप्यपायांशः प्रमाणयितव्य इति टीकाकृतः । स च पदार्थमहावाक्यार्थानुसन्धानोत्तरभावी महावाक्यार्थपरामर्श ऐदंपर्यार्थपरामर्शो वेति वयमनुपश्यामः,प्रपञ्चितमेतद् ज्ञानबिन्दौ ।व्यभिचारोद्धारकहेतुपर्यवसानार्थमाह-तदित्यादि ।तन्मतिज्ञानं,इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि,अनिन्द्रियं मन ओघज्ञानं च,तानि निमित्तं यस्य तत्तथा । न हीन्द्रियाण्यनिन्द्रियं च विरहय्य तस्य ज्ञानस्य संभवोऽस्ति । तथा च निमित्तापेक्षत्वादित्यत्र निमित्तमिन्द्रियरूपं विवक्षितं मयेतीन्द्रियनिमित्तत्वादिति हेतूकरणे न कोऽपि दोष इति भावः । श्रुतज्ञानस्यापीन्द्रियनिमित्तत्वात्परोक्षत्वं सिद्ध्यत्येव । तथापि निमित्तभूयस्त्वेनाभ्युच्चयमाह-तत्पूर्वकत्वादिति, तन्मतिज्ञानं पूर्वं पूरकं पालकं यस्य तस्य भावस्तत्त्व तस्मात्, भवति हि मतिज्ञानं श्रुतज्ञानस्य पूरकं पालकं च, मत्युत्कर्षेण श्रुतोत्कर्षात् यावन्मतिस्तावच्छ्रुतावस्थितेश्च, परोपदेशस्तीर्थकरादिवचनं, तज्जत्वाच्च श्रुतज्ञानं परोक्षम् । अत्र परार्थानुमानादिर्दृष्टान्तो वाच्यः । ननु मतिज्ञानं परोक्षम्, इन्द्रियापेक्षत्वाद् धूमादग्निज्ञानवदित्यत्र हेतुविकलो दृष्टान्तोऽनुमितेरिन्द्रियापेक्षत्वासिद्धेः, प्रसिद्धानुमाने चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य हेतुज्ञान एवोपक्षीणत्वात्, जन्यसाक्षात्कारत्वस्यैवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वादिति चेत्, न, इन्द्रियजन्यतावच्छेदककोटौ नानाविधजन्यत्वनिवेशापेक्षयैन्द्रियकत्वस्यैव निवेशयितुमुचितत्वात्, ऐन्द्रि-

विशेषादित्यादयो नयसुधोर्मयः परिशीलनीया निष्णातैः ॥१०॥ अयमिदानीं विवेको नावधृतः पञ्चविधस्य मध्ये किं परोक्षं किं वा प्रत्यक्षमिति तद्विवेकावधारणायाह—

सूत्रम्--आद्ये परोक्षम् ॥ १ ॥ ११ ॥

(भा०) आदौ भवमाद्यम् । आद्ये सूत्रक्रमप्रामाण्यात् प्रथमद्वितीये शास्ति । तदेवमाद्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्षं प्रमाणं भवतः । कुतः? । निमित्तापेक्षत्वात् । अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानम् । तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते ॥ तत्पूर्वकत्वात्परोपदेशजत्वाच्च श्रुतज्ञानम् ॥

(व्याख्या) विभज्यमानोच्चारणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणवृत्त्युच्चारणविषयो मुख्यमाद्यं, गौणं च तदव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्युपचारस्तत आद्यं चाद्यं चेत्येकशेषाद् द्विवचनम् । इत्थं च आदौ भवमाद्यं दिगादित्वात् यदिति व्युत्पत्तिरपि विवक्षावशान्नासंभविता, उक्तविवक्षया द्वयोरपि तदर्थान्वयात् , तदाह—आद्ये सूत्रक्रमप्रामाण्यात् प्रथमद्वितीये शास्ति, सूत्रक्रमो मतिश्रुतेत्यादिसूत्रस्योच्चारणानुपूर्वी तत्प्रामाण्य तदबाधितत्वं तस्मात्तदाश्रित्य तद्विवक्षयेत्यर्थः, प्रथमद्वितीये आभिनिबोधिकश्रुते शास्त्युपदिशति ग्रन्थकारः सूत्रकारभाष्यकारपर्यायभेदादित्थमुक्तिः । मतिश्रुतयोः परोक्षत्वे हेतुं शङ्कते । कुत इति, उत्तरमाह—निमित्तापेक्षत्वादिति । मतिश्रुते परोक्षे निमित्तापेक्षत्वाद् धूमादग्निज्ञानवदिति प्रयोगः । अवधिज्ञानमनःपर्याययोरान्तरं क्षयोपशमम्, केवलस्य चावरणक्षयम्, त्रयाणामपि बाह्यं च विषयं निमित्तमपेक्ष्योत्पद्यमानत्वाद् व्यभिचारमाशङ्क्य निमित्तापेक्षत्वादिति हेतोरिन्द्रियापेक्षत्वादित्यर्थः ।

ज्ञानवितर्कविपर्ययनिर्द्धारणादि, इन्द्रियाभिमुख्येन रूपादिज्ञानमित्याहुः—एतच्च विशुद्धशब्दनयाभिप्रायेण युज्यत इति सम्प्रदायविदः, विशुद्धश्च शब्दनयोऽत्रैवंभूतो द्रष्टव्यः, तस्य व्यञ्जनार्थं तदुभयविशेषकत्वाद्विशेषितं च त्रयमक्षशब्दस्य त्रितयरूढत्वप्रदर्शनादिनेति ध्येयम् । तदिदमाह आचार्यसिद्धसेनोऽपि—अभित्रि मादृशां भाज्य—मभ्यात्मं तु स्वयंदृशाम् । एकं प्रमाणमर्थैक्या- दैक्यं तल्लक्षणैक्यतः ॥१॥" 'एक्यम्' अर्थैक्यं, कुतः तल्लक्षणैकत्वात् । अर्यते गम्यते परिच्छिद्यतेऽक्षेणेत्यर्थ इति व्युत्पत्त्याऽर्थैक्यादित्यर्थः । यदि च संग्रहनयाभिप्रायेण प्रत्यक्षत्वं जातिरुच्यते, तदापि सा सर्वज्ञानवृत्तिः स्वीकर्तुमुचिता, मितिमात्रप्रत्यक्षानुरोधात्, परोक्षत्वं तु विषयांशे कल्पितमौपाधिकत्वात्तुच्छमेव । यद्विषयत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वं तद्विषयत्वावच्छेदेन परोक्षत्वमित्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्, अहं ज्ञानवान् सुखवत्त्वादित्यादौ मितिमात्रांशेऽपि तदापत्तेः । विशदाविशदभावेन प्रत्यक्षपरोक्षविषयविभागैकान्तोऽपि न युक्तः । परोक्षस्थलेऽपि ज्ञानावच्छेदकतया विषयस्य विशदत्वात्, तदाहुरन्येऽपि सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिप्रत्यक्षविषय इति, सर्वप्रकारेण विशदत्वं तु न स्तम्भादावपि परभागाद्यवच्छेदेनातथात्वात् । ज्ञानानवच्छेदकतया विषयस्य विशदाविशदभावो विभाजक इत्यपि वार्त्तम्, व्यवसायानुव्यवसायोभयस्वभावस्वप्रकाशज्ञानाङ्गीकारे ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नत्वध्रौव्यात् । परिणामेन व्यवसायानुव्यवसायोभयैकत्वेऽपि क्रमिकाकारभेदो नानुपपन्न इति चेत्, न अनुव्यवसितत्वेनैवापायस्य निश्चयत्वसिद्धेः, अन्यथाऽननुव्यवसितनष्टज्ञानतुल्यताप्रसङ्गात् । न च निश्चितप्रामाण्यकत्वादन्यद्विशदत्वं नाम, अतथाभूतयोर्लैङ्गिकालैङ्गिकयोस्तुल्यवदेवाविशदत्वव्यवहारात्, अनुमितित्वादीनां मानसत्वव्याप्यत्वनये च सुतरां प्रत्यक्षैकप्रमाणसाम्राज्यम्, प्रमाभेदाभावे प्रमाणभेदासिद्धेः, ज्ञानाद्वैतनये वा स्वाकारस्येव विषयाकारस्य स्वतः प्रकाशत्वात्प्रत्यक्षमात्रं प्रमाणम्, स्वव्यवहार इव विषयव्यवहारेऽपि संविदन्तरानपेक्षत्वेन प्रत्यक्षत्वा

ज्ञानुरूपत्वात् प्रतिवचनस्य। लक्षणानि चैवं बोध्यानि। इन्द्रियानिन्द्रियव्यापारजन्य ज्ञानं मतिज्ञानम्, शब्दशक्तिजन्यं ज्ञानं श्रुतज्ञानम्, रूपिमात्रविषयमवधिज्ञानम्, भावमनःपर्यायमात्रसाक्षात्कारि मनःपर्यायज्ञानम्, ज्ञानान्तरासह चरितं सर्वविषयं वा केवलज्ञानम्। भाष्ये मूलविधानत इत्यस्य ज्ञानत्वव्याप्योपाधिभिरित्यर्थः। प्रभेदास्त्विवति ज्ञानत्वव्याप्यव्याप्योपाधय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ पुरस्तात् प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तं, तत्र न ज्ञायते किं प्रमाणमित्यत आह—

सूत्रम्—तत्प्रमाणे ॥ १ ॥ १० ॥

(भा०) तदेतत्पञ्चविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः परोक्षं प्रत्यक्षं च ॥

(व्या०) अत्र प्रमाणत्वं द्वित्वसंख्या च विधेयेति द्विविधतात्पर्यमुन्नयन्नाह भाष्यकारः। तदेतदित्यादि। तच्छब्द एतदित्यस्यार्थे, पञ्चविधमपि मत्यादिज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः प्रमाणं भूत्वा द्वित्वसंख्योपेतमेव भवति। कथमित्याह—परोक्षं प्रत्यक्षं चेति। प्रमाणानां सतामन्येषामत्रैवान्तर्भावात्, एतच्चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। अत्रेन्द्रियादिनिमित्तसापेक्षं ज्ञानं परोक्षम्। तन्निरपेक्षं च प्रत्यक्षमिति विभागः। द्विविधेऽपि च प्रत्यक्षपरोक्षरूपज्ञाने यः साकारांशः स प्रमाणव्यपदेशमश्नुते, यथाभिहितं "साकारः प्रत्ययः सर्वो, विमुक्तः संशयादिना ॥ साकारांशपरिच्छेदात्, प्रमाणं तन्मनीषिणाम् ॥ १ ॥" इति। केचित्तु सर्वं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव। मनइन्द्रियजीवेष्वक्षशब्दस्य रूढत्वात्तदन्यतराभिमुख्येन च सर्वज्ञानप्रवृत्तेः, सावरणानावरणविशेषात्तु भिद्यते। सावरणानां तावदस्मदादीनां त्रितयाभिमुख्येन यथायथं सर्वं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव, तद्यथात्माभिमुख्येन भयहर्षरागमनोराज्यलाभादि, मनआभिमुख्येन स्मरणप्रत्यभि

ऽर्धे पुंस्त्वम्, उपगतोऽर्धः किञ्चिन्न्यून इति प्रादिसमासः। नानाजीवानिति सर्वजीवानाश्रित्य, नास्त्यन्तरं महाविदेहादिषु सर्वकालमवस्थानादिति, क्षायिकस्य त्वनपगमान्नास्त्यन्तरम्। भाव इति सप्तमं द्वारम्। त्रिषु औपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकेषु। अष्टमद्वारेऽल्पबहुत्वम्, आश्रयभेदेन, सर्वस्तोकमौपशमिकं, यत ईदृशीं परिणतिश्रेण्यारोहादिस्वभावां न बहवः सत्त्वाः संप्राप्नुवन्तीत्यागमः। ततः क्षायिकमसंख्येयगुणमिति, छद्मस्थवर्तिन औपशमिकस्यावधितयोपात्तत्वादवधिमतापि तादृशेन भवितव्यमिति श्रेणिकादीनां छद्मस्थानां क्षायिकस्योपादानादियमुक्तिः। ततोऽपि छद्मस्थस्वामिकक्षायिकात् क्षायोपशमिकं भवत्यसंख्येयगुणं, सर्वगतिषु बहुस्वाम्याधारत्वात्। यत्तर्हि क्षायिकं केवल्याधारं तत् कियत्?। उच्यते सर्वकेवलिनामानन्त्यादनन्तगुणम्। अत आह–सम्यग्दृष्टयस्त्वन(न्तगुणा)न्ता इति। सम्यग्दर्शने या निर्देशादियोजना कृता सा ज्ञानादिष्वपि कार्येत्यतिदिशति। एवमिति सम्यग्दर्शनं परिसमाप्य ज्ञानं वक्तुमवसरसंगतिं प्रदर्शयन्नाह–उक्तं सम्यग्दर्शनं, ज्ञानं वक्ष्यामः। उक्तमित्यनेन प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमः, वक्ष्याम इत्यनेन चावश्यवक्तव्यत्वं प्रकाशत इति जातमवसरसंगतिशरीरम्॥

सूत्रम्–मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम्॥ १॥ ९॥

(भा०) मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मन.पर्यायज्ञानं केवलज्ञानमित्येतन्मूलविधानतः पञ्चविधं ज्ञानम्। प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते॥

(व्याख्या) न पञ्चभिः संभूयैकं ज्ञानमवग्रहादिचतुर्भिरिव भवतीति सूचनाय केवलानीति बहुवचनं, ज्ञानमित्यत्रैकवचनं तु प्रति-

गः, पर्यन्तदेशैरधिकस्य क्षेत्रसम्बन्धस्यैव स्पर्शनापदार्थत्वात्, उक्तं च परमाणुमधिकृत्य महाभाष्यकृता—'एगपएसं खित्तं सत्त पएसा य से फुसण' त्ति । सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति । तुशब्द एवकारार्थः । समुद्घातगतेन चतुर्थसमयवर्तिना सम्यग्दृष्टिनैव सर्वलोक इति । अनया भङ्ग्या शब्दभेदादर्थभेद आगत इति पृच्छति सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिविशेषः ? । प्रतिविशेषो भेदः । सूरिरुत्तरमाह—अपायेत्यादि । अपायो निश्चयापरपर्यायो मतिज्ञानतृतीयोऽंशः, सद्द्रव्याणि शुद्धमिथ्यात्वपुद्गलास्त एव तथा ताः सत्पदप्ररूपणतेत्यादाविव स्वार्थिकस्तल् तयेमीत्थंभूतलक्षणा तृतीया, यावदपायो यावद्वा सद्द्रव्याणि तावत् सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । अपायशब्दस्य विनाशार्थकत्वभ्रमं निरस्यति । अपाय आभिनिबोधिकमिति तेन योगस्तद्योगः । सम्यग्दर्शनपुद्गलेषु सत्स्वसत्सु स भवतीति व्यापित्वादस्य ग्रहणम् । अपायसद्द्रव्योभयग्रहणमत्रान्तरभेदख्यापनाय, लक्षणं त्वपायवती रुचिः सम्यग्दर्शनमित्येव ज्याय इति इति निर्गलितोऽर्थः । तत्सम्यग्दर्शनमपायात्मकरुचिलक्षणं, केवलिनो नास्त्यतो न सम्यग्दर्शनो केवली सम्यग्दृष्टिस्तु स्यात् । रूढ्या नैवं भावव्युत्पत्त्या तु स्यादिति तुशब्देन द्योत्यते । काल इति पञ्चमं द्वारम् । स्थितिद्वारेण गतार्थत्वेऽप्येकसर्वजीवाश्रयणेन पुनरभिधानम् । एकजीवेन नानाजीवैश्च परीक्ष्यमिति । एकेन प्राप्तं तत्कियन्तं कालमनुपाल्यते, नानाजीवैश्च कियन्तं कालं धार्यत इति परीक्ष्यमित्यर्थः । नानाजीवान् प्रति सर्वाद्धा सर्वकालं महाविदेहादावविच्छेदात् । अन्तरमिति षष्ठं द्वारम् । विरहकालः सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनस्त्यक्त्वा यावत्तन्नासादयति स काल इत्यर्थः । औपशमिकक्षायोपशमिके आश्रित्येयं चिन्ता, एकं जीवं प्रतीत्यादि । एको जन्तुरौपशमिकं क्षायोपशमिकं वा प्राप्योज्झित्वा पुनः कश्चिन्मुहूर्तान्ते, कश्चित्त्वनन्तेन कालेन, स चानन्तकाल उपार्द्धपुद्गलपरावर्तः । पुद्गलपरावर्तस्य समयसिद्धस्यार्धोऽर्धपुद्गलपरावर्तः, असमे-

सुद्वयं नास्ति, शेषेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिष्वचक्षुर्दर्शनिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युर्नतु प्रतिपद्यन्ते । संज्ञिपञ्चेन्द्रियाचक्षुर्दर्शनिषु द्वयम् । चारित्री पूर्वप्रतिपन्न एव । अचारित्रः पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानश्च स्यात् । आहारकेषु द्वयम् । अनाहारकः पूर्वप्रतिपन्नः, न तु प्रतिपद्यमानकोऽतरगतौ संभविता साकारोपयुक्तः प्रतिपद्यते उतानाकारोपयुक्त इति ? । उच्यते--साकारोपयुक्तः प्रतिपद्यते पूर्वप्रतिपन्नश्च, अनाकारोपयुक्तस्तु पूर्वप्रतिपन्न एव स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानकः, यतः किल सर्वा लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्य भवन्तीति पारमर्षप्रसिद्धम् । एतेषु त्रयोदशस्वनुयोगद्वारेषु व्याख्यानं यथासंभवं यत्र यत्र संभवति तथा सद्भूतपदार्थस्य सम्यग्दर्शनपदस्य प्ररूपणा कर्तव्या । भाषकपरित्तादयस्तु नादृता भाष्यकृता, भाषकपरित्तपर्याप्त-सूक्ष्मसंज्ञिभवचरमाणामिन्द्रियकायादिद्वारेष्वेवावतारादिति वदन्ति । संख्येति द्वितीयद्वारपरामर्शः । किं सम्यग्दर्शनमिति किं परिमाणाः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः । उत्तरवाक्येऽसंख्येयानि सम्यग्दर्शनानीति सिद्धकेवलिवर्जयावत्सम्यक्त्ववज्जीवापेक्षया, सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ता इति भवस्थकेवलिसिद्धापेक्षया । क्षेत्रमिति तृतीयद्वारम् । क्षियन्ति निवसन्ति यत्र जीवादिद्रव्याणि तत्क्षेत्र-माकाशम्, य एतेऽसंख्येयतयानन्ततया च निर्धारिता एतैः कियदाकाशं व्याप्तमिति संशये पृच्छति सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे भावव्युत्पत्त्या सम्यग्दृष्टेरपि ग्रह, आक्षेपाद्वा, एकस्य वा विवक्षितस्य ग्रहणम् । लोकस्यासंख्येयभाग इत्युत्तरम् । एको हि विव-क्षितः सम्यग्दर्शनी लोकस्यासंख्येयभागे भवति । सर्वानधिकृत्य प्रश्नेऽपि अधिकतरे लोकासंख्येयभाग एव सम्यग्दृष्टिः, क्षेत्रतो लोकेऽपि स्यात्, न स्यात्, अवगाहकनावच्छिन्नाकाशस्यैव क्षेत्रपदार्थत्वात्, तस्याश्च द्वयोस्तुल्यपरिमाणत्वेऽङ्गुल्योरिवासंभवात् । स्पर्शनं चतुर्थद्वारम् । तत्पर्यन्तवर्ति देशावच्छेदेन सम्बन्धः । तत्र सम्यग्दर्शनिना किं स्पृष्टमिति प्रश्ने, उत्तरं लोकस्यासंख्येयभा-

न्यत्राावश्यकादौ प्रपञ्चेनोक्तानि, स्थानाशून्यार्थं तु किञ्चिदुच्यते–गत्यादिषु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च सम्यक्त्वं चिन्त्यन्ते । तत्र नारकप्रभृतिषु गतिषु चतसृष्वपि पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च जीवाः सन्ति । नरकतिर्यग्देवगतिषु क्षायिकक्षायोपशमिके स्याताम्। मनुजगतौ त्रीण्यपि । इन्द्रियाणि सामान्येनाश्रित्य सन्ति पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्च । एकेन्द्रियेषु न पूर्वप्रतिपन्ना न प्रतिपद्यमानकाः । द्वित्रिचतुरिन्द्रियेष्वसंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु च पूर्वप्रतिपन्ना भाज्याः, सास्वादनसम्यक्त्वं प्रतिपद्यमानास्तु न सन्त्येव। संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु द्वयमप्यस्ति । कायान् पृथिव्यादीनाश्रित्य सामान्येन द्वयमप्यस्ति । विशेषेण धरणिजलानिलतरुषु द्वयं न संभवत्येव । द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युर्न प्रतिपद्यमानाः । संज्ञिपञ्चेन्द्रियत्रसकाये द्वयमपि स्यात् । योगे मनोवाक्कायेषु सामान्येन द्वयमपि । काययोगभाजां पृथिव्यादीनां तरुपर्यन्तानां न द्वयम् । कायवाग्योगयुजां द्वित्रिचतुरसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां पूर्वप्रतिपन्नत्वमेव। मनोवाक्काययोगयुजां द्वयम् । कषायेऽनन्तानुबन्धिनामुदये न द्वयम् । शेषकषायोदये द्वयम् । वेदे स्त्रीवेदपुरुषवेदयोर्द्वयम् । नपुंसकवेदे एकेन्द्रियाणां न द्वयम्। विकलेन्द्रियाणामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां च पूर्वप्रतिपन्नत्वमेव। सामान्येन द्वयं। संज्ञिपञ्चेन्द्रियनपुंसकेषु द्वयम् । लेश्यासूपरितनीषु द्वयम्। आद्यासु प्रतिपद्यमानाः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते । किं सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यते मिथ्यादृष्टिर्वा ?। अत्र निश्चयस्य सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यते, अभूतं नोत्पद्यते शशविषाणादिवत् । व्यवहारस्य मिथ्यादृष्टिः प्रतिपद्यते, प्रतिपत्तेरभूतभावविषयत्वात्, असत्कारणे कार्यमिति दर्शनात् । अन्यक्रियाकालेऽसदपि स्वक्रियाकाले सदेव कार्यं क्रियते, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदादिति । शुद्धर्जुसूत्ररूपनिश्चयाश्रयणेऽपि सम्यग्दृष्टिरेव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । एवं ज्ञानी निश्चयनयस्याज्ञानी व्यवहारनयस्य । चक्षुर्दर्शनिषु द्वयम्, मक्षिकाद्यसंज्ञिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिपद्यमानकाः । संज्ञिपञ्चेन्द्रियचक्षुर्दर्शनिषु द्वयम् । अचक्षुर्दर्शनिषु पृथिव्यादिषु पञ्च-

विरहकालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं उत्कृष्टेन उपार्धपुद्गलपरिवर्तः । नानाजीवान् प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ भावः । सम्यग्दर्शनमौपशमिकादीनां भावानां त्रिषु भावेषु भवति ॥ अल्पबहुत्वम् । अत्राह सम्यग्दर्शनानां त्रिषु भावेषु वर्तमानानां किं तुल्यसंख्यत्वमाहोस्विदल्पबहुत्वमस्तीति?, उच्यते, सर्वस्तोकमौपशमिकम् । ततः क्षायिकमसंख्येयगुणम् । ततोऽपि क्षायोपशमिकमसंख्येयगुणम् । सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्तगुणा इति । एवं सर्वभावानां नामादिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरभिगमः कार्यः ॥ उक्तं सम्यग्दर्शनम् । ज्ञानं वक्ष्यामः ॥

(व्या०)—सत्संख्येत्यादि । फलितमाह—सद्भूतपदप्ररूपणादिभिरित्यादि । सर्वभावानामित्यनेनैषामष्टानामनुयोगद्वाराणां व्यापितामाह—आद्यद्वारे आशङ्कावाक्यं दर्शयति--सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्तीति सम्यग्दर्शनशब्दः प्रामाणिकार्थबोधको न वेत्येतदर्थः । शब्दो हि कश्चिदप्रामाणिकेऽप्यर्थे शशविषाणादिकः प्रवर्तमानो दृष्टः, कश्चिच्च प्रमाणिकेऽर्थे घटादिरतोऽयं संशयः । यत्तु शशविषाणशब्दो वाक्यात्मकत्वादबोधक एव, वाच्यार्थज्ञानेऽयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति, तन्न, रूपकादाविवेच्छाविशेषस्योत्तेजकत्वात् । उत्तरमाह -अस्तीत्युच्यते । सम्यग्दर्शनशब्दः प्रामाणिकार्थबोधक एवाप्तोपदिष्टत्वात्प्रशमादिलक्षणार्थप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनस्यास्तित्वे निश्चिते आधारशङ्कायामाह--क्वास्तीति चेदुच्यते, द्वये पदार्था जीवा अजीवाश्च । तत्राजीवेषु धर्मादिषु नास्ति, निश्चयनश्चेतनगुणस्याचेतनेऽसमवेतत्वात्, स्वामित्वचिन्तायामजीवस्य सम्यग्दर्शनमिति यदुक्तं तत्तूपचारात्, स्वामित्वस्योपचरितस्यैव व्यवहार्यत्वात्, अनुपचरितस्य गुणगुणिभावानतिरेकादिति द्रष्टव्यम । जीवेषु का वार्तेत्यत आह जीवेषु तु भाज्यम् । तुशब्द एवकारार्थे, भाज्यमेव नावश्यंभावि सर्वेषु, भजनां दर्शयति । तद् यथा--गतीन्द्रियेत्यादिना, गत्यादीनि चा-

सूत्रम्—सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ १ ॥ ८ ॥

सतः संख्येत्याद्यन्वयभ्रमनिरासाय विविक्तपदार्थान् दर्शयति भाष्यकारः—

(भा०) सत् संख्या क्षेत्रं स्पर्शनं कालः अन्तरं भावः अल्पबहुत्वमित्येतैश्च सद्भूतपदप्ररूपणादिभिरष्टाभिरनुयोगद्वारैः सर्वभावानां विकल्पशो विस्तराधिगमो भवति। कथमिति चेत् उच्यते। सत्, सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्त्यस्तीत्युच्यते। क्वास्तीति चेत्, उच्यते। अजीवेषु तावन्नास्ति। जीवेषु तु भाज्यम्। तद्यथा। गतीन्द्रियकाययोगकषायवेदलेश्यासम्यक्त्वज्ञानदर्शनचारित्राहारोपयोगेषु त्रयोदशस्वनुयोगद्वारेषु यथासम्भवं सद्भूतप्ररूपणा कर्तव्या। संख्या कियत्सम्यग्दर्शनं किं संख्येयमसंख्येयमनन्तमिति। उच्यते। असंख्येयानि सम्यग्दर्शनानि। सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ताः॥ क्षेत्रम्। सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे। लोकस्यासंख्येयभागे॥ स्पर्शनम्। सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टम्। लोकस्यासंख्येयभागः। अष्टौ चतुर्दश भागा देशोनाः सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति॥ अत्राह सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिविशेष इति ?। उच्यते। अपायसद्द्रव्यतया सम्यग्दर्शनम्, अपाय आभिनिबोधिकम्। तद्योगात्सम्यग्दर्शनम्। तत्केवलिनो नास्ति। तस्मान्न केवली सम्यग्दर्शनी सम्यग्दृष्टिस्तु भवति॥ कालः। सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालमिति, अत्रोच्यते। तदेकजीवेन नानाजीवैश्च परीक्ष्यम्। तद्यथा। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं उत्कृष्टेन षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि। नानाजीवान् प्रति सर्वाद्धा॥ अन्तरम्। सम्यग्दर्शनस्य को

त्रिविधं सम्यग्दर्शनमित्यन्वयः । क्षयादीति विशेषणं कारणे कार्योपचारेण क्षयादिप्रत्येकजन्यतावच्छेदकजातित्रयोत्कीर्तनपरम् । तेन न सामान्येन विशेषसाधनासम्भवः । न च त्रिभिः संभूयैकं जन्यते मृदुदकगोमयैरिवोपवेशनकम्, किन्तु क्षयेणान्यैव रुचिरात्यन्तिकी सकलदोषरहिताविर्भाव्यते, क्षयोपशमेनापि चान्यादृश्येव, तथोपशमेनेत्यादि वदतः टीकाकारस्याप्ययमेवाभिप्रायः । कथं तर्हि पूर्वं भवच्छिन्नभयजन्यतावच्छेदिका जातिः खण्डितेति चेत्, न, क्षयोपशमस्य भावान्तरत्वात्, प्रत्येकक्षयोपशमोभयरूपत्वाभावात्, अन्यथा प्रदेशोदयाद्यननुविद्धतापत्तेः, विजातीयं च कारणं विजातीयं कार्यमारभत एव । क्षयादयः कस्येत्याह--तदावरणीयस्येत्यादि । तस्य सम्यग्दर्शनस्यावरणीयमाच्छादकं मत्याद्यावरणमित्यर्थः , तस्य, अनेन सम्यग्दर्शनस्य ज्ञानरूपत्वमावेदितम् । दर्शनमोहनीयस्य चानन्तानुबन्ध्यादिसप्तकस्य, दर्शनमोहनीयस्येति ब्रुवता इदमभ्युपगतम्, दर्शनमोहनीयस्य क्षयादिषु सत्सु तत्प्रादुर्भावो न पुनर्दर्शनमोहस्तदावरणमिति, क्षयादिकार्यतावच्छेदकतयैव निर्जराविशेषजनकतावच्छेदकतयापि रुचिवैजात्यसिद्धिरित्याह--अत्र चेत्यादि । परतः परतो विशुद्धप्रकर्ष इति औपशमिकात् क्षायोपशमिकं, ततश्च क्षायिकं प्रकृष्टविशुद्धिजनकमित्यर्थः । विशुद्धिप्रकर्षो निर्मलना, तत्त्वपरिच्छेदितेत्यर्थोऽपि विशुद्ध्यौपयिकीं तां जातिमेवाक्षिपति, न तु विलक्षणां विषयितां, बाधकाभावात् । औपशमिकं सम्यक्त्वं सर्वमलीमसम्, अल्पकालत्वाद् भूयश्च मिथ्यात्वगमनात्, ततः क्षायोपशमिकं विशुद्धतरम्, बहुकालावस्थायित्वात्, ततोऽपि क्षायिकं विशुद्धतमं बहुतरकालावस्थायित्वात् स्पष्टवस्तुपरिच्छेदाच्चेति सिद्धान्तविदः ॥ ७ ॥ न केवलमेभिरेव निश्चयः कार्यः किन्त्वन्यैरपीत्याह—

थाहि- कश्चिदष्टवर्षः सम्यग्दर्शनमधिगम्य समासादितदीक्षः पूर्वकोटीमष्टवर्षोनां विहृत्यापरिच्युतसम्यग्दर्शनो विजयादिचतुरन्यतमविमाने उत्पन्नस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिमनुभूय ततश्च्युतः सद्दर्शनो मनुजभवं प्राप्य तेनैव प्रकारेण संयममनुष्ठाय तदेव विमान तावत्स्थिति प्राप्याप्रच्युतसम्यग्दर्शनो मनुजभवं संयमं च प्राप्यावश्यन्तया सिद्ध्यति, तस्य यथोक्ता स्थितिर्लक्ष्यत इति । एवमच्युतत्रयप्राप्तिक्रमेणापि भावनीयम् । सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दृष्टिपदरूढिविषया या रुचिः सा सादिरपर्यवसाना सयोगः शैलेशीप्राप्तः केवली सिद्धश्चेत्याश्रयभेदेन त्रिविधा, स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गाभ्यां निर्देशो रुचिरुचिमतोरभेदख्यापनार्थः । सम्यग्दृष्टिर्याऽभिहिता तामनुभवति सयोगादिरिति वा नेयम् । विधानद्वारं परामृशति- विधानमिति । विधीयत इति विधानं भेदः प्रकार इति पर्यायाः । ननु साधनद्वारेऽभिहित एव भेदाः किं पुनरिह भेदाख्यानेन । मैवं, तत्र क्षयादिहेतुभेदस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, अत्र तु तज्जन्यरुचिभेदस्य तथात्वात्, अत एव वक्ष्यमाणसंख्याद्वारादप्यस्य भेदः । अत्र विधानं क्षयाद्युपाधिरूपं सम्यग्दर्शनस्य भेदकं विचार्यम्, संख्याद्वारे तु तदाश्रयस्य भेद इति स्पष्टमेव भेदात् । तत्र कियत् सम्यग्दर्शनमिति प्रश्ने कियन्तः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, निर्णयवाक्येऽप्यसंख्येयानि सम्यग्दर्शनानीत्यस्मिन्नसंख्येयाः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थोऽभेदोपचारात्, मतुब्लोपार्श आदिपाठान्यतराश्रयणे तु विधेयानुरोधेन क्लीबत्वं न स्यात्, प्रश्नवाक्येऽव्यक्तत्वेन तत्संभवेऽपि निर्णयवाक्ये तदयोगादिति विचारणीयम् । तस्मात्त्रयाणां साधनविधानसंख्याद्वाराणां सिद्धो भेदः । ननु तन्निसर्गादधिगमाद्वेति सूत्रेण हेतुभेदप्रयुक्तभेदाभिधानाद्रुचिभेदोऽप्यर्थादुक्त एवेति किमत्राभिधेयमिति चेत्, सत्यं, तत्र निसर्गाधिगमयोर्व्यवहितकारणत्वेन रुचिभेदानाक्षेपकत्वात्, अत्र च क्षयादीनामव्यवहितकारणत्वेन रुचिभेदाक्षेपकत्वमिति विशेषात् । हेतुत्रैविध्यात् क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्शनमिति । हेतुत्रैविध्या-

क्षयादित्रयं सङ्गच्छते, तेनैतत्रिहेतुकमुत्पद्यते । तुर्यद्वारं परामृशति--अधिकरणं त्रिविधमित्यादि । एतच्च प्रायः स्वामित्वद्वारवद्
व्याख्येयम्, ॥ तत्र ' यदात्मसंयोगेनेत्याद्युक्तं तत्स्थानेऽत्रात्मसन्निधानेनेत्यादि वक्तव्यम् । संयोगः सम्बन्धः, सन्निधानमा-
धारतेति विवेकः । ननु यद्युत्पादकत्वेनाजीवे प्रतिमादौ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राण्युच्यन्ते तदा दण्डे घट इत्याद्यपि स्यादिति चेत्, न,
असाधारण्येन परिहारादधिकरणानुयोगद्वारव्युत्पन्नं प्रतीष्टापत्तेर्वा॥ पञ्चमद्वारं परामृशति-स्थितिरिति । सम्यग्दर्शनमुत्पन्नं सत्कि-
यन्तं कालमवतिष्ठत इति प्रश्नः । उत्पत्तिमत् किञ्चित् सादि सपर्यवसानं दृष्टम् मनुष्यत्वादिवत्, किञ्चित्, साद्यपर्यवसानं दृष्टं सि-
द्धत्वादिवत् । तदिदं कथं स्यादिति प्रष्टुर्गूढः संशयः । आचार्योऽपि तदभिप्रायानुरूपमुत्तरमाह- सम्यग्दृष्टिर्द्विविधेत्यादि । स-
म्यग्दृष्टिः शोभना दृष्टिः । सा चैकापायसद्द्रव्यवर्तिनी, अपरा त्वशुद्धदलिकरूपसद्द्रव्यापगमे क्षीणदर्शनमोहानां श्रेणिकादीनाम् ।
द्विविधापीयं सादिः सपर्यवसाना उत्पत्तिकाले आदिमत्त्वात्, आद्याया मिथ्यात्वपुञ्जोदये द्वितीयायाश्च केवलज्ञानोत्पत्तौ मति-
ज्ञानतृतीयांशापायापगमेनापगमात् । या तु भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयादपायक्षयाच्चोदपादि
'सा सादिरपर्यवसानेति । सादिसपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनमिति सादिसपर्यवसाने(मेवे)ति यदुक्तं तद् व्याख्यानमेतत्--
यदपायसद्द्रव्यवर्ति यच्च सद्द्रव्यविगमेऽपायसहचारि तत्र सम्यग्दर्शनशब्द एव रूढः । सम्यग्दृष्टिशब्दस्तु योगाश्रयणेन प्रवर्तित
इति भावः । शुद्धदलिकसहवर्त्तिनी च रुचि. कियन्तं कालं भवतीति भावयन्नाह--तज्जघन्येत्यादि । तत् सम्यग्दर्शनं जघन्येना-
न्तर्मुहूर्तम् । मुहूर्तो घटिकाद्वयं तस्य मध्यमन्तर्मुहूर्तमवतिष्ठते । तथाहि सम्यग्दर्शनं कश्चिज्जन्तुर्द्विघटिकान्तरनुभूय मिथ्यादृष्टिर्भवति
केवली वा परतः । उत्कर्षेणे(त्कृष्टेने)त्यादि । उत्कर्षेण कियन्तं कालमास्ते ! 'षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि । त-

जीवयोः सम्यग्दर्शनम् । यदा पुनरजीवौ प्रतिमाख्यावुभौ निमित्तीकृतौ, तदा तयोस्तत् सम्यग्दर्शनम् । यदा च बहवो जीवाः साधवस्तस्योत्पत्तौ निमित्तानि, तदा जीवानां सम्यग्दर्शनम् । यदा च बह्वीः प्रतिमा भगवतो दृष्ट्वा तत्त्वार्थश्रद्धानमाविर्भवति, तदा तासामेव,तत्तत्कर्तृकत्वान्नात्मन इति । उभयसंयोगेन जीवस्येत्यादयो ये त्याज्या विकल्पा उक्तास्ते एकस्योभयसंयोगानिर्वाहकत्वाद्द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रकृतवद्द्विर्भावादुद्रष्टव्याः, उभयसंयोगस्यात्र प्रकृताप्रकृतोभयनिरूपितत्वात्, नोजीवस्येत्यत्र नोजीवशब्दोऽजीवपरः । ये च प्रकृतमविरहय्य प्रवर्तन्ते ते षडपि भवन्त्येव । यथा जीवस्य स्वस्य जीवस्य साधोः १ । यस्य स्वस्य याभ्यां च साधुभ्यामुत्पन्नं तयोश्च २ । यस्य स्वस्य यैश्च साधुभिरुत्पादितं तेषाम् ३। एते जीवाश्रिताः । तथा जीवस्य स्वस्याजीवस्य च प्रतिमादेः ४ । जीवस्य स्वस्याजीवयोश्च प्रतिमयोः ५ । जीवस्य स्वस्याजीवानां च प्रतिमाना ६ मेतेऽजीवाश्रिता इति तृतीयद्वारं परामृशन्नाह–साधनमिति । साध्यते निर्वर्त्यते येन तत्साधनं । तत्र पृच्छा सम्यग्दर्शनं केन भवति यासौ रुचिः सुविशुद्धसम्यक्त्वदलिकोपेता सा केन भवतीत्यर्थः । उत्तरं निसर्गादधिगमाद्वा भवतीत्युक्तमिति । अयमाशयः–न तावेव निसर्गाधिगमौ तादृशीं रुचिं जनयतः, किन्तु निसर्गाधिगमाभ्यां क्षयोपशमादयः कर्मणां जन्यन्ते, ततः क्षयोपशमादेः सम्यग्दर्शनं सम्भवति, तावपि च निसर्गाधिगमौ कर्मणां क्षयोपशमादेरेव भवतः, ततस्ताभ्यामुत्तरोत्तरक्षयोपशमं विशुद्धं विशुद्धतरमापादयमानाभ्यां यदा प्रतिविशिष्टः क्षयोपशम आपादितो भवति तदा तस्मात् सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इति तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः पर्यायशब्देनेत्यर्थः । अधिगमं त्वभ्यर्हितत्वात्पुनर्लक्षयति । अधिगमस्तु सम्यग् व्यायाम इति, गुरूपदिष्टा दर्शनाचारक्रियेत्यर्थः । उभयमपीति उभयं निसर्गाधिगमसम्यक्त्वलक्षणम्, तदावरणीयस्य, रुचिरूपज्ञानावरणीयस्य नान्तरीयकतयाऽनन्तानुबन्ध्यादेरिति भावित प्राक्, तस्यैव

ना दृष्टिर्यस्य स तथा, जीव एव, न पुद्गलः, तथा च क्षीणमोहः सम्यग्दृष्टिर्भण्यते, न सम्यग्दर्शनोति सिद्धसाध्यतैव, स किं रूपी ? । नेत्याह—अरूपी, अविद्यमानरूपमस्येत्यरूपी, सर्वधनादिषु क्षेपः, नासौ रूपादिधर्मसमन्वितः, किन्त्वमूर्त्त आत्मेति, छद्मस्थकेवलिनोर्यद्यपि कर्मपटलोपरागः,तथाप्यात्मा न स्वभावमुपजहाति, आगन्तुकं हि कर्मरजो मलिनयत्यात्मानमभ्रादीव चन्द्रमसम्, सिद्धः सर्वथाप्यरूप एव सम्यग्दृष्टिः । स किं स्कन्धो ग्रामो वेति शङ्कायामाह—नो स्कन्धः, पञ्चास्तिकायसमुदितेः स्कन्धपदाभिधेयत्वात्, अस्य च तदेकदेशत्वात्, एवं नोग्रामः चतुर्दशभूतग्रामैकदेशत्वात् स्वामित्वं परीक्ष्यते, तदा कस्य स्वामिनः, सम्यग्दर्शनमित्युद्देशवाक्यं प्रवर्तते । तत्र स्वामित्वं समवायेन सम्बन्धान्तरेण वा, उच्यते, निश्चयतः समवायेन, व्यवहारतः सम्बन्धान्तरेणापि, तदिदमभिप्रेत्याह—आत्मसंयोगेनेत्यादि । संयोगशब्दोऽत्र सम्बन्धसामान्याभिधायी, वाह्यनिमित्तानपेक्षयोत्पद्यमान सम्यग्दर्शनमात्मनि समवायसम्बन्धस्योत्कटस्य विवक्षयात्मस्वामिकं भण्यते । साधुप्रतिमादिवाह्यनिमित्तापेक्षया चोत्पद्यमानं तत्सम्बन्धस्योत्कटस्य विवक्षया परस्वामिकम् । उभयसम्बन्धसमप्राधान्यविवक्षया चोभयस्वामिकमिति । तत्र परसंयोगे षड्विकल्पा जीवस्येत्यादयः, यदा-जन्तोः परमेकं मुनिमालम्ब्य क्रियानुष्ठानयुक्तं सा रुचिरुपजायते,क्षयोपशमस्य द्रव्यादिपञ्चकसव्यपेक्षत्वात्,तदा तस्य बहिरवस्थितस्य साधोरुत्पादयितुः सा रुचिः, कुम्भ इव कुम्भकारस्य । न च यथेष्टविनियोक्तृनिष्ठमेव स्वामित्वमिति कथमेतदेवमिति शङ्कनीयम्, भुक्तिस्वामित्वाधिकार एव तथोक्त', अयं तूत्पत्तिस्वामित्वविचार इति । एवमेकमजीवाख्यं पदार्थं प्रतिमादिकं प्रतीत्य यदा क्षयोपशमः सञ्जायते, तदा तस्यैवाजीवस्य सम्यग्दर्शनं नात्मन इति । न चाजीवे स्वामित्वव्यवहारो बुद्धिरचितत्वादपारमार्थिकः, जीवेऽपि विवेकसमाधिदशायां तदभावेन तस्य व्यवहारसत्यत्वाविरोधात । यदा पुनर्द्वौ साधू निमित्तं क्षयोपशमस्य विवक्षितौ, नात्मा, तदा

कलक्षणयोः स एव लक्ष्यलक्षणयोरिति विभावनीयं नैगमनयनिष्णातैः। अत्र यो नयाभ्यन्तरस्वसमयविचारः स प्रपञ्चितो "जीवोगुणपडिवन्नो" इत्याद्यावश्यकग्रन्थमुपन्यस्य महाभाष्यतर्कोपबृंहिताभिर्युक्तिभिरनेकान्तव्यवस्थायामस्माभिरिति तत एवावधारणीयः। स्वामित्वादयो जीवेऽभ्यूह्या अनया दिशेति न दर्शितवान् भाष्यकारः, वयं तु दर्शयामः। स्वामी प्रभुः तद्भावः स्वामित्वम्। तत्र जीवः कस्य प्रभुर्जीवस्य वा के प्रभव इति प्रश्ने, उत्तरं जीव एको धर्मादीनामस्तिकायानां स्वामी, यतः सर्वेषु मूर्च्छां याति, सर्वानुपलभते, कांश्चित्परिभुङ्क्ते, शरीरतया चादत्ते। जीवस्याप्यधिकृतस्य सर्वे जीवा अन्ये तन्मूर्च्छादिकारिणः स्वामिनो भवन्ति। साध्यते येन तत्साधनम्। केनात्मा साध्यते ? उच्यते—नान्येनासौ, सततं समवस्थितत्वात्, बाह्यान् वा पुद्गलानपेक्ष्य देवादिजीवः साध्यते तैस्तत् स्थानं नीयत इति यावत्। अधिकरणमाधारः। कस्मिन्नात्मा, निश्चयनये सर्वस्य स्वात्मप्रतिष्ठत्वात् स्वात्मनि, व्यवहारनये शरीराकाशादौ। स्थितिरात्मरूपादनपगमः। कियन्तं कालमेष जीवभावेनावतिष्ठते। भवाननङ्गीकृत्य सर्वस्मिन् काले। देवादींस्तु भवानङ्गीकृत्य यावती यत्र स्थितिस्तावन्तं कालं तत्रावतिष्ठते, विशेषरूपेण सामान्यसत्तेयं। विधानं प्रकारः, कति प्रकारा जीवाः, त्रसस्थावरादिभेदाः। एवं शेषा अपि सिद्धान्तानुसारेण वाच्याः। अथ यदर्थं शास्त्रप्रवृत्तिस्तत्रापि योजनां निर्देशादीनां कुर्वन्नाह—सम्यग्दर्शनपरीक्षायामित्यादि। यदा सम्यग्दर्शनं परीक्ष्यते, तदा सम्यग्दर्शनं किं द्रव्यं किं गुण इति प्रश्ने, निर्देशोऽयं द्रव्यं तत्, ये जीवेन शुभाध्यवसायेन विशोध्य पुद्गलाः प्रतिसमयमुपभुज्यन्ते मुख्यया तु वृत्त्या रुचिरात्मपरिणामो ज्ञानलक्षणः श्रद्धासंवेगादिरूपः सम्यग्दर्शनम्, तदप्यात्मद्रव्यमेव द्रव्यनयस्य, पर्यायनयस्य गुणमात्रम्। यदि रुच्यापादकाः कर्मपुद्गलाः सम्यग्दर्शनमिति भण्यन्ते तदा क्षीणमोहस्य तन्न स्यादित्याशङ्कायामिष्टापत्तिं पुरस्कुर्वन्नाह—सम्यग्दृष्टिर्जीव इति। सम्यक् शोभ-

म्यः। तद्यथा। क्षयसम्यग्दर्शनम्, उपशमसम्यग्दर्शनम्, क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति । अत्र चौपशमिकक्षायोप-
शमिकक्षायिकाणां परतः परतो विशुद्धिप्रकर्षः॥ किं चान्यत्।
निर्देशस्वामित्वेत्यादि । पूर्वं सम्बन्धवाक्यमेव समर्थयति । एभिश्चेत्यादिना । एभिर्निर्देशादिभिः षड्भिरनुयोग-
द्वारैर्व्याख्याङ्गैः, सर्वेषामित्यनेन व्यापितामाह–भावानां प्रमाणशोधितानां, तेन सांख्याद्यभिमतनिरासः। जीवादीनां तत्त्वा-
नां श्रुतज्ञानप्रयुक्तश्रद्धाविषयाणां, तेनाप्रज्ञाप्यभावनिरासः। विकल्पशो विविधप्रकारैः, विस्तरेण शब्दव्यासेन, अधिगमो भ-
वतीत्यनुवर्त्य व्याख्येयम्। सम्बन्धं लगयित्वा सूत्रं व्याचष्टे। तद्यथेत्यादि। यथैते भाव्यन्ते निर्देशादयस्तथा कथ्यते, निर्देशप्र-
क्रमस्य को जीव इत्युद्देशवाक्यमुच्चारयतो नाप्रस्तुतोपन्यासः, उद्देशवाक्यमन्तरेण निर्देशवाक्यस्य कर्तुमशक्यत्वात् । सामा-
न्यार्थाभिधानमुद्देशः, तद्विशेषप्रतिपिपादयिषापूर्वकं वचनं निर्देशः। अविसेसियमुद्देसो विसेसिओ होइ निद्देसो' त्ति भगवद्भद्रबाहु-
वचनात्। तत्र को जीव इति द्रव्यगुणान्यतरनिष्ठलक्षणविधेयताकजिज्ञासया प्रश्ने औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यं जीव इति-
द्रव्यार्थनये उत्तरं, द्रव्यमिति क्तप्रत्ययार्थाश्रयविवरणम्, अन्यथा विधेयप्राधान्येन युक्तमित्यापत्तेः, न च धर्मस्यैव वि-
धेयता युक्ता, वह्निमानित्यत्र तादात्म्येन वह्निमत इव प्रकृते औपशमिकादिभावादिष्टद्रव्यस्य विधेयताया युक्तत्वात्, पर्याया-
र्थिकनये तु कर्तृप्रत्ययस्य भावपरत्वादौपशमिकादिभावयोगो जीव इत्येवोत्तरं द्रष्टव्यम् । तन्मते पर्यायातिरिक्तजीवस्य बौ-
द्धस्यैवानूद्यत्वात् । उभयनयावलम्बने तु न केवलं द्रव्यम्, नापि केवला भावाः, किन्तूभयात्मकं जीववस्तु प्रतिपत्तव्यम्।
तथा च प्रकृतानुपूर्वीज्ञानस्य नियमत उभयविधविधेयताकशाब्दबोधहेतुत्वं कल्पनीयम् । इत्थं च प्रमाणं लक्ष्यं प्रमाकर-
णत्वं लक्षणमित्येकान्तनिर्धारणमयुक्तम्, प्रमाकरणं लक्षणमित्यस्यापि वक्तुं युक्तत्वात्, सङ्करपरिहारप्रकारश्च य एव लक्ष्यतावच्छेद-

रेणाधिगमो भवति । तद्यथा । निर्देशः । को जीवः । औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यं जीवः । सम्यग्दर्शनपरीक्षायां । किं सम्यग्यदर्शनं द्रव्यम् । सम्यग्दृष्टिजीवोऽरूपी नो स्कन्धो नो ग्रामः ॥ स्वामित्वं । कस्य सम्यग्दर्शनमित्येतदात्मसंयोगेन परसंयोगेनोभयसंयोगेन चेति वाच्यम् । आत्मसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनम् । परसंयोगेन जीवस्याजीवस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पाः । उभयसंयोगेन जीवस्य नोजीवस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पा न सन्ति, शेषाः सन्ति । साधनं । सम्यग्दर्शनं केन भवति । निसर्गादधिगमाद्वा भवतीत्युक्तम् । तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः । अधिगमस्तु सम्यग्व्यायामः । उभयमपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमाभ्यामिति ॥ अधिकरणं त्रिविधं आत्मसन्निधानेन परसन्निधानेनोभयसन्निधानेनेति वाच्यम् । आत्मसन्निधानमभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः । परसन्निधानं बाह्यसन्निधानमित्यर्थः । उभयसन्निधानं बाह्याभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः । कस्मिन्सम्यग्दर्शनं । आत्मसन्निधाने तावत् जीवे सम्यग्दर्शनं जीवे ज्ञानं जीवे चारित्रमित्येतदादि । बाह्यसन्निधाने जीवे सम्यग्दर्शनं नोजीवे सम्यग्दर्शनमिति यथोक्ता विकल्पाः । उभयसन्निधाने चाप्यभूताः सद्भूताश्च यथोक्ता भङ्गविकल्पा इति ॥ स्थितिः । सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालम् । सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा । सादिः सपर्यवसाना सादिरपर्यवसाना च । सादिसपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनम् । तज्जघन्येनान्तर्मुहूर्तं उत्कृष्टेन षट्षष्टिः सागरोपमानि साधिकानि । सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना । सयोगः शैलेशीप्राप्तश्च केवली सिद्धश्चेति ॥ विधानं हेतुत्रैविध्यात् । क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्शनम् । तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहनीयस्य च क्षयादि-

(व्या०) प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे । नयाः पञ्च वक्ष्यमाणाः, तैः करणैः, अधिगमो ज्ञानं भवति । अत्र करणे तृतीया, न कर्तरि ।
'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यनेन षष्ठीप्रसङ्गात् । भाष्ये, एषां जीवादीनां, चशब्दान्नामादीनाञ्च, तत्त्वानामित्युभयत्र सम्बन्धः ।
यथोद्दिष्टानामित्यादि । उद्देशनिक्षेपादिना सङ्क्षेपतः शाब्दबोधमात्रसम्भवे विस्तरेण सामान्यविशेषादियावत्प्रकारेण विशदावि-
शदादिस्वभावेन चाधिगमः प्रमाणाभ्यां नयैश्च भवति । संख्यानियममाह--तत्रेति तत्र प्रसिद्धे नन्द्यादौ सिद्धान्ते, द्विविधं प्र-
माणमुक्तम् । द्वैविध्यं च न प्रत्यक्षमनुमानं चेत्येवम्, मायासूनवीयवैशेषिकाणामिव, किन्तु, प्रत्यक्षं परोक्षं चेत्येवमिति वक्ष्यते ।
एवं हि संभवदखिलप्रमाणान्तर्भावान्न न्यूनता । यद्येवं तर्हि कथमनुयोगद्वारग्रन्थे चतुर्विधमुपन्यस्तम् । तत्राह चतुर्विधमित्येके आ-
चार्या वदन्ति । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदात् । नयवादान्तरेण नैगमादिनयभेदेन, यथा चैतच्चातुर्विध्यं दुःस्थितं तथा भाष्यकार
एवोत्तरत्र दर्शयिष्यति । नयाश्च पञ्च नैगमादय इति । शब्दसमभिरूढैवंभूतानामेकयैव शब्दसंज्ञया सङ्ग्रहादिति भावः । अथ प्रमा-
णनययोर्ज्ञानात्मकत्वात्सामान्यविशेषात्मकवस्तुपरिच्छेदित्वाच्च कः प्रतिविशेष इति चेत्, अत्र टीकाकृतः सर्वनयांशावलम्बिज्ञा-
नं प्रमाणम् । अनेकधर्मात्मके वस्तुन्येकधर्मावधारणं च नयः । स च मिथ्या, द्वयोरेकत्वबुद्धिवत् । यदाह-'एवं सव्वे वि णया, मिच्छ-
द्दिट्ठी सपक्खपडिबद्धत्ति' । अपरे त्वाहुः परस्परापेक्षा नैगमादयो नयाः, तैः परस्परापेक्षैर्यद् ज्ञानं समस्तवस्तुस्वरूपालम्बनं जन्य-
ते तदनवगतवस्तुपरिच्छेदाभ्युपायत्वात् प्रमाणं, ये पुनर्नैगमादयो निरपेक्षाः परस्परेण, ते नयाभासा इति । अत्र प्रथमपक्षे सर्वेषां ध-
र्माणां सर्वावच्छेदेन धर्मिणि न पर्याप्तिः, किन्तु प्रत्येकमित्यनन्तधर्मात्मकेऽप्येकधर्मावधारणस्य द्वयोरेकत्वबुद्धिवन्नाप्रामाण्यम् । द्वि-
तीयपक्षे च सकलनयघटितसप्तभङ्ग्यात्मकमहावाक्यैकदेशस्य नयत्वसिद्धावप्युदासीनतया सङ्ग्रह इति सप्तधर्मात्मकत्वबोधकतापर्या-

मिति भव्यमिति पर्यायशब्देन च व्याचष्टे इत्यर्थः । तावतापि प्राप्त्यर्थता कथमत आह–भव्यमिति प्राप्यमाह–अतो न स्वम-
नीपिकेयमित्यर्थः । नन्विदमसङ्गतं भवतेरकर्मकस्य सत्ताभिधायित्वेऽपि प्राप्त्यनभिधायित्वादत आह–भू प्राप्तावात्मनेपदीति, चुरा-
दिगणपठितोऽयं प्राप्त्यर्थः, न तु भ्वादिगणपठितः सत्तार्थ इत्यर्थः । निगमयति तदेवमिति, भव्यशब्दस्य कर्मसाधनत्वपक्षे प्राप्यन्ते
स्वधर्मैर्यानि तानि भव्यान्युच्यन्ते । कर्तृसाधनत्वपक्षे तु प्राप्नुवन्ति तान्येव धर्मादीनीति व्याख्येयमिति भावः । उक्तं जीवादीनां
न्यासमन्यत्रातिदिशन्नाह–एवं सर्वेषामित्यादि । एवं यथा जीवादीनां द्रव्यशब्दस्य, तथा सर्वेषां गुणक्रियादिशब्दानाम्,अना-
दीनां भव्याभव्यादीनाम् आदिमतां च मनुष्यादीनां पर्यायाणाम्, जीवादीनां भावानां, जीवादिभ्योऽनन्यवृत्तीनाम्, तत्त्वाधि-
गमार्थं तत्त्वस्य भावस्य परिज्ञानाय, न तु नामस्थापनाद्रव्याणां, तेषामनुपयुक्तत्वात्, न्यासो निक्षेपः कार्यः । भावनिक्षेपे का-
र्ये त्रयमप्यायातीति चेत, आयातु प्रस्तुतार्थव्याकरणादप्रस्तुतार्थापाकरणाच्च निक्षेपस्य फलवत्त्वेन प्रधानाङ्गत्वात्तन्निक्षेपस्त्वनिष्टावह-
त्वात् प्रतिषिध्यते, लक्षणलक्षणादिवत् क्लेशमात्रफलत्वादित्याशयात् ॥ ५ ॥ अथैनेषामुद्दिष्टनिक्षिप्तानां तत्त्वानां कार्त्स्न्यदेशाभ्यां
केन हेतुना विस्तराधिगमो भवतीति जिज्ञासायामाह—

सूत्रम्—प्रमाणनयैरधिगमः ॥ १ ॥ ६ ॥

(भा०)एषां च जीवादीनां तत्त्वानां यथोद्दिष्टानां नामादिभिर्न्यस्तानां प्रमाणनयैर्विस्तराधिगमो भवति ॥ तत्र प्रमाणं
द्विविधं प्रत्यक्षं परोक्षं च वक्ष्यते, चतुर्विधमित्येके नयवादान्तरेण ॥ नयाश्च(पञ्च,नैगमादयो वक्ष्यन्ते ॥ किञ्चान्यत् ॥

यस्त्वयाऽग्रे स्वीक्रियते तस्यैव मया प्रथमतः स्वीकारान्नवतन्तुकादौ दशतन्तुकादिध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावादन्यत्र प्रागभावाभावेनैव तद्विरहोपपत्तेरित्यादिकमपास्तम् । परमाणुत्रयजनितत्रिप्रदेशिकभेदे द्विप्रदेशिकं विना भेदहेतुत्वमसम्भवात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नवतन्तुकादौ दशतन्तुकादिध्वंसस्य हेतुताया एव युक्तत्वात्, एकैकतन्तुद्वयसंयोगेन द्वितन्तुकादिक्रमेण दशतन्तुकोत्पत्तावपि द्वितन्तुकादीनामर्थान्तरभावगमनलक्षणस्य विनाशस्यावर्जनीयत्वेन पुनर्नवतन्तुकोत्पत्तये दशतन्तुकोपादाने नवतन्तुकत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ दशतन्तुकत्वावच्छिन्नध्वंसस्य हेतुतयैव बाल्ययुवादिभावेन ध्वस्तोत्पन्नानुगतदेवदत्तवत्तत्पटानुगतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेरित्यधिकमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । भावद्रव्यमित्येकत्वेनोद्दिश्य भावतो द्रव्याणीति बहुत्वेन निर्दिशतोऽयमभिप्रायः, बहून्येतानि स्वत एव सत्तां दधति, न त्वेकमधिष्ठानं परमार्थसत्यमन्यानि च सांवृतिकानीति, स्वगुणपर्यायाणीति गत्याद्यगुरुलघुप्रभृतिपर्यायभाञ्जि । स्यादेतद् यद् येन धर्मेण समन्वितं तत् तं धर्मं न जातु जहाति तेनैव सदान्वितमास्त इत्येतदपि नास्तीत्याह—प्राप्तिलक्षणानि परिणामलक्षणानि अन्यान्यान् धर्मान् प्रतिपद्यन्त इति, जीवास्तावद्देवमनुजादीन्, पुद्गलाः कृष्णादीन्, धर्मादयः पुनस्त्रयः परतोऽन्यान्यधर्मान् प्राप्नुवन्त्येव । यतोऽन्यस्मिन् गच्छति तिष्ठत्यवगाहमाने वा जीवे पुद्गले वा गमनादिपरिणामस्तेषामुपचर्यत इति । स्यादत्राशङ्का यद्येवं धर्मादीनामुपचरिता प्राप्तिः, जीवपुद्गलयोश्चानुपचरिता, तदा पुद्गलवज्जीवस्यापि कथं न द्रव्यद्रव्यत्वम्, विजातीयद्रव्यपर्यायप्राप्तेस्तस्यापि भावादिति, नैवम्, मनुष्यादिपर्याये जीवपुद्गलयोरुभयोर्व्यापारेऽपि द्रव्यभावनिबन्धनस्नेहप्रत्ययपरिणामाभावेनाकाशवदात्मन उदासीनत्वादिति । प्राप्तिलक्षणानीति यदुक्तम्—सा न स्थापनीयिकेत्याह—आगमतश्चेत्यादि, तसिः सप्तम्यर्थे । आगमत आगमे पूर्वाख्ये, प्राभृतज्ञो व्याकरणोत्पत्तिमूलशब्दप्राभृतनिष्णातो गुरुः, द्रव्यमिति भव्यमाह—द्रव्य-

तत्रैव व्याख्यास्यते, अणुपदं भिद्यमानापेक्षयाऽपकृष्टपरिणामद्रव्यपरम्, त्रिप्रदेशिके भिद्यमाने एकतः परमाणुरेकतो द्विप्रदेशक द्रव्यमुत्पद्यत इत्यभिधानात् । अथ सङ्घाताद् द्रव्यमुत्पद्यत इति युक्तम्, भेदात्तु कथमुत्पद्यते, जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयसंयोगत्वेनावयवसंयोगस्यैव हेतुत्वादिति चेत्, न, सङ्घातभेदयोर्द्वयोरप्येकशक्तिमत्त्वेन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्ने हेतुत्वौचित्यात्, अन्यथा त्रिप्रदेशिकभेदे द्विप्रदेशिकस्याकस्मिकतापत्तेः, तत्कारणसङ्घातविशेषाभावात्, सर्वत्र परमाणुपर्यन्तभेदेन परमाणुद्वयादिसंयोगाद् द्व्यणुकाद्युत्पत्तिकल्पने महागौरवात् । उत्पत्तेः प्राक्भेदाश्रयस्य सिद्ध्यसिद्धिव्याघाताद्भेदस्य न द्रव्यजनकत्वमिति चेत्, न, भेदस्य स्वाश्रये तादात्म्येन विशिष्टद्रव्योत्पादहेतुत्वे दोषाभावात् । शुद्धद्रव्योत्पादस्य च त्रैलक्षण्यवादिना कुत्राप्यस्वीकारात्, भिद्यमाने हि त्रिप्रदेशिके त्रिप्रदेशिकदेशत्वेन द्विप्रदेशिकं विनश्यति, द्विप्रदेशिकस्कन्धत्वेनोत्पद्यते, पुद्गलद्रव्यत्वेन च ध्रुवमिति क्व विरोधावकाशोऽपि । एतेन निराश्रयस्य परमाणुद्रव्यस्य नोत्पत्तिरित्यपि निरस्तम् । द्रव्यसामान्यस्याश्रयस्य तत्रापि जागरूकत्वात्, आश्रितैकस्वभावस्य सामान्यस्य नाश्रयत्वमिति तु सुवर्णे कुण्डलमुत्पन्नमित्यादिप्रतीत्या पराहतं कर्तव्यम् । अथ परमाणुत्रयेण द्विप्रदेशिकद्वयमेवोत्पद्यते, एकपरमाणुविगमे च तत् द्विप्रदेशिकविगमादेकद्विप्रदेशिकस्याभिव्यक्तिर्न तु भेदादुत्पत्तिरिति चेत्, न युगपत्त्रिषु परमाणुषु त्रिप्रदेशिकजनकस्यैव संघातविशेषस्य स्वीकारात्, अन्यथा त्रिषु कपालेषु द्वयोर्द्वयोर्घटान्तरोत्पत्त्यापत्तेः, एतेन दशतन्तुकादेश्चरमतन्तुसंयोगवियोगक्रमेण नाशे नवतन्तुकादेरभिव्यक्तिरेव न तूत्पत्तिः, प्रथमतन्तुसंयोगक्रमेण नाशे चास्तु तदेव दशतन्तुकनाशानन्तरं नवतन्तुकोत्पत्तिः, अस्तु वा दशतन्तुकोत्पत्तिकाल एव चरमतन्तुपर्यन्तं द्वितीयमादाय नवतन्तुकोत्पत्तिः । न चैवं प्रतिलोमक्रमेणानन्तपटकल्पनापत्तिः, द्वितीयामादाय नवतन्तुकस्येव तृतीयामादायाष्टतन्तुकस्यापि स्वीकर्तुमुचितत्वादिति वाच्यम् ।

दादौ स्थितम् । इदं हि योग्यत्वलक्षणं द्रव्यत्वं प्रस्थकन्यायेन नयभेदतश्चित्रं द्रष्टव्यम् ।अप्राधान्येऽपि क्वचिद्द्रव्यशब्दः सिद्धान्ते प्रयुज्यते । यदाह–"अप्पाहन्नेवि इहं, कत्थइ दिट्ठो उ दव्वसद्दो त्ति । अंगारमद्दगो जह, दव्वायरिओ सयाभव्वो ॥ १ ॥ त्ति"। इत्थं च द्रव्यचारित्रमभव्यस्य भव्यस्य वाऽनुपयुक्तस्येति यदुक्तम्, तदप्राधान्यापेक्षया, तदपि द्विविधं विपरीतफलप्रयोजकतयेष्टफलाप्रयोजकतया च, आद्यं मातृस्थानबहुलानाम् । द्वितीयमपि द्विविधं अधिकारसम्पत्तिविरहात्प्रणिधानाद्युपयोगपूर्वकत्वरूपेष्टप्रयोजकतावच्छेदकरूपविरहाच्च, आद्यं ग्रन्थिकसत्त्वानामभव्यानां दूरभव्यानां तीर्थङ्करादिपूजादर्शनेन लब्धश्रुतसामायिकलाभबुद्धीनां तेषामुपयुक्तक्रियावत्त्वेऽप्यनधिकारित्वेनैवेष्टफलासिद्धेः । द्वितीयमनुष्ठानपराणां शून्यक्रियावताम् । तदुक्तं प्रणिधानादीन्यधिकृत्य, "आशयभेदा एते सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽनुगन्तव्याः । भावोऽयमनेन विना, चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा ॥१॥" इति,। तुच्छा इष्टफलाप्रयोजिका। एवमन्येऽपि विशेषा ऊह्याः। येऽपि येषां जीवादीनां सामान्यशब्दास्तेष्वप्यस्य नामादिचतुष्टयस्यावतार इति कथयन्नाह-पर्यायान्तरेणापीति पर्यायान्तरं सामान्यशब्दः, नामद्रव्यमित्यादि धर्मादीनामन्यतमदित्यन्तं व्याख्यातप्रायम् । द्रव्यद्रव्ये पक्षान्तरमाह–केचिदप्याहुरित्यादिना, अपिः सम्भावनायाम्, केचिदाचार्या इति सम्भाव्य वदन्ति–यद्द्रव्यतो द्रव्यं भवति द्रव्यैः सम्भूय द्रव्य क्रियत इत्यर्थः । यथा बहुभिः परमाणुभिः सम्भूय स्कन्धस्त्रिप्रदेशिकादिरारभ्यते । अथवा यद्द्रव्यात्तस्मादेव स्कन्धात्त्रिप्रदेशिकादेर्यदेकः परमाणुः पृथग्भूतो भवति स परमाणुरपि द्रव्यद्रव्यम् । द्विप्रदेशिकोऽपि च द्रव्यद्रव्यं भवति । तच्चैतद् द्रव्यद्रव्यं, पुद्गलद्रव्यमेव भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । न हि जीवादिद्रव्यमन्यैः सम्भूयारभ्यते, न चान्यस्माद्भिद्यमानात्तन्निष्पद्यते परमाणवस्तु सम्भूयान्यदारभन्ते ततश्च निष्पद्यन्त इति । यतः पञ्चमेऽध्यायेऽभिधास्यते–"अणवः" स्कन्धा इत्यादि, स्कन्धात् स्कन्धा भेदादणवो निष्पद्यन्त इति

त्यादि। तत्राजीव इति नाम यस्य क्रियते स नामाजीवः। स्थापनाजीवः काष्ठादिन्यस्तः, धर्मास्तिकायादेरपि स्थापना स्मारकलि-
प्याकारेणाभिप्रायिकी भवत्येव। द्रव्याजीवो गुणादिवियुतो बुद्धिस्थापितः। भावाजीवो गत्याद्युपग्रहकारी धर्मादिः। द्रव्यास्रव आत्म-
समवेताः पुद्गला अनुदिता रागादिपरिणामेन। भावास्रवस्तु त एवोदिताः। द्रव्यबन्धो निगडादिः, भावबन्धः प्रकृत्यादिः। द्रव्यसं-
वरोऽपिधानम्, भावसंवरो गुप्त्यादिपरिणामापन्नो जीवः। द्रव्यनिर्जरा मोक्षाधिकारशून्या व्रीह्यादीनाम्, भावनिर्जरा कर्मपरिशाटः
सम्यग्ज्ञानाद्युपदेशानुष्ठानपूर्वकः। द्रव्यमोक्षो निगडादिविप्रयोगः, भावमोक्षः समस्तकर्मक्षयलाञ्छन इति। तथा द्रव्यसम्यग्दर्शनं
ये मिथ्यादर्शनपुद्गला भव्यस्य सम्यग्दर्शनतया शुद्धिं प्रतिपत्स्यन्ते, त एव विशुद्धा आत्मपरिणामापन्ना भावसम्यग्दर्शनम्। तथा
द्रव्यज्ञानमनुपयुक्ततावस्था, भावज्ञानमुपयोगपरिणतिविशेषावस्था। द्रव्यचारित्रमभव्यस्य भव्यस्य वानुपयुक्तस्य क्रियानुष्ठानम्, आ-
गमपूर्वकं भावचारित्रमिति टीकाकृतः। अत्रास्रवादीनां द्रव्यभावनिक्षेपौ पुद्गलाश्रितावेव वदन् भावसमवायिकारणतामेव द्रव्यपदा-
र्थमभिप्रैति स्म टीकाकारः, नहि भवति मृत्पिण्डो द्रव्यघट इतिवद्दण्डो द्रव्यघट इत्ययमपि प्रयोग इति। एवं च कर्मोदयस्य द्रव्या-
श्रवत्वं तन्निष्पन्नात्मपरिणामस्य च यद्भावाश्रवत्वमुपवर्ण्यते तदात्मकर्मणोरेकद्रव्यत्वमुपचर्योपचरितनयेनेति द्रष्टव्यम्। हन्तैवं कर्मणा-
मुदयो भावाश्रवस्तज्जनक आत्मपरिणामश्च द्रव्याश्रव इत्यपि वक्तव्यं स्यादिति चेत्, स्यादेव यद्यात्मविभावप्राधान्यं नाश्रीयते, व-
स्तुतः पूर्वपूर्वस्वकीयभावस्यैवोत्तरोत्तरस्वोपादेयभावापेक्षया द्रव्यत्वम्। अत एव निश्चयनये दानहरणादिकमपि स्वात्मनिष्ठमेव नतु प-
रनिष्ठमिति प्रपञ्चितमन्यत्र। न चैवमाशैलेश्यन्त्यक्षणं द्रव्यधर्मानुच्छेदः। आपेक्षिकतदनुच्छेदस्य दोषानावहत्वात्, भावधर्मत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिकद्रव्यत्वस्य चापुनर्बन्धकादिधर्म एव सत्त्वात्, अत एवापुनर्बन्धकादीनां द्रव्याज्ञा, सम्यग्दृष्ट्यादीनां च भावाज्ञेत्युपदेशप-

गिकत्वेनाविरोधात्, अत्र चादिष्टजीवद्रव्यहेतुत्वं द्रव्यजीवत्वं तदहेतुत्वं च भावजीवत्वमित्यनयोर्विरोधात् । द्रव्यजीवत्वं सप्रतियोगिकं भावजीवत्वं तूपयोगवत्त्वमप्रतियोगिकमित्यनयोरविरोध इति चेत्, तथाप्ययमुपाधिसङ्करपरिहार उपधेयसङ्करपरिहारार्थश्च यत्न इति न किञ्चिदेतत् । जीवशब्दार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तो द्रव्यजीवो, जीवशब्दार्थज्ञस्य वा यच्छरीरं जीवरहितं स द्रव्यजीवोऽत्र विवक्षित इत्येवंनाऽव्यापितेत्यपरे॥ भावनिक्षेपं दर्शयति-भावतो जीवा इत्यादि। ननु भावजीव इत्येकवचनेन पूर्वं विन्यस्य व्याख्यावसरे बहुवचनान्तप्रदर्शनमयुक्तं भावतो जीवा इति, उच्यते, मैवं, कश्चिद् ज्ञासीत् यदुत एक एव भावजीवो न भूयांस इति । यथाहुः पुरुषकारणिनः पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि"। औपशमिकेत्यादि। औपशमिकादयो भावा वक्ष्यन्ते, तैर्युक्ता उपयोगलक्षणाः संसारिमुक्तभेदाः, अत्रोपयोग एव लक्षणम्, अन्यत्स्वरूपकथनं औपशमिकादिभावपञ्चकस्य, क्षायिकसम्यक्त्ववत उपशमश्रेण्यां मनुष्यस्यैव सम्भवादन्यजीवेष्वव्याप्तेरन्यतमभाववत्त्वस्य चाजीवेऽतिव्याप्तेः। यद्वा भावजीवपदप्रवृत्तिनिमित्तोपवर्णनस्यात्राधिकृतत्वाज्जीवत्वमुपयोगवत्त्वं सिद्धमुक्तान्यतरत्वं भावपञ्चकवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्याद्यखिलमाश्रयणीयम् । व्युत्पन्नस्य यत्पदात् यावद्धर्मावच्छिन्नमस्खलद्वृत्त्योपतिष्ठते तावद्धर्माणां तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य न्याय्यत्वात्, लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्य गुरुण्यपि स्वीकारात्, अत एव च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वाद्यर्थं वैयाकरणा व्याचक्षते, स एव च भावः, तत्र च न लघुगुरुविचारः, तत्तद्धर्मविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव तत्तद्धर्मरूपत्वेन गौरवानिरीक्षणात्, तथा च वाक्यपदीयं "सम्बन्धिभेदात् सत्तैव, भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां, सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च, धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा, तामाहुस्त्वतलादयः ॥२॥ इति " एवं जीवपदार्थे नामादिन्यासमुपदर्शयित्वा एकत्र दर्शितोऽन्यत्र सुज्ञान एव भवतीत्यतिदिशति । एवमजीवादिष्विति-

निषिद्धल-जीवविकल्पः । मृत्पिण्डो द्रव्यघट इत्यादौ भावकारणतायामेव द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वदर्शनादुक्तप्रकारेण प्रयोगाभावात्तत्र क्षणापत्तेः। तदाह–यस्य ह्यजीवस्येति। यस्य वस्तुनः। हिशब्दो यस्मादर्थे, अजीवस्य चेतनारहितस्य, सतः सम्प्रत्यचेतनावस्था-याम्, भव्यं प्रागभावप्रतियोगि, जीवत्वं स्यात्स आगामिन्या जीवतायाः कारणं द्रव्यजीवः स्यात्, अनिष्टं चैतदभ्युपगन्तुं, जीवत्वस्यानाद्यनिधनपारिणामिकभावस्य सिद्धान्ते प्रतिपादनात्। नन्वेवं सति नामादिचतुष्टयस्याव्यापिता प्राप्ता, द्रव्यजीवविकल्पा-भावात्। अभ्युपगतं च सिद्धान्ते व्यापित्वेन नामादिचतुष्टयम्। तदाह भगवान् भद्रबाहुः–“ जत्थ य जं जाणिज्जा, णिक्खेवं णि-क्खिवे णिरवसेसं। जत्थ वि य न जाणिज्जा, चउक्कयं णिक्खिवे तत्थत्ति ” ॥ १ ॥ अत्र यत्र निक्षेपान्तरं न जानीयात्तत्र चतुष्टयं निक्षिपेदित्यनेन चतुष्टयस्य व्यापिता स्फुटीकृतैव। यत्तत्पदाभ्यां निर्देशे यो धूमवान् स वह्निमानित्यत्रेव व्याप्तेर्लाभावश्यकत्वादिति चेत्, अत्र वदन्ति प्रायः सर्वपदार्थेष्वन्येषु सम्भवति, यद्यत्रैकस्मिन्न सम्भवति, नैतावता भवत्यव्यापितेति, तत्र व्यभिचारस्थानान्य-त्वविशेषणदानान्न दोषः, इयमेव प्रायिकी व्याप्तिरित्येतत्परिष्कारः। अपरे त्वव्यापितादोषभयादेवं वर्णयन्ति अहमेव मनुष्यजीवो द्रव्य-जीवोऽभिधातव्यः। अहं हि नस्योत्पित्सोर्देवजीवस्य कारणं भवामि। यतश्चाहमेव तेन देवजीवभावेन भविष्याम्यतोऽहमधुना द्रव्यजीव इति। एतत्तैरुक्तं भवति, पूर्वः पूर्वो जीवः परस्य परस्योत्पित्सोः कारणमिति। अस्मिंश्च पक्षे सिद्ध एव भावजीवः स्यान्नान्यः क-श्चित्, प्रथमाप्रथमाद्यादेशाश्रयणे च सोऽपि न स्यात्प्रथमसिद्धद्रव्याणामप्रथमसिद्धद्रव्यकारणत्वात्, कारणत्वानालिङ्गितबुद्धिविषयस्य भावजीवत्वाश्रयणे च किमपराद्धं वा गुणपर्यायवियुतबुद्धिविषयस्यात्मनो द्रव्यजीवत्ववादिना, येन तत्पक्षे महद्रूपः। दण्डादेर्यथा द्रव्य-त्वादिनाऽन्यथासिद्धत्वं दण्डत्वादिना च हेतुत्वम्, तथा जीवे द्रव्यत्वं भावत्वं च स्यादिति चेत, न, तयोरुभयोरुपाध्योः सप्रतियो-

यादाच्छकं च तथा ॥ १ ॥ " इति । स्थापनाजीवं कथयति य काष्ठेत्यादिना, यः स्थाप्यते जीव इति सम्बन्धः । क्वेत्याह–
काष्ठं दारु, पुस्तं दुहितृकादि सूत्रचीवरादिविरचितम्, चित्रं चित्रकराद्यालिखितम्, कर्मशब्दो रचनावचनः प्रत्येकमभिसम्बध्य-
ते । अक्षेति सामयिकसंज्ञा चन्दनकानाम्, तेषां निक्षेपो रचना । एते काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपा आदिर्येषां ते तथा । आदिश-
ब्द उभाभ्यां सम्बन्धनीयः । काष्ठपुस्तचित्रकर्मादयो ये सद्भावस्थापनारूपाः, तथाऽक्षनिक्षेपादयो येऽसद्भावस्थापनारूपाः तेषु यः
स्थाप्यते जीव इत्यभिप्रायेण स स्थापनाजीवः । एतदुक्तं भवति । शरीरानुगतस्यात्मनो य आकारो दृष्टः स तत्रापि हस्तादिको
दृश्यत इति कृत्वा स्थापना, अक्षनिक्षेपे नास्त्यसावाकार इति चेत्, न, बहीरूपतया नास्ति बुद्ध्याकारेण त्वस्त्येवेति। सद्भावासद्भावा-
भ्यां विध्यनुसारेण यत्र जीवाभेदप्रत्ययस्तत्र जीवपदशक्तिव्यपदेशौ युक्तावेवेति भावः। दृष्टान्तमाह-इन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति दे-
वताप्रतिकृतिवदिति। यथेन्द्रादीनां प्रतिकृती रचितेन्द्रादिव्यपदेशं लभते, एवं जीवस्य काष्ठादिषु प्रतिकृतिः कृता स्थापनाजीव इत्यभि-
धीयत इत्यर्थः॥ द्रव्यजीवनिक्षेपमाह-द्रव्यजीव इति उच्यत इत्यनेन सम्बन्धः। अनादिपारिणामिकभावोऽर्थाज्जीवत्वं तेन युक्तो
गुणपर्यायैर्वियुतः(क्तः), वास्तवतथात्वासम्भवादाह–प्रज्ञास्थापितः प्रज्ञया बुद्ध्या कल्पितः। वैज्ञानिकसम्बन्धेन गुणपर्यायवि-
योगवान् गुणपर्यायवियुक्तत्वप्रकारकबुद्धिविषयो वेति यावत्, तादृशो जीवो द्रव्यजीव इत्युच्यत इति वाच्यार्थः। इतरवास्तवत्वद्यो-
तकः । द्रव्यजीवादिनिक्षेपस्थले द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं गुणपर्यायवियुक्तत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वं वैज्ञानिकसम्बन्धेन तद्वियोगवत्त्वं
चेति निर्गलितोऽर्थः । ननु सतां गुणपर्यायाणां बुद्ध्या नापनयः शक्यः कर्तुम्, । यतो न ज्ञानायत्ताऽर्थपरिणतिः, 'अर्थो यथा यथा
विपरिणमते तथा तथा ज्ञानं प्रादुरस्तीति' वस्तुस्थितिमभिप्रेत्याह–शून्योऽयं भङ्गः। शून्य इति न सम्भवति। अयं भङ्गो द्रव्य-

तदेवं प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्ति वा द्रव्याणि ॥ एवं सर्वेषामनादीनामादिमतां च जीवादीनां भावानां मोक्षान्तानां त-
त्त्वाधिगमार्थं न्यासः कार्य इति ॥

(व्या०)एभिरित्यादि । एभिः सूत्रोक्तैः, नामादिभिरित्यादिशब्देनेयत्तानवधारणादाह चतुर्भिः। उपलक्षणमेतत् सम्भवताम-
न्येषाम्, अनुयोगः सकलगणिपिटकार्थः, तस्य द्वाराण्यधिगमोपायाः, तत्त्वं च स्वजनकशक्तिग्रहविशेष्यत्वेन, तैरिति, धान्येन धनमि-
तिवदभेदे तृतीया । तदभिन्नानां तेषां जीवादीनां तत्त्वानां न्यासो जीवादिपदशक्तिग्रहो भवति । नामादिप्रकारकशाब्दबो-
धार्थमयमुपायः, तदाह-विस्तरेणेत्यादि । नामादिचतुष्टयं लक्ष्येऽवतारयन्नाह-तद्यथा, नामजीव इत्यादि। नाम संज्ञाकर्मेत्यन-
र्थान्तरमिति, नाम संज्ञाकर्म चेत्येतत् पर्यायद्वयमित्यर्थः। चेतनावतोऽचेतनावतो वा यद् जीव इति नाम क्रियते स नामैव
जीवो नामजीवः, चेतनावति तत् स्ववाच्यार्थयुक्तम्, अन्यत्र तु तदयुक्तमित्यर्थः। द्रव्यस्येति गुणक्रिययोरप्युपलक्षणम्। तयोरपि ना-
मादिचतुष्टयप्रवृत्तेः । द्रव्यमेव गुणक्रियाकारेण परिणमते, नट इव नानावेषैर्न ततोऽन्ये ते स्त इत्यभिप्रायेण वा द्रव्यस्येत्यवधार्योक्त-
मू-यत्र जीवपदाज्जीवनामप्रकारेणैव शाब्दबोधः, तत्र तदुपाधिकैव शक्तिस्तादृशसङ्केताभिव्यङ्ग्या स्वीकर्त्तव्या, नामजीवत्वेन
च तद्व्यपदेशः कर्तव्यो नामनामवतोरभेदोपचारात्। नाम्ना जीव इति पक्ष एव नामप्रकारको बोधः, प्रकृते तु वस्तूपाधिको
नामविशेष्यक इति पर्यालोचने तु जीवपदस्य जीवनाम्न्येव शक्तिः स्वीकार्या, स नामजीव इत्यत्र च सशब्दो यो यदृच्छया
चेतनावत्यचेतने वा नियुक्त इति व्याख्येयः, तृतीयासमासगर्भनामजीवनिक्षेपविषयतावच्छेदकं तु जीवान्यत्वविशिष्टजीवनाम, तत्प्र-
कारेणैव ततः शाब्दबोधात्। अत एवोक्तमन्यत्र। " यद्वस्तुनोऽभिधानं, स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम्। पर्यायानभिधेयं, च नाम

तस्याः प्रवृत्तेः, तदिदमभिप्रेत्याह भाष्यकारः-

(भा०)—एभिर्नामादिभिश्चतुर्भिरनुयोगद्वारैस्तेषां जीवादीनां तत्त्वानां न्यासो भवति। विस्तरेण लक्षणतो विधानतश्चाधिगमार्थं न्यासो निक्षेप इत्यर्थः। तद्यथा। नामजीवः स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भावजीव इति। नाम संज्ञा कर्म इत्यनर्थान्तरम्। चेतनावतोऽचेतनस्य वा द्रव्यस्य जीव इति नाम क्रियते स नामजीवः॥ यः काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स स्थापनाजीवो देवताप्रतिकृतिवदिन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति॥ द्रव्यजीव इति गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितोऽनादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते। अथवा शून्योऽयं भङ्गः। यस्य ह्यजीवस्य सतो भव्यं जीवत्वं स्यात् स द्रव्यजीवः स्यादनिष्टं चैतत्॥ भावतो जीवा औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकभावयुक्ता उपयोगलक्षणाः संसारिणो मुक्ताश्च द्विविधा वक्ष्यन्ते॥ एवमजीवादिषु सर्वेष्वनुगन्तव्यम्॥ पर्यायान्तरेणापि नामद्रव्यं स्थापनाद्रव्यं द्रव्यद्रव्यं भावतोद्रव्यमिति। यस्य जीवस्य वा अजीवस्य वा नाम क्रियते द्रव्यमिति तन्नामद्रव्यम्। यत्काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते द्रव्यमिति तत्स्थापनाद्रव्यं देवताप्रतिकृतिवदिन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति। द्रव्यद्रव्यं नाम गुणपर्यायवियुक्तं प्रज्ञास्थापितं धर्मादीनामन्यतमत्। केचिदप्याहुर्यद्द्रव्यतो द्रव्यं भवति तच्च पुद्गलद्रव्यमेवेति प्रत्येतव्यम्। अणवः स्कन्धाश्च सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्त इति वक्ष्यामः। भावतोद्रव्याणि धर्मादीनि सगुणपर्यायाणि प्राप्तिलक्षणानि वक्ष्यन्ते। आगमतश्च प्राभृतज्ञो द्रव्यमिति भव्यमाह। द्रव्यं च भव्ये। भव्यमिति प्राप्यमाह। भू प्राप्तावात्मनेपदी।

सूत्रम्—नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ १ ॥ ५ ॥

(व्या०)तृतीयार्थे तसिः, एवं च नामस्थापनाद्रव्यभावैस्तेषां जीवादीनां न्यासः स्वस्वपदशक्तिग्रहः कार्य इत्यर्थः। 'व्यक्त्याकृतिजात-
यस्तु पदार्थाः' इति तावन्नैयायिकादिभिरपि प्रतिपन्नमेव। तत्र 'व्यक्ति'र्द्रव्यम्, 'आकृतिः' स्थापना, 'जाति'र्भात्र इति निक्षेपत्रयमा-
गतम्। नाम च वैयाकरणैः पदार्थ इष्यते। यद्वा 'सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां भाव' इति वार्तिकोक्तेः,'भवन्ति'वाचकत्वेन-
प्रवर्तन्त इति 'भावाः' शब्दाः। स्वेन स्वरूपेणार्थेन भवन्ति प्रवर्तन्तेऽनः स तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तदर्थः। युक्तं चैतत्
हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवशिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा
वनौषधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रति शब्दस्यावोधकत्वापत्तेः, न च प्रमेयत्वादिना हरित्वादिविशिष्टे शक्तिग्रहाद्धर्यादिपदात्प्रमेयत्वांशे उ-
द्बोधकविरहे शुद्धहरित्वादिनोपस्थितेस्तथाशाब्दबोधोपपत्तिरिति वाच्यम्। घटादिपदेऽप्येवंकल्पनया 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति नये
प्रवेशापत्तेः प्रसिद्धाप्रसिद्धपदविभागानुपपत्तेश्च, अतः सर्वनयसङ्ग्राहिणि भगवत्प्रवचने जघन्यतोऽपि निक्षेपचतुष्टयमभिमतम्, उत्क-
र्षतस्तु यस्मात्पदात् यावन्तोऽर्थाः सम्प्रदायाविरोधेनोपतिष्ठन्ते तावत्सु निक्षेपप्रवृत्तिरिष्टैव, शक्तिसङ्कोचविकासयोस्तत्समासव्यास-
बीजत्वात्। न चैवं लक्षणोच्छेदो, यदंशे शक्तिनियन्त्रणं तदंशस्य मुख्यत्वेन मुख्यार्थवाधादिस्थले तस्या अपि सावकाशत्वात्, केवलं
विहितनिक्षेपान्तरस्थले सा निरूढा अन्यत्र तु प्रयोजनवती तच्छून्या च निषिद्धा इति विवेकः। ननु यदि निक्षेपचतुष्टय शक्तिस-
ङ्कोचेनोच्यते तर्हि ततोऽपि नूनं क्रियतामिति चेत्, सत्यम्, तदिदं नयार्पणया भविष्यति। ननु प्रमाणार्पणया, उभयनयावलम्बनेन

ज्ञानविपये रूढम्,तादृशज्ञानविपयत्वमेव चैकत्वं भाक्तम् । तच्च बहुत्वावच्छेदेन पर्याप्तमिति, करितुरगरथा. सेनेतिवज्जीवादयस्तत्त्वमिति निरवद्यः सौत्रप्रयोगः । एवं च जीवादीनुद्दिश्य तत्त्वविधानात्, तत्त्वमुद्दिश्य पुनरावृत्त्या जीवादिविधानं कर्तव्यम् । तत्र च चरमपदे तावदन्यतमत्वेन लक्षणा कर्तव्या । एवं चोद्देश्यविधेयभावस्थले विधेयतावच्छेदकरूपेण विधेयस्य लाभादाधिक्यव्यवच्छेदोऽन्यतमत्वबलादेव च न्यूनत्वव्यवच्छेदो लभ्यत इति प्रतिपत्तव्यम् । अथ सप्तैव पदार्था इति कुतः, पुण्यपापयोरप्यन्यत्र श्रवणात्, इति चेत्, तयोर्बन्ध एवान्तर्भावेन भेदेनानुपादानात् । यद्येवमाश्रवादयोऽपि पञ्च तर्हि जीवाजीवाभ्यां न भिद्यन्ते । तथा हि-आश्रवो मिथ्यादर्शनादिपरिणामो द्रव्यभावविवेचनेन जीवाजीवयोः परिणाम एव । बन्धस्तु कर्मपुद्गलजीवसंयोगः, सोऽपि निरन्तरोत्पाद उभयस्वभाव एव । संवरोऽपि कर्मपुद्गलादानच्छेदभवहेतुक्रियात्यागलक्षणो जीवाजीवात्मक एव । निर्जरापि निर्जर्यनिर्जरकोभयस्वभावैव । मोक्षोऽपि सर्वनिर्जरारूपः सुतरां तथा । आत्मनिष्ठफलजनकत्वे चाश्रवादयः सन्त्वात्मधर्मा एव । तथा च जीवा अजीवाश्चेत्युभे एव तत्त्वे इति चेत्, सत्यम् । मोक्षार्थिनः खल्वत्र तत्त्वज्ञाने प्रवर्तयितव्याः, तत्र च हेयस्य संसारस्याश्रवबन्धलक्षणं कारणद्वयम्, उपादेयस्य च मोक्षस्य च संवरनिर्जरालक्षणम्, मोक्षश्च परमप्रयोजनतयाऽवश्यवक्तव्य इति मोक्षार्थितयाऽवश्यवक्तव्यानां सप्तानामपि तत्त्वानामुपादानस्य न्याय्यत्वात्, न च कारणजिज्ञासया एकमेव वक्तव्यमन्यथा बहून्यपि वक्तव्यानि स्युरित्यपि कुचोद्यमाशङ्कनीयम् । एककारणे ज्ञाते कारणान्तरजिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वात्,न च परतोऽपि तदनिवृत्तिर्मध्यमत्वेस्तावतैव चरितार्थत्वादिति दिक् ॥ ४ ॥नन्वेते सप्तपदार्था तत्त्वानीत्युक्तम्, पदार्थत्वं च पदशक्तिविपयत्वं, तथा च जीवादिपदशक्तिग्रह एव कथमिष्यत इत्यत आह—

(भा०)—अत्राह तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम् । तत्र किं तत्त्वमिति । अत्रोच्यते—

(व्या०)—अत्राहेत्यादि । नन्वयुक्तोऽयं प्रश्नः । तत्त्वादीनि जीवादीनि वक्ष्यन्त इति भाष्य एवोक्तत्वात्, न, ततः स्वरूपज्ञानेऽपीयत्ताया अज्ञानादिति टीकाकृतः । एवं सति कतिविधं तत्त्वमिति प्रष्टव्यं स्यात्, इति चेत्, अत्रेदमाभाति, विभागजिज्ञासायां फलीभूतविभागज्ञानविषयोद्देश्यस्यापि प्रष्टव्यत्वादित्थमुक्तिः । किमेव च (कः) किं कतिविधं वेत्यनयोर्लाभो बुद्धिस्थत्वात् ॥ ३ ॥

सूत्रम्—जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥ १ ॥ ४ ॥

(भा०)—जीवा अजीवा आस्रवा बन्धः संवरो निर्जरा मोक्ष इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते वा सप्त पदार्थास्तत्त्वानि । ताँल्लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः ॥

(व्या०)—जीवा अजीवेत्यादि । जीवा उपयोगवन्तः, अजीवास्तद्विपरीताः । आश्रव आत्मधर्मत्वे सति कर्मबन्धासाधारणकारणम् । बन्धोऽभिनवकर्मग्रहणम्, अभिनवपदेन संक्रमव्यवच्छेदः । संवर आश्रवविपरीतः । विपाकात्तपसा वा कर्मपरिशाटो निर्जरा, कर्मपरिशाटः कर्मात्मसंयोगध्वंसः, तथा च सिद्धात्मकर्मद्रव्यसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय वेत्यन्तम्, विपाकतपोऽन्यतरजन्यत्वं तदर्थः । आत्मनः स्वभावसमवस्थानं मोक्षः । तत्त्वशब्दस्य व्युत्पत्तिपक्षे जीवादीनां या स्वसत्ता सैव तत्त्वम्, । तस्याश्च प्रतिविशेषं यो वस्तुभेदस्तमनादृत्यैकवचनम्, सामान्यस्य विशेषानतिरिक्तत्वात्तमादृत्य च बहुवचनम्, इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते वा सप्तपदार्थास्तत्त्वमि(त्त्वानी)ति व्याचष्टे भाष्यकारः । वस्तुतस्तत्पदं स्वाभिमतमोक्षजनकसमूहालम्बन-

ने प्राप्तस्यातिमकृष्टघनरागद्वेषपरिणामजनितः वज्राश्मवद्दुर्भेदः कठिनरूढगूढग्रन्थिरुपतिष्ठते, तत्र कश्चिद्भव्यसत्त्वस्तं भित्त्वाऽपूर्वकरणबलेन प्राप्तानिवृत्तिकरणस्तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनमासादयति, कश्चिद् ग्रन्थिस्थानादधो निवर्त्तते, कश्चित्तत्रैवावतिष्ठते, न परतो नाधःप्रसर्पतीति । अत्र चोपदेष्टारमन्तरेण यत् सम्यक्त्वं तन्नैसर्गिकम् । तदाह–अनादीत्यादि । नास्या(आ)दिरस्तीत्यनादिः, अनादिर्मिथ्या दृष्टिर्यस्य स तथा, अप्राप्तपूर्वसम्यक्त्वलाभस्येत्यर्थः । अपिशब्दात् सादिमिथ्यादृष्टेरपि, सतो भवतः, परिणामविशेषादध्यवसायविशेषात् , स चेह यथाप्रवृत्तकरणाख्यो गृह्यते । ततः परमपूर्वकरणम् । अप्राप्तपूर्वं तादृशमध्यवसायान्तरं जीवेनेत्यपूर्वकरणमुच्यते । तच्च ग्रन्थिं विदारयतः । ततश्च ग्रन्थिभेदोत्तरकालभाव्यनिवर्त्तिकरणमासादयति । यतस्तावन्न निवर्तते यावत्सम्यक्त्वं न लब्धमित्यतोऽनिवर्तिकरणम्, तद्ग्रन्थान्तरसिद्धत्वाद्भाष्यकारेण नोक्तं, कार्यसहभाविकारणत्वेन तस्यावश्यं लाभ इत्यभिप्रायाद्वा । निगमयति यदेवमुपजातमेतत् (निसर्ग) सम्यग्दर्शनमिति । एवं जीवस्योपयोगस्वाभाव्यात् । तदधिगमादपि प्राप्यते । तत्र कोऽधिगम इति निर्णयार्थमाह–अधिगम इत्यादि । अधिकं ज्ञानमधिगमः । गुरुमाभिमुख्येनालम्ब्य यद् ज्ञानं सोऽभिगमः, आगमः सिद्धान्तः, कारणे कार्योपचारः, निमित्तं सम्यग्दर्शनोत्पादकं बाह्यं वस्तु प्रतिमादि । श्रवणं विचारसहितवाक्यश्रुतिजनितं ज्ञानम् । शिक्षाप्तग्रन्थाभ्यासजनितं त्रिलक्षणम्, एते पदार्थाः किञ्चिद्भेदं प्रतिपद्यमाना निसर्गसम्यक्त्वाद्भेदमुपलक्षयन्तोऽनर्थान्तरमेकप्रयोजनाः । सम्पिण्ड्याह–तदेवमित्यादिना परोपदेशादिति प्रतिमादिनिमित्तोपलक्षणमेतत् । परोपदेशाच्छब्दादित्येव निर्द्धारणेऽव्याप्त्यापत्तेः । भवति हि कस्यचिद्भव्यस्य प्रतिमाद्यालोक्यापि सम्यक्त्वप्राप्तिरिति । स्वाराश्रिहितनिमित्तापेक्षत्वेनैतन्निष्ठो जातिभेदो व्यज्यत इति व्याख्योऽर्थः ॥ ३ ॥ उत्तरसूत्रं स्वयमेव लगयन्नाह–

सह श्लिष्टं, यथा सूचयः कलापीकृताः परस्परेण बद्धाः कथ्यन्ते । ता एवाग्नौ प्रक्षिप्तास्ताडिताः समभिव्यज्यमानान्तराः स्पृष्टा इति व्यपदिश्यन्ते ता एव पुनः प्रताप्य यदा घनेन ताडिताः प्रणष्टस्वविभागा एकपिण्डतामितास्तदा निकाचिता इति व्यपदेशमश्नुवते । एवं कर्माण्यात्मप्रदेशेषु योजनीयम् । तस्यैवंनिकाचितस्य प्रकृत्यादिबन्धरूपेणावस्थितस्योदयावलिकाप्रविष्टस्य प्रतिक्षणं यो विपाकानुभवः स उदयः । उदयानुभवसमनन्तरमेवापेतस्नेहलेशं परिशटत्प्रतिसमयं कर्म निर्जराव्यपदेशमङ्गीकरोति। बन्धादयः कृतद्वन्द्वास्ता अपेक्षत इति कर्मण्यण्। कथं पुनस्तत्फलं बन्धाद्यपेक्षत इति चेत्, उच्यते, यतो बन्धादिष्वसत्सु न तत्सम्भव इति टीकाकृतः । बन्धनिकाचनयोरुदयद्वारा फलनिष्पत्तौ, निर्जरायास्तु धाराऽविच्छेदेन तत्परिपुष्टौ हेतुतेत्यपि सम्यगाभाति । क्वानुभव इत्यत आह–नारकतिरश्चोर्योनिरुत्पत्तिस्थानम्, मनुष्याश्चामराश्च तेषां भवग्रहणानि शरीरादानानि तेषु । विविधमनेकविधं प्रकृतिभेदेनफलभेदात् । कथमनुभवत इत्याह–ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यात् । यदा यदोपभु(यु)क्ते तदा तदा सुख्यहं दुःखितोऽहमिति साकारानाकारोपयोगबलाद्वेदयते तेनास्यानुभव इत्यर्थः । उत्तरग्रन्थेनाप्यस्य सम्बन्धः । तानि तानीत्यादि। ज्ञानदर्शनोपयोगस्याशु सञ्चारस्वाभाव्यादेव तानि तानि परिणामान्तराणि याति । तानि तानीति मुहूर्ताभ्यन्तरेऽपि मनसश्चलत्वाद्बहूनि गच्छन्ति । तानि चेह शुभानि ग्राह्याणि । सम्यग्दर्शनप्राप्त्यधिकारात् । बहुत्वद्योतिका वीप्सा । अथवा यान्येव पूर्वाण्यध्यवसायान्तराणि तान्येव पराध्यवसायतया वर्तन्त इत्यन्वयप्रदर्शनार्था वीप्सा । परिणामस्य चेतनाचेतनसाधारणत्वादजीवपरिणामव्यावृत्त्यर्थमध्यवसायस्थानग्रहणम् । स खलु जीवस्तानि शुभाध्यवसायान्तराण्यास्कन्दन्ननाभोगनिर्वर्तितेन यथाप्रवृत्तकरणेन तां तामुत्कृष्टां कर्मस्थितिमवह्रास्य कोटीकोट्याः सागरोपमानामन्तः क्षपयंस्तावत् प्रयाति यावत्तस्या अपि पल्योपमासंख्येयभागः क्षपितो भवति, तस्मिन्स्था-

घात्मलयाभावे कुतः सृष्टिः ? । किञ्च कर्मनिरपेक्षस्येश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वे सुखदुःखादिप्रतिनियमानुपपत्तिः, कर्मसापेक्षस्य तु तथात्वे कालादिवन्नेश्वरत्वम्, किञ्चेश्वरसिसृक्षया कर्मवदणुद्वयसंयोगादिना द्व्युत्पत्तिक्रमेण सृष्टिवर्णने सिसृक्षायाः सर्गप्राक्कालवृत्तित्वविशिष्टेच्छात्वेन हेतुत्वे लाघवात् सर्गप्राक्कालत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । तथा च तत्क्षणोत्तरकार्ये तत्क्षणत्वेन तद्देशवृत्तिकार्ये च तद्देशत्वेन हेतुत्वं, न्यायप्राप्तमित्यवश्याश्रयणीयया तथाभव्यतयैव सर्वोपपत्तौ किं शिखण्डिकल्पनाक्लेशेन । एतेन तत्कार्याणां देशकालादिनियमं ईश्वरज्ञानेच्छादित एवेत्यप्यपास्तम् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन तन्निरूपितभवितव्यताया एव तद्देशकालादिनियामकत्वात् । वदन्ति हि पामरा अपि भवितव्यतैव नियामिकेत्यलमियता, विशेषार्थिनाऽस्मत्कृतलतादिकमभ्यसनीयम् ॥ तदेवमनादौ संसारे, परि समन्ताद्भ्रमतः कर्मत एवोदयप्राप्तकर्मणः सकाशादेव, कर्मणो ज्ञानावरणीयादेः, स्वकृतस्य स्वेनैव मिथ्यात्वादिपरिणतेनाभिनवोत्पादितस्य, पुण्यपापफलमनुभवत इत्यनेन सम्बन्धः । पुण्यपापफलं पुण्यं पापं च यत्फलं सुखदुःखादिलक्षणम् तदिति व्याख्येयम्, पुण्यपापप्रकृतिग्रहणे कर्मण इत्यनेनानन्वयापत्तेः । अथ कर्मोदयादेव कर्मबन्धः, कर्मबन्धाच्च तदुदय इत्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न, बीजाङ्कुरन्यायेनादोषत्वात् । इदानीन्तनकर्मबन्धे कर्मोदयपूर्वकत्वदर्शनेऽपि सर्वत्र कथं तन्निश्चय इति चेत् । सर्वं कर्म कर्मोदयाद्बध्यते, कर्मत्वात्, इदानीन्तनकर्मवदित्यनुमानादित्यवेहि । कीदृशं तत्पुण्यपापफलमित्याह—बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षम् । बन्धो नामैकक्षेत्रावस्थितानां कर्मयोग्यस्कन्धानां रागद्वेषस्नेहावलीढसकलात्मप्रदेशेष्वाहारपुद्गलानामिव परिणामकः सम्बन्धः । निकाचना तु स्पृष्टतानन्तरभाविनी बद्धस्य कर्मणः सकलकरणायोग्यतावस्था । स्पृष्टता तु निकाचनाभेद एवेति पृथग् नोक्तेति टीकाकृतः । बद्धं नाम कर्मात्मप्रदेशैः

नकस्य सिद्ध्यापत्तेः । यत्तु घटत्वाद्यवच्छिन्ने कृतित्वेन हेतुत्वेऽपि खण्डघटाद्युत्पत्तिकाले कुलालादिकृतेरसत्त्वादीश्वरकृतिसिद्धिरिति
दीधितिकृतोक्तम्, तत्तु नदीयैरेव दूषितम्, कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन तत्कालेऽपि सत्त्वात् । न च वैशेषिक-
नयेश्यामघटादिनाशोत्तरं रक्तघटाद्युत्पत्तिकाले प्राक्तनपरमाणुद्वयसंयोगद्व्यणुकादेर्नाशान्नैव सम्भवतीति वाच्यम् । पूर्वसंयोगादिध्वंसपूर्व-
द्व्यणुकादिध्वंसानामुत्तरसंयोगद्व्यणुकादावन्ततः कालोपाधितयापि जनकत्वात्तत्कालेऽपि कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोग-
सम्बन्धेन सत्त्वात् । अन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्ने दण्डादिहेतुत्वमपि दुर्वचं स्यात् । अस्तु दण्डादेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन
हेतुत्वम्, कृतेस्तु लाघवाद्विशेष्यतयैव तत्त्वम्, न च कुलालकृतिस्तया तत्कालेऽस्तीति चेत्, न, तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्ने विजातीय-
कृतित्वेनैव हेतुत्वात्, कृतित्वेन व्यापकधर्मेणान्यथासिद्धेरिति । किञ्चोपादानप्रत्यक्षं लौकिकमेव जनकम्, प्रणिधानाद्यर्थं मनोवहना-
इत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारे त्वनुमित्यादिसाधारणमिति कथं तदाश्रयतयेश्वरसिद्धिः । अपि चाभोगवीर्यजन्येऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामाभोग-
स्यैवानाभोगवीर्यजन्ये भुक्ताहारखलरसपरिणामादावनाभोगस्यापि तथात्वे सामान्यपक्षपाते आभोगानाभोगाश्रयो भवदभिमत ईश्व-
रः स्यादिति महत् सङ्कटमापतितम् । किञ्च, सृष्टेः प्राग् जीवानां शरीरेन्द्रियविषयाद्यसम्बन्धे मुक्तकल्पत्वात्पुनः सृष्टौ तेषामीश्वरेण
संसारित्वापादने मुक्तावप्यनाश्वासप्रसङ्गात्, कर्मबीजसम्बन्धात् सृष्टेः प्राग्जीवानां न मुक्तकल्पतेति चेत्, न, प्राक् सृष्टिकालभोग्या-
नां कर्मणां भोगेन क्षये प्रलये तदवस्थित्यसम्भवात्, अक्षये च भोगकालानुपरमे प्रलयायोगात्, न चानियतविपाकानि कर्माणि
जीवानां युगपन्निरोधमनुभवितुमुत्सहन्ते, तथाऽदर्शनात् । सुषुप्तौ तथा दृष्टमिति चेत्, तर्हि यथादर्शनं कालविपाकिषु कर्मसु तत्कल्पनं
क्रियतां, नतु जीवविपाक्यादिषु, अन्यथा प्राच्यसृष्टिचरमकालबद्धान्यायूंषि कुत्र भुज्येरन्, तस्मात् कालत्वस्य भोगव्याप्यत्वाभा-

र्थान्तरम् । तथा च परोपदेशस्थले यादृशः पुरुषकारव्यापारस्तादृशो निसर्गस्थले नास्तीत्युत्कटपुरुषकारव्यापाराजन्यत्वादत्र स्वभावव्यपदेश इति भावः, उभयजन्ये एकैकजन्यत्वव्यवहारस्योत्कटस्वस्वव्यापारापेक्षयैवोपदेशपदादावुक्तत्वात् उपदेशरहस्यादौ चास्माभिर्विवेचितत्वात् । स पुनरनिवृत्तिकरणस्वरूपः परिणामः कस्य भवति ? कथं वा प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाह–ज्ञानदर्शनेत्यादि येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्यन्तम्, कस्येति यत्पृष्टं तत्रोत्तरम् जीवस्य, किं लक्षणोऽसावित्यत्र वक्ष्यमाणं लक्षणं स्मारयति । ज्ञानं साकारम्, दर्शनं निराकारम्, त एव मिलिते उपयोगस्तत्तदात्मकार्यजननशक्तिसहस्रप्रवाहमार्गलक्षणो यस्य स तथा, जीव इति वक्ष्यत इति, कथं प्राप्यत इत्यत्राह–तस्येत्यादि । तस्य जीवस्य, अनादाववि‌च्छिन्नप्रवाहे, संसारे नरकादिस्थानोत्पत्तिपर्यायलक्षणे, द्रव्यतस्त्वनादावनन्ते संसारे नरकाद्युत्पत्तिस्थानलक्षणे, अनादौ संसार इति वदन् भाष्यकारः सृष्टिवादं निराचष्टे । युक्तं चैतत्, शरीराद्युपकरणनिरपेक्षस्य कार्योत्पादफलेनासंयुज्यमानस्य जगत्कर्तुरभ्युपगन्तुमयुक्तत्वात् । सर्वं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटादिवदिति पुनरप्रयोजकमनुमानं, कार्यत्वावच्छिन्ने कर्तृत्वेन हेतुत्वे प्रमाणाभावात् । "यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि" इति न्यायस्याव्यापकत्वात् । अन्यथा कार्यत्वावच्छिन्ने करणत्वेन हेतुतयैकस्य कर्तुरिवैकस्य करणस्यापि सिद्ध्यापत्तेः, न च कार्यत्वावच्छिन्ने उपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वाद् द्व्यणुकाद्युपादानप्रत्यक्षाश्रयतयेश्वरसिद्धिः, तत्तत्पुरुषीयघटाद्यर्थिप्रवृत्तिं प्रत्येव तत्तत्पुरुषीयघटादिमत्स्वप्रकारकोपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात् । न च प्रवृत्ताविव घटादावपि प्रत्यक्षेच्छयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वे सिद्धे तत्कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वमेव लाघवात् कल्प्यते, घटत्वपटत्वादीनामानन्त्यात्, शरीरलाघवमपेक्ष्य सङ्ग्राहकत्वलाघवस्य बलवत्त्वादित्यपि साम्प्रतम् । एवं सति शरीरजन्यतावच्छेदकमपि न घटत्वपटत्वादिकम्, किन्तु कार्यत्वमितीश्वरवच्छरीरस्याप्येकस्य कार्यमात्रज-

लाघवप्रियत्वात् सूत्रकाराणाम्, तथा च तृणारणिमणीनां वह्नौ यथा एकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वं तथा निसर्गाधिगमयोः सम्यग्दर्शनेऽपीति
न दोषः । परामर्शस्थलेऽपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ देयम्, न तूभयपरामर्शजन्यतावच्छेदिका जातिः स्वीकर्तव्या,
तदवच्छिन्नोत्पादकसामग्र्ये प्रत्येकजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नोत्पत्त्यापत्तेः, तत्रेतरपरामर्शाद्यभावहेतुत्वकल्पने च महागौरवादित्य
न्यत्र विस्तरः । अत्रापि निसर्गाधिगमयोः स्वाव्यवहितोत्तरसम्यग्दर्शनत्वं पृथग्जन्यतावच्छेदकमितिकल्पनायामपि न दोषो विचि-
त्रत्वान्नयवादानामित्यवधेयम् । कोऽसौ निसर्ग इत्याकाङ्क्षायामाह–
निसर्गः परिणाम इत्यादि । निसृज्यते त्यज्यते कार्यनिवृत्तौ सत्यामिति **निसर्गः परिणामः** । उत्पन्ने सम्यग्दर्शनेऽनिवृत्ति-
करणनाम्नस्तस्य स्वत एवोपरतिलक्षणस्य त्यागस्यावर्जनीयत्वात्, न चायमत्यन्तं त्यागोऽनिवृत्तिकरणपरिणतस्यैवात्मनोऽनन्तरं
सम्यग्दर्शनपरिणतेरभ्युपगमादुत्फणविफणप्रसारिताकुण्डलितभुजङ्गवदुत्थितासीनशयितपुरुषवदङ्कुरितकिशलयितपत्रितपुष्पितफलित--
तरुवद्वा, अवस्थाभेदेऽपि तद्वतोऽभेदात् । तत्किमनिवृत्तिकरणपरिणामः सम्यग्दर्शनस्योपादानकारणं तत्परिणतमात्मद्रव्यं वेति चेत्,
पर्यायद्रव्यनयभेदेनोभयमिति गृहाण । आद्यनये यद्ध्वंसात्मिका यदुत्पत्तिस्तत्तस्योपादानकारणम् । द्वितीयनये च यद्रूपावच्छिन्नयद्-
ध्वंसात्मिका यद्रूपावच्छिन्नयदुत्पत्तिस्तद्रूपावच्छिन्नं तत्तद्रूपावच्छिन्नतदुपादानकारणमिति विवेकः । सृजेः परिणामेऽप्रतीतत्वादाह–
स्वभाव इति । परिणामो द्विधा दृष्टः प्रयोगेण घटादीनाम्, विश्रसातश्चाभ्रेन्द्रधनुरादीनाम् । तत्रायं वैस्रसिकः परिणाम इत्युक्तं भव-
ति, नासावन्येन प्राणिना तस्य क्रियते, किन्तु स्वेनैवात्मनाऽसौ भावो जनित इति स्वभाव इत्युच्यते । ननु सर्वस्य कार्यस्य सिद्धान्ते
दैवपुरुषकारोभयजन्यत्वात् कथमत्र स्वभावत्वोपवर्णनमत आह-अपरोपदेश इति । परोपदेशानपेक्षः परिणामो निसर्ग इत्येतन्नाऽ-

तच्छन्दोऽव्यवहितपूर्वोक्तपदार्थपरामर्शकः । स च मानसप्रत्यक्षविषयः सम्यग्दर्शनमेवेत्याह भाष्यकारः,—

(भा०)तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति। निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनञ्च । निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति द्विहेतुकं द्विविधम् ॥ निसर्गः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्यनर्थान्तरम् । ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीव इति वक्ष्यते तस्यानादौ संसारे परिभ्रमतः कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं नारकतिर्यग्योनिमनुष्यामरभवग्रहणेषु विविधं पुण्यपापफलमनुभवतो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यात् तानि तानि परिणामाध्यवसायस्थानान्तराणि गच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतः परिणामविशेषादपूर्वकरणं तादृग्भवति येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्येतन्निसर्गसम्यग्दर्शनम् ॥ अधिगमः अभिगमः आगमो निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्तरम् । तदेवं परोपदेशाद्यत्तत्त्वार्थश्रद्धानं भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ॥

(व्याख्या)—तदेतदित्यादि । निसर्गाद् गुर्वाद्युपदेशरहितस्वभावात्, अधिगमाद् गुर्वाद्युपदेशाद्वोत्पद्यत इति हेतोर्द्विहेतुकं द्विविधं हेतुभेदप्रयुक्तभेदद्वयप्रतियोगीत्यर्थः, तेन न निर्देशस्वामित्वेत्यादिसूत्रे भेदस्याग्रेऽवश्यवक्ष्यमाणत्वादस्य सूत्रस्य पृथक्करणे निर्बीजत्वम्, हेतुभेदप्रयुक्तभेदजिज्ञासाया एतत्सूत्रपृथक्करणबीजस्य जागरूकत्वात् । अत एवोत्पद्यत इति क्रियाऽत्र न पूरणीया, हेतुभेदमात्रान्यबुद्ध्यापत्तेः । अत्र सूत्रस्थो वाशब्दस्तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिकीं कारणतां सूचयति।तेन निसर्गजन्यं सम्यग्दर्शनमन्यदेव, अधिगमजन्यं चान्यदिति लभ्यते । उभयजन्यं तर्हि किञ्चिद्भिन्नं स्याद् धूमालोकोभयपरामर्शजन्यानुमितिवत्, अन्यथा प्रत्येकजन्यतावच्छेदकजात्योरेकत्र साङ्कर्यापातादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमसमासकरणम् । अन्यथा निसर्गाधिगमादिति समाहारद्वन्द्वेन लघुप्रक्रमेणैव कुर्या-

वः. असाधारणत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वम्, प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वं प्रमाणधर्म इत्यादिवाक्यातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्, पदार्थत्वं प्रमाणधर्म इत्यादिवाक्यानिव्याप्तिवारणाय व्याप्यदलम्, धर्मपदं च येन सम्बन्धेन लक्षणता तेन व्यापकत्वादिलाभार्थम्, तेन कालिकसम्बन्धेन घटत्वव्याप्यद्रव्यत्वादेर्न घटलक्षणत्वम् । यत्तु व्यतिरेकिधर्मत्वमसाधारणत्वमिति गोवर्धनाद्युक्तं तदसत् । प्रमेयलक्षणे प्रमाविषयत्वे आचार्याद्युक्तेऽव्याप्तेः । न च प्रमाकरणत्वादिरूपासाधारणवचनेपूद्देशपरीक्षावाक्येष्वतिव्याप्तिः । तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतद्धर्मसमव्यापकधर्मावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधजनकं वचनं तत्र तस्य लक्षणवाक्यमित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव पृथिवीत्वेन घटमुद्दिश्य कम्बुग्रीवादिमती पृथिवीति प्रयोगे न लक्षणशास्त्रत्वमिति गौरीकान्तस्तदपि न युक्तम् । पृथिव्या गन्धो लक्षणमित्यादिलक्षणशास्त्रेऽव्याप्तेः, न ह्यत्र पृथिवीमुद्दिश्य गन्धो विधीयते, किन्तु गन्धमुद्दिश्य पृथिवीलक्षणत्वमिति । तस्मान्नायं पन्थाः । किन्तु तत्र तद्धर्मस्य लक्षणत्वेन प्रतिपादकं वचनं तत्र तल्लक्षणशास्त्रमिति व्याख्यानं युक्तम्, । लक्षणत्वं चेतरभेदव्याप्यत्वं वा लक्ष्यतावच्छेदकसमव्यापकत्वं वेत्यन्यदेतत्, तद्बोधश्च लक्षणादिपदोपसन्दाने प्रकारतयाऽन्यत्र च लक्षणशास्त्रव्युत्पत्तिविशेषमहिम्ना संसर्गतयेति न कश्चिद्दोषः । अत एव पृथिवी गन्धवती, गन्धवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्, इत्यादिन्यायवाक्यैकदेशप्रतिज्ञायामलक्षणायां नातिव्याप्तिरित्यस्मदेकपरिशीलितः पन्थाः ॥ २ ॥ तदेवंलक्षितस्य सम्यग्दर्शनस्य हेतुद्वारा भेदजिज्ञासायामाह—

सूत्रम्—तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ १ ॥ ३ ॥

संसारभीतिः, निर्वेदो विषयानभिष्वङ्गः । परे तु व्यत्ययमाहुः । अनुकम्पा निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा, अस्त्यात्मादिपदार्थकदम्बकमित्येषा मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्भाव आस्तिक्यं ' तदेव सत्यं निःशङ्कं यज्जिनेन्द्रैः प्रवेदितम्, इत्येवं स्वारसिकः परिणामः,एतेषां याऽभिव्यक्तिः स्पष्टता सा लक्षणं लिङ्गं यस्य तत्तथा, स्पष्टान्येतानि समस्तानि व्यस्तानि वा प्रतीयमानान्येकत्र धर्मिणि सम्यग्दर्शनमनुमापयन्तीत्यर्थः । स्पष्टता चात्र व्यभिचारवारकविशेषणसाहित्यरूपा ग्राह्या । तथा च जिनप्रवचनानुसारिप्रशमादीनामेव लिङ्गत्वेनाश्रयणादविदितपरमार्थानां मिथ्याशास्त्रवासनोपनीतमोहगर्भवैराग्यवतां मिथ्यादृष्टीनां प्रशमादिभिर्न व्यभिचार इति टीकाकृतः । तथापि निसर्गसम्यग्दृष्टौ श्रेणिकादौ चैतल्लक्षणागतेरनन्तानुबन्ध्यादिक्षयोपशमादिजनिता एव प्रशमादयो लिङ्गत्वेन ग्राह्या इत्याचार्याः, तदुक्तं विंशिकायाम्, "पढमाणुदयाभावो, एयस्स जओ भवे कसायाणं । ता कह एसो एवं, भण्णइ तव्विसयपेक्खाए त्ति ॥ १ ॥ " प्रथमकषायोदयाभावमात्रात्कथमुपशमादिलिङ्गानि सम्यग्दृष्टेः प्रादुर्भवन्तीति पूर्वपक्षः । अनन्तानुबन्ध्यादिविषयापेक्षा एवोपशमादयस्तल्लिङ्गानि, न तु चारित्रपरिपाकजनितेच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धियोगानुभावा अनुकम्पानिर्वेदसंवेगप्रशमा इति नानुपपत्तिरिति सिद्धान्ताशयः । नन्वेवं लैङ्गिकवल्लिङ्गस्यापि दुर्ग्रहत्वादज्ञानाऽसिद्धिः स्यादिति चेत्, न । कुशलप्रवृत्तिभवा (दु, च) बहुमानादिता (तः, ना) तद्ग्रहसम्भवात् । यथा प्रशमादयो निश्चयसम्यक्त्वस्यैव लिङ्गम्, समुदितानां तेषां तदनुभावत्वात्कार्येण कारणानुमानस्य विपक्षबाधकतर्कसहकारेण बलवत्त्वात्, तदाहुः--" णिच्छयसम्मत्तं वा--हिगिच्च सुत्तभणियनिउणरूवं तु । एवंविहो णिओगो, होइ इमो हंत वत्तुत्ति ॥ " तथा चास्तिक्यमेव सर्वत्राव्यभिचरितमनौपाधिकसदुपदेशादिपरिणामेन शुद्धं (शुभं शुद्धं) लिङ्गमिति युक्तं पश्यामः । अथेदं लक्षणशास्त्रं तस्य च किं लक्षणमिति चेत्, असाधारणधर्मवचनतन्त्रमिति ब्रू-

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ॥
शम संवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ॥

(व्या०) तत्त्वानामित्यादि । तत्त्वानां स्याद्वादमनतिक्रम्य स्थितानाम्,अर्थानां श्रद्धानम्,'इदमित्थमेव' इति रुचिलक्षणम्। तत्त्वेन वार्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानम्, परमतोन्नीतपदार्थश्रद्धानेऽतिव्याप्तिवारणाय'तत्त्वानामिति । अर्थपदवैयर्थ्यभियाऽऽह– तत्त्वेन वार्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानम्, तत्सम्यग्दर्शनमिति । तत्त्वेनेत्यस्य विवरणं भावत इति। श्रद्धानमित्यस्य विवरणं निश्चितमिति,भावे क्तप्रत्ययान्निश्चय इत्यर्थः। ''मातापित्रादिदाक्षिण्यानुरोधाद्यतिरिक्तस्वारसिकभावेन भगवदुक्तयावदर्थविषयकरुचिः सम्यग्दर्शनम्''इति निर्गलितोऽर्थः।अतिरिक्ता-न्तं स्वारसिकत्वपरिचायकम्, न तु लक्षणप्रविष्टम्, यावदिति चार्थानामिति बहुवचनमर्यादया लभ्यते। शठभावेन श्रद्धानेऽतिव्याप्ति-वारणाय प्रथमं विशेषणं तृतीयान्तम्, सकलशिष्टैकवाक्यताप्रयुक्तनागादिदृष्टिसाधारणरुचावतिव्याप्तिवारणाय भगवदुक्तेति, आंशि-कप्रवचनार्थस्वारसिकरुचावतिव्याप्तिवारणाय यावदिति, तत्त्वानामर्थानामिति पूर्वकल्पे षष्ठ्या विषयत्वालाभात् सिंहावलोकितन्या-येनाह–तत्त्वानीत्यादि । तत्त्वानि जीवादीनि वक्ष्यन्ते, त एव चार्था इत्यर्थापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः । तेषां श्रद्धानं नाम तेषु प्रत्ययावधारणम् । तथा च षष्ठीसप्तम्योरर्थे प्रत्यभेद इति व्युत्पादितं भवति, प्रत्ययावधारणमित्यत्र प्रत्ययेन,प्रत्ययात्,प्रत्यये प्रत्ययस्य वाऽवधारणमिति व्याचक्षते । आद्ये प्रत्ययेनालोचनाज्ञानेनालोच्येत्यर्थः ।यद्वा प्रत्ययेन क्षयोपशमादिना कारणेन,प्रत्ययात्त-स्मात्,प्रत्यये सति तस्मिन्। षष्ठीपक्षे प्रत्ययस्य विज्ञानस्यावधारणं प्रामाण्यादिप्रकारको निश्चय इति यावत्,अयमेव निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुः, अत एव सम्यग्दर्शनवान् सुमेरुनिश्चल इति गीयते। एतत्पुनः सम्यग्दर्शनं कथमुत्पन्नं सत्परेण ज्ञायेतेत्याकाङ्क्षायां लिङ्गान्युपदर्शयति— प्रशमेत्यादि । प्रशमः सुपरीक्षितप्रवक्तृप्रवाच्यप्रवचनतत्त्वाभिनिवेशाद्दोषाणामुपशमः, इन्द्रियार्थपरिभोगनिवृत्तिर्वा, संवेगः

(व्या०) सम्यगिति निपातः प्रशंसार्थः । तथा च सम्यक् प्रशंसनीयं पूजनीयमित्यर्थः। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयमेतत् । व्युत्पत्तिपक्षे त्वाह- समञ्चतेर्वा सम्पूर्वादञ्चतेर्वा रूपमेतदिति शेषः । तदर्थश्च गतिः पूजा वा । तत्र पूजायाः प्रागुक्तत्वाद्गतिरर्थोऽत्र ग्राह्यः । समञ्चति गच्छति व्याप्नोति सर्वद्रव्यभावानिति सम्यगित्यर्थः । भावो दर्शनमिति भावल्युटो रूपमिदमित्यर्थः । फलितार्थमाह– दृशिरित्यादि । दृशिः स्ववाच्यवाच्यलक्षणया दृष्टिर्ज्ञानपरिणतिः, अव्यभिचारिणी यथार्था, सामान्यविशेषान्यतराप्रतिक्षेपात्, सर्वाणि निरवशेषाणीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । अनिन्द्रियं मनोवृत्तिरोघज्ञानं च, तदर्थाः शब्दादयः स्वप्नादयो वल्ल्यादीनां नीव्राद्यभिसर्पणञ्च, तत्प्राप्तिस्तदुपलब्धिः, एतत्सम्यग्दर्शनम् । शब्दादिनयव्याख्यानमेतत्,तन्मतेऽज्ञानाद्यभावात्, याथार्थ्यमात्रे वा सम्यक्त्वं चरितार्थम् । अर्धद्वयं निगमयति । प्रशस्तमित्यादि । प्रशस्तं मुक्तिहेतुत्वात्, सङ्गतं सर्वनयालम्बनेन प्रवृत्तम् । अतिदिशति एवं ज्ञानचारित्रयोरपि । त्रिधा सम्यक्त्वं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ १ ॥ अथ 'यथोद्देशं निर्देश' इति न्यायात् प्रथममुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य लक्षणमाह–

सूत्रम्–तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

तदेतद्भाष्यकारः समासभेदेन व्याचष्टे–

(भा०)–तत्त्वानामर्थानां श्रद्धानं तत्त्वेन वार्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानम्, तत् सम्यग्दर्शनम् । तत्त्वेन भावतो निश्चितमित्यर्थः । तत्त्वानि जीवादीनि वक्ष्यन्ते । त एव चार्थास्तेषां श्रद्धानं तेषु प्रत्ययावधारणम् । तदेवं प्र-

नावरणम्, पृथग्विभागादिप्रक्रिया तु गोवृषन्यायात्,तदिदमभिप्रेत्योक्तं सम्मतौ " एवं जिणपण्णत्ते, सद्दहमाणस्स भावओ भावे। पुरिसस्साभिणिबोहे, दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥ १ ॥ त्ति " 'श्रद्दधतः' समूहालम्बनतयाऽवगृह्णतो 'भावता' रुचिरूपतया। तथा च पूर्वद्वयलाभे भजनीयमुत्तरमिति केयं वाचो युक्तिः, द्वितीयलाभे प्रथमस्यापि भजनीयत्वावकाशात्। यदि च मुख्यं सम्यग्दर्शनं रुचिरूपोक्तज्ञानविशेष एव, भाक्तं चानेकान्तागमवासनोपनीतसर्वानैकान्त्यावगाहिघटाद्यपायोऽपीति तदुभयसामान्यं सङ्गृह्यते, तदा भवति सम्यग्ज्ञानेन समं स(सा)मनैयत्यम्,तदिदमाह—सम्मन्नाणे णियमे-ण दंसणं दंसणे उ भइअव्व। सम्मन्नाणं च इमं; ति अत्थओ होइ उववन्नं' ॥१॥ दर्शने तु भक्तव्यम्, इति एकान्तरूचौ न भवत्यनेकान्तरूचौ तु भवत्येवेति. अविशेषितदर्शनेन सह भजनोक्तावपि सम्यक्पदविशेषणे:नेयमित्याशयेनाह— इदं सम्यग्दृष्टिप्रत्यक्षं सम्यग्ज्ञानं,चशब्दात् सम्यग्दर्शनमित्यर्थंत उपपन्नम्' अर्थापत्तिसिद्धमित्यर्थ इति। इदं पुनरन्यदवधेयम्। एव सति चारित्रमपि ज्ञानविशेष एव, विषयप्रतिभासात्मज्ञानतत्त्वसंवेदनेषु बुद्धिज्ञानाऽसम्मोहेषु च तृतीयस्य तत्स्थानेऽभिषेचनीयत्वात्, तदावरणस्य च चारित्रमोहत्वेन पृथगभिधानं प्राग्वदेव, ज्ञानैकशेषे विनिगमकं चात्मगुणानामात्मनो ज्ञस्वाभाव्यमेव। तदिदमुक्तम्, ॥ आत्मानमात्मना वेत्ति, " मोहत्यागाद्यदात्मनि ॥ नदेव तस्य चारित्रं, तज्ज्ञान तच्च दर्शनम् ॥१॥ " तथा च उत्तरलाभे पूर्वद्वयनैयत्यं स्वरूपतो, न तु भेदगर्भतयेति दिग्। अथ सूत्रोपन्यस्तसम्यग्दर्शनाद्यवयवार्थं प्रतिपादयति तत्रेत्यादिना।

(भा०)तत्र सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः,समञ्चतेर्वा,भावो दर्शनमिति। दृशे(शि)रव्यभिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिरेतत्सम्यग्दर्शनम्। प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनम्। सङ्गतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम्। एवं ज्ञानचारित्रयोरपि॥

स्य त्रिविधं कारणमितरस्य द्विविधमिति । स्वभावभेदोऽप्यस्ति, ज्ञानस्य परिच्छेदमात्रं स्वभावो, दर्शनस्य तु 'तदेव सत्यं निःशङ्कं यज्जिनैः प्रवेदितम्' इत्येवं जैनेषु पदार्थेषु स्वतः परतो वा रुचिः । विषयभेदोऽप्यस्ति, सर्वद्रव्यभावविषया रुचिः सम्यक्त्वं 'सव्वगयं सम्मत्तं' इति वचनात्, श्रुतज्ञानं तु सकलद्रव्यगोचरं कतिपर्यायावलम्बि चेति । अपरे तु ज्ञानदर्शनयोः समीचीनं भेदमप्रेक्षमाणा इत्थं व्याक्षते । एषां च पूर्वद्वयस्य सम्यग्दर्शनज्ञानलक्षणस्य लाभे प्राप्तौ भजनीयमुत्तरं चारित्रम्, उत्तरस्य सम्यक्चारित्रस्य लाभे नियतः पूर्वयोः सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानयोर्लाभ इति, यदि ताभ्यां चारित्रमनुगतं न स्यात्तदा सम्यगेव न स्यादिति । कथ पुनस्तैः कारणादिभेदो न दृष्ट इति चेत्, इत्थं, मतिज्ञानस्यैव रुचिरूपो योऽपायांशस्तत् सम्यग्दर्शनम्, न ज्ञानादृतेऽन्यद्दर्शनमस्ति । कारणादिभेदस्त्वन्यथोपपादनीयः, तथाहि— योऽसावुपशमोऽनन्तानुबन्ध्यादीनां सम्यग्दर्शनस्योत्पत्तौ केवलज्ञानस्य मोहनीयक्षय इव निमित्तम् नासावावरणापायविधया प्राधान्येन, किन्तूदासीनतया, अत एव केवलज्ञानस्य मोहनीयमिव सम्यग्दर्शनस्यानन्तानुबन्ध्यादि नावरणम्, किन्तु ज्ञानावरणमेव तद्, क्षयोपशमनान्तरीयकत्वाच्चानन्तानुबन्ध्याद्युपशमस्य परत एवोपशमव्यपदेशः, स्वतस्तु क्षयोपशमजमेव तदिति नास्ति कारणभेदः । स्वभावभेदोऽपि नास्ति । मत्याद्यपायांशं विरहय्य रुचिस्वभावस्यैवानुपलब्धेः । विषयभेदोऽपि नास्ति, ज्ञाने सर्वपर्यायांशे निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावेनाऽसर्वविषयत्वस्य, दर्शने च सर्वपर्यायांशे जिनोक्तत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रकारताकत्वेन सर्वविषयत्वस्य परिभाषणात्, न च परिभाषाकृतो भेदो वास्तवमभेदं व्याहन्तीति । अत्रेदमवधेयम्, न ह्यपायमात्रे रुचित्वं वक्तुं शक्यं, घटाद्यपाये तदननुभवात् किन्तु जीवाजीवादिसमूहालम्बनज्ञानविशेष एव, अत एव श्रद्धात्वं ज्ञानत्वव्याप्यो जातिविशेष इति परेऽपि वदन्ति, तदवच्छिन्ने च दर्शनावरणक्षयोपशमानामेकशक्तिमत्त्वादिना हेतुत्वमिति ज्ञानावरणविशेष एव दर्श-

तदिदमभिप्रेत्योक्तं हरिभद्राचार्यैः—" दाणाइआउ एयं–मि चेव सुद्धाउ हुंति किरिआउ । एआओ वि हु जम्हा, मोक्खफलाओ पराअत्ति "। यदि च व्यवहारनयप्राधान्येन प्रणिधानादिभावसाम्राज्यलब्धातिशयानां तासामेव प्रतिपदविध्युक्तमोक्षफलत्वं स्वीक्रियते श्रेणिवृद्ध्यप्रतिपातव्यापारेण चक्रभ्रमणदृष्टान्तेन द्रव्यक्रियाया एव भावहेतुत्वस्य तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वान्मोक्षे जननीये यावन्ति चान्तरालकानि तावन्ति तद्द्वाराणीति च विभाव्यते,तथापि दर्शनाद्यङ्गत्वेन दर्शनादावेवान्तर्भावान्नाधिक्याशङ्का । न हि दर्शनादीन्यत्र स्वरूपत एव ग्राह्याणि, किन्तु हेतुतः फलत इति न दुरधिगममिदं नयामृततरङ्गिणीसम्प्लवव्यसनिना । आरोग्यार्थिनो यथा भेषजविषयरुचिस्तद्विषयं परिज्ञानमपथ्यपरिहारेण विधिना तदासेवनक्रिया चेति समुदितं यथारोग्यहेतुस्तथा भवारोग्यार्थिनः क्रियाभेषजे। अत एवोद्देश्यबहुवचनापेक्षामपोह्य समुदायस्य विधेयत्वान्मोक्षमार्ग इत्यत्र विधेयैकत्वापेक्षमेकवचनमित्यपि वदन्ति । दर्शनादीनां स(सा)मग्र्यैवत्वे एकतरग्रहणेनैव चरितार्थता स्यादित्यतस्तल्लाभे भजनामुपदर्शयति— एषां चेत्यादि । एषां दर्शनादीनां, चः पूर्वोक्तसमुच्चये, पूर्वस्य सूत्रोक्तक्रमात् सम्यग्दर्शनस्य, लाभे प्राप्तौ, भजनीयं विकल्पनीयं स्याद्वानवेत्येवम् । उत्तरं ज्ञानं चारित्रं च । यतो देवनारकतिरश्चां मनुष्याणां च केषांचिदाविर्भूतेऽपि सम्यग्दर्शने न भवत्याचारादिकमङ्गानङ्गप्रविष्टं ज्ञानम्, तथा देशसर्वचारित्रमपि, तथा प्राप्तेऽपि ज्ञाने केनचिन्न चारित्रं नियमत एव प्राप्तव्यम् । अत्र ज्ञानं शाब्दप्रमाविशेषरूपं गृहीतम् । उत्तरयोः सम्यग्ज्ञानचारित्रयोः, लाभे तु, नियतो निश्चितः, पूर्वस्य सम्यग्दर्शनस्य, लाभः, एतच्च व्याख्याने सम्यग्दर्शनज्ञानयोः पारमार्थिकभेदपक्षे युज्यते । स च कारणभेदात् स्वभावभेदाद्विषयभेदाच्च,कारणभेदस्तावदयम्, सम्यग्दर्शनस्य त्रितयं कारणमुत्पत्तौ क्षयोपशमः क्षयः उपशमश्चेति । ज्ञानस्य तु क्षयः क्षयोपशमो वा । यदि च न तथाभेदः किमिति दर्शन

पर्यीभूतसामान्योपादाने तद्दोषाभावादिति दिक् । उद्देशवाक्यस्य सावधारणत्वादाह-- एतानि चेति । समस्तानि मिलितानि, मोक्षसाधनानि, एकतराभावेऽप्यसाधनानि, स्वरूपयोग्यत्वेऽपि फलोपधानाभावात्, इत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम् । ननु तथाऽप्यवधारणानुपपत्तिर्मिलितेष्वपि सम्यग्दर्शनादिषु मुमुक्षोः सम्यग्यतमानस्यापि निःश्रेयसमनवाप्योपरतेर्बहुशः श्रवणात्, उक्तं च ग्रन्थकृतैव " संहननायुर्बलवी-र्यसम्पत्समाधिवैकल्यात । कर्मातिगौरवाद्वा, स्वार्थमकृत्वोपरममेति ॥१॥" इत्यादि, अत एव संहननादिस्वेतरसकलकारणाक्षेपकत्वमेव सम्यक्त्वमित्यपि वार्तम्, द्रव्यदेवसाधौ व्यभिचारात्, स्वेतरसकलकारणाक्षेपकत्वरूपं सम्यक्त्वं च तथाभव्यत्वव्यपदेशभाजि भव्यत्व एव प्रसिद्धम्, ' ण य सव्वहेउतुल्लं, भव्वत्तं हंदि सव्वजीवाणं । जं तेणेवक्खित्ता, णो तुल्ला दंसणाईआ ' इत्यादि हारिभद्रवचनादिति का वार्ता तादृशसम्यक्त्वस्य दर्शनादाविति चेत्,सत्यम्, मोक्षोपधायकतावच्छेदकधर्मविशेषस्यैव सम्यक्त्वस्येह ग्रहणेन दोषाभावात् । स च धर्मः प्रमाणार्पणया समूहे, समूहान्वयव्यतिरेकाभ्यां समूह एव कारणताग्रहात्, नयार्पणया त्वावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकं, चरमकारणेऽपि द्वारद्वायन्तरस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात आधुनिकदर्शनादिष्वपि मोक्षानुकूलनिर्जराविशेषप्रयोजकविशेषाश्रयत्वं सम्यक्त्वं प्रत्येकमव्याहतमिति त्रयाणां तुल्यवत्करणत्वं नयार्पणया नानुपपन्नम् । एतेन सम्यग्दर्शनादित्रयसद्भावेऽपि मोक्षप्राप्तेरनेकान्तान्नृसुरसुखाशंसायाश्च प्रतिषेधात्प्रयासवैफल्यापत्तिरिति परास्तम्, हेतुत्रयमिलनसाध्यविशिष्टनिर्जरारूपद्वारसम्पत्तौ विशिष्टप्रवृत्तिसाफल्यस्यानपायत्वात् । नन्वेवं मानुषत्वसंहननविशेषादीनामपि मोक्षोपायत्वात्त्रयाणामेवावधारणं कुत इति चेत्, सत्यम्,तेषां दर्शनादिविशेषाधानेनैवोपक्षीणत्वाद्दर्शनाद्युत्कर्षेण च निर्जरोत्कर्षात्त्रयाणामेव मोक्षहेतुत्वव्यवस्थितेः । एतेन दानादिक्रियाणां मोक्षहेतुत्वं व्याख्यातं,सम्यक्त्वसाहित्येन घृतं दहतीतिवदुपचरितनयेनैव तासु तथात्वव्यवस्थितेः

(न्यायाचार्य-न्यायविशारद-महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविनिर्मिता
सम्बन्धकारिकाव्याख्या समाप्ता)

सूत्रम्—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥ १ ॥

(व्या०) इदमाद्यमनवद्यमुक्तिपथोपदेशसूत्रं सकलतत्त्वार्थशास्त्राभिधेयमुररीकृत्य प्रवृत्तम्, द्वादशाङ्गप्रवचनार्थसङ्ग्राहिसामायिकसूत्रवत्, अथ कस्माद्धेतव एवादौ मोक्षस्योच्यन्ते न तु मोक्ष एवेति चेत्, न, सुखदुःखाभावत्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकरूपेण तत्र वादिनामविप्रतिपत्तेः, कार्याणां कारणायत्तजन्मत्वेन तदुपादानस्यैवादौ न्याय्यत्वाच्च । अत्र सम्यक्शब्दस्य दर्शनसन्निधौ श्रूयमाणस्य तेनैव सम्बन्धः स्यान्न ज्ञानचारित्राभ्यामिति कस्यचिदाशङ्का स्यात्तन्निवारणार्थमाह भाष्यकारः—

(भा०)सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमित्येष त्रिविधो मोक्षमार्गः । तं पुरस्ताल्लक्षणतो विधानतश्च विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । शास्त्रानुपूर्वीविन्यासार्थं तूद्देशमात्रमिदमुच्यते । एतानि च समस्तानि मोक्षसाधनानि । एकतराभावेऽप्यसाधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम् । एषां च पूर्वलाभे भजनीयमुत्तरम् । उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभः ॥

(व्या०) सम्यग्दर्शनमित्यादि । तथा च सम्यक् शब्दस्त्रिष्वपि योजनीय इति भावः । अनन्तानुबन्ध्यादिक्षयाद्युत्था रुचिः सम्यग्दर्शनं, लक्ष्यलक्षणव्यवहाराव्यभिचारात्मकं मत्यादि सम्यग्ज्ञानम्, ज्ञानपूर्वकं सदसत्क्रियाप्रवृत्तिलक्षणं सम्यक्चारित्रम्,

हितोपदेष्टानुगृह्णाति ॥३०॥

(भा०)श्रममविचिन्त्यात्मगतं, तस्माच्छ्रेयः सदोपदेष्टव्यम् । आत्मानं च परं च हि, हितोपदेष्टानुगृह्णाति ॥३०॥

(व्या०) श्रममित्यादि । तस्मादनुग्रहबुद्ध्या हितोपदेशस्यैकान्तधर्मावहत्वात्,आत्मगतं श्रमं हृदयकण्ठशोषादिलक्षणम्, अवि-

चिन्त्य नैतन्मम दुःखमिहैव चैतत्सूपयुक्तं शरीरमिति भावनयाऽवगणय्य,सदा श्रेयो मोक्षवर्त्म,उपदेष्टव्यम् । नन्वनुग्रहहेतुत्वबुद्ध्या

हितोपदेशो धर्मावह इत्युक्तं तत्रैव किं मानमित्यत्राह, हितोपदेष्टा पुरुषः, आत्मानं च परं चानुगृह्णाति कुशलप्रवृत्तेरुभयो-

रपि श्रेयोमूलत्वात् । तथाचात्र मलिनः स्नायादित्यत्रेव सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे 'सिद्धं साध्यायोपकल्पत' इति न्यायाद्धितो-

पदेशस्यानुग्रहहेतुत्वं सिध्यतीति भावः । वस्तुतोऽप्रमत्तस्य साधोः सर्वस्या अपि क्रियायाः परार्थकरणत्वेनानुग्रहहेतुत्वं न्यायसिद्धमे-

व, तदाहुराचार्याः–"विहितानुष्ठानपर-स्य तत्त्वतो योगशुद्धिसचिवस्य । भिक्षाटनादि सर्वं, परार्थकरणं यतेर्ज्ञेयम्" इति ॥ ३० ॥

विद्याशिल्पकलाद्युपदेशेष्वपि हितबुद्धिस्तदर्थिनामस्तीति तत्साधारण्यनिरासपूर्वं फलितमाह—

(भा०)नर्ते च मोक्षमार्गा--द्धितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् । तस्मात्परमिद(म)मेवे -ति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ३१

॥ सम्बन्धकारिकाः समाप्ताः ॥

(व्या०) नर्ते चेत्यादि । विगतद्वन्द्वसन्निपाताव्ययपदप्रापणहेतोर्मोक्षमार्गादृते नान्यो हितोपदेशः कृत्स्नेऽप्यस्मिन् ज-

गति विद्यते, तस्मात्परमुत्कृष्टम्, इदमेव हितोपदेशनमिदमेवेति निश्चित्य, मोक्षमार्गमादौ वक्ष्यामि—

पुष्पफललाभसमुच्चयार्थः। सामायिकमात्रपदेन 'करोमि भदन्त सामायिकम्', इत्येतावतैव भावतः सुगृहीतेन, सिद्धाः। उदाहरणमत्र 'मापतुषादयः' ॥ २७ ॥

(भा०)तस्मात्तत्प्रामाण्यात्, समासतो व्यासतश्च जिनवचनम्। श्रेय इति निर्विचारं, ग्राह्यं धार्यं च वाच्यं च ॥२८॥

(व्या०) तस्मादित्यादि। तस्मादागमपदमात्रस्यापि निर्वाहकत्वात्, तस्यागमस्य प्रामाण्यात्, समासतः सङ्क्षेपाद्, व्यासतो विस्तराच्च, जिनवचनं श्रेयः कल्याणावहमिति निर्विचारं ग्राह्यमध्ययनश्रवणाभ्यां, धार्यमनुप्रेक्षणादिभिः, वाच्यमर्थविचारणादिभिः ॥ २८ ॥ ग्रहणधारणे तावदात्मोपकारिणी, किं पुनर्वाचनयेति चोदितोऽध्यापनस्यैव गौरवख्यापनार्थं आत्मप्रयत्नदृढीकरणार्थं चाह—

(भा०)न भवति धर्मः श्रोतुः, सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात्। ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या, वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥२९॥

(व्या०) न भवतीत्यादि। श्रोता हि कदाचिदन्यमनस्को दुष्टान्तरात्मा वा शृणुयादेवंविधस्य श्रोतुर्न हितश्रवणमात्रादेवैकान्तेन धर्मोऽस्ति। हितपदं साभिप्रायम्,हितमपि तावच्छृण्वतां न सर्वेषां धर्मः,किंपुनरहितमिति, कथममी श्रोतारोऽनुगृहीता भवेयुरित्यनुग्रहबुद्ध्या हितं ब्रुवतो वक्तुः पुनरेकान्ततो भवति धर्मः। एवं च कृत्वा स्वपरिणामो नः प्रवचनेषु शुभाशुभोपचयं प्रति परं प्रमाणमिति दर्शितम्। न चात्रात्मनेपदाशङ्का, निराकृतं हि स्तुत्यादिक्रियाफलम्, निरनुबन्धाभिप्रायात्, न च धर्मोऽप्यभिप्रेतोऽवश्यं भावी त्वसावित्युक्तम् ॥२९॥ एवं विचिन्त्याह—

(व्या०) शिरसेत्यादि । शिरसा गिरिं पर्वतम्, बिभित्सेत् भेत्तुमिच्छेत्, उच्चिक्षिप्सेदुत्क्षेप्तुमिच्छेच्च, सक्षितिं पृथ्वीसहितं तमेव गिरिम्, दोर्भ्यां बाहुभ्याम्, प्रतीतिर्षेत्तुमिच्छेच्च समुद्रं दोर्भ्यामिति वर्तते । मित्सेत् मातुमिच्छेच्च कुशाग्रेण तमेव समुद्रमुदबिन्दुपरिमाणाधिगमाय ॥२४ ॥

(भा०)व्योम्नीन्दुं चिक्रमिषे-न्मेरुगिरि पाणिना चिकम्पयिषेत् । गत्यानिलं जिगीषे--च्चरमसमुद्रं पिपासेच्च॥२५॥

(भा०)किं च । खद्योतकप्रभाभिः,सोऽभिबुभूषेच्च भास्करं मोहात् । योऽतिमहाग्रन्थार्थं,जिनवचनं सञ्जिघृक्षेत॥२६

(व्या०) खद्योतकमि(के)त्यादि । खद्योतकस्य प्रभाभिः कान्तिभिः, सोऽभिबूभूषेदभिभवितुमिच्छेच्च, भास्करं सूर्यं, मोहादज्ञानात्, यः अतिमहान्तौ ग्रन्थार्थौ यस्य तादृशं, जिनवचनं सञ्जिघृक्षेत सङ्ग्रहीतुमिच्छेत् ॥(२५)॥२६॥ तथा चाशक्यानुष्ठाने जिनवचनसङ्ग्रहे भवतः प्रवृत्तिरनुचितेत्याचार्यदेशीयेनाशङ्किते, सर्वमेतदेवम् तथापि यथाशक्ति भगवद्वचनोपदेशप्रवृत्त्या ज्ञानविनियोगेन परोपकारशुभानुबन्धेन फलेग्रहितैवास्मन्मनोरथतरोरित्यनुज्ञापवादमाह—

(भा०)एकमपि तु जिनवचना-द्यस्मान्निर्वाहकं पदं भवति । श्रूयन्ते चानन्ताः, सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥ २७ ॥

(व्या०) एकमपीत्यादि । एकमपि पदं किं पुनरियान् सप्तपदार्थसङ्ग्रह इति तुशब्दो विशेषयति । जिनवचनादित्यवच्छेदे पञ्चमी, यथा समूहाच्छुक्लं प्रकाशते । यस्मादिति कारणे पञ्चमी । यस्मात्कारणात्, निर्वाहकं भवोत्तारकं भवति । अभ्यस्यमानस्य तस्योत्तरज्ञानाधानद्वारा परमनिर्जराकारणत्वादित्यर्थः । न चेयं स्वमनीषिका । यतः,श्रूयन्तेऽनन्ताः,चशब्दो बीजपत्रप्रवाल-

नित्वमावेदितं भवति ॥ २१ ॥ तत्त्वार्थेत्यादि । तत्त्वार्थोऽधिगम्यतेऽनेनास्मिन् वेति तत्त्वार्थाधिगमः, तम्,अभिधानाभिधेययोरभेदाश्रयणात्तदभिधानम् । अर्हद्वचनस्य द्वादशाङ्गगणिपिटकस्य य एकदेशस्तस्य, न तु सर्वस्य, महत्त्वेन सग्रहीतुमशक्यत्वात् । सङ्ग्रहं समासम्, लघुग्रन्थं श्लोकद्वयशतमात्रम् बह्वर्थं विपुलविषयम्, शिष्यहितं विस्तरालसानां बीजमात्रज्ञापकत्वात् । इमं बुद्धिस्थम्, वक्ष्यामि । अत्र तत्त्वार्थसंग्रहो विषयः तज्ज्ञानं प्रयोजनम्, तज्जिज्ञासुरधिकारी, तेन सह ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयलाभात्तत्त्वार्थेन सहापि ग्रन्थस्य सङ्गतिः स्पष्टीभवति, सफलः सम्बन्धकारिकोपदेश इति निर्व्यूढम् ॥२२॥ एव तीर्थमहिमाक्षिप्तबुद्धिराचार्यशक्तिमसंभावयन्नाचार्यदेशीयः प्रत्यवतिष्ठते—

(भा०)महतोऽतिमहाविषय- स्य दुर्गमग्रन्थभाष्यपारस्य । कः शक्तः प्रत्यासं, जिनवचनमहोदधेः कर्तुम् ॥ २३ ॥

(व्या०)महत इत्यादि । महतो भूयसः, अतिशयेन महाविषयस्य महार्थस्य,दुर्गमो ग्रन्थभाष्ययोः पारो निष्ठाऽस्य स तथा तस्य, तत्र विशिष्टानुपूर्वीकपदसन्ततिर्ग्रन्थः,तस्य महत्त्वादध्ययनमात्रेणापि दुर्गमः पारः, तस्यैवार्थविवरण भाष्यम्,तस्यापि नयवादानुगमत्वादशक्यलाभः पारः । अयं ह्यागमो महतापि पुरुषायुषेणाशक्यो व्यावर्णयितुम्, तदित्थमस्य जिनवचनमहोदधेः प्रत्यासं सङ्ग्रहं कर्तुं कः शक्तो न कोऽपीत्यभिप्रायः । किं तेऽहं धारयामीत्यत्रेव किमोऽत्रापलापे प्रयोगात् ॥ २३ ॥ यश्चात्र मनोरथं धारयेदसाविदमध्यध्यवस्येदित्याह—

(भा०) शिरसा गिरिं बिभित्सेदुच्चिक्षिप्सेच्च सक्षितिं दोर्भ्याम् । प्रतितीर्षेच्च समुद्रं, मित्सेच्च पुनः कुशाग्रेण ॥२४॥

नधीनग्रन्था अप्यर्थपटवः । अन्येऽनधिगतग्रन्थार्था अपि स्वविकल्पितवचनपटवोऽतो विशेपयति त्रिष्वपि ये पटवः, एवंविधा अ-
पि नोदासीनाः प्रयत्नवन्तो विजगीषोद्यताः,अथ च निपुणा न्यायकुशलाः,एतादृशैरपि अन्यैर्वादिभिस्तीर्थान्तरीयैरनभिभवनीयम्,
कैः किमिव, सर्वतेजोभिर्मणिप्रदीपादिभिर्भास्कर इव । यद्यप्युपमानपदस्योपमेयपदसमानविभक्तिकत्वाद्भास्करमित्यस्य प्रस-
ङ्गः, तथाप्यार्षत्वादित्थं प्रयोगः, यद्वा यदेतादृशं तीर्थं तद्देशयामास इति यत्तद्भ्यां संस्कारो विधेयः ॥२० ॥ एतावता ग्रन्थेन सि-
द्धान्तोपोद्घातसङ्गत्या चिकीर्षितग्रन्थस्य सङ्गतिमत्त्वं महावीरस्य नमस्कर्तव्यतावच्छेदकगुणवत्त्वं चोपदर्शितम् । अथ विघ्नविघा-
ताय कृतं महावीरनमस्काररूपं मङ्गल शिष्यशिक्षायै निवध्नँस्तदवधानाय प्रतिजानीते—

(भा०)कृत्वा त्रिकरणशुद्धं, तस्मै परमर्षये नमस्कारम् । पूज्यतमाय भगवते, वीराय विलीनमोहाय ॥२१॥

" तत्त्वार्थाधिगमाख्यं, बह्वर्थं सङ्ग्रहं लघुग्रन्थम् । वक्ष्यामि शिष्यहितमिम--मर्हद्वचनैकदेशस्य ॥ २२ ॥

(व्या०)कृत्वेत्यादि द्वाभ्यां । कायवाङ्मनांसि त्रीणि करणानि तैः, शुद्धमकलङ्कं, शुद्धानि वा त्रीणि करणान्यस्मिँस्तत्तथा ।
' शांगरजग्धादि' ज्ञापकान्निष्ठापरनिपातः । तस्मै प्रागुक्ताय,परमर्षये,दर्शना दृष्टिर्यथादृष्टवर्णनाच्च परमत्वमिति परमधर्मोपदेशकाये-
त्यर्थः । पूज्यतमाय पूज्येभ्योऽपि पूज्याय, भगवतेऽनुत्तरज्ञानशालिने, विलीनमोहाय निर्दलितमोहनीयकर्मणे, वीराय महा-
वीरनामधेयाय, नमस्कारं कृत्वा । अत्र परमर्षय इत्यनेन वचनातिशयः, पूज्यमायेत्यनेन पूजातिशयः, भगवत इत्यनेन ज्ञानाति-
शयः, विलीनमोहायेत्यनेन चापायापगमातिशय उक्तः, तेनार्हत्यमूलातिशयचतुष्टयोक्तेर्भगवद्विषयकरतिभावपरिपोषादस्य भावध्व-

(व्या०)सम्यक्त्वेत्यादि । सम्यक्त्वं क्षायिकम्, ज्ञानं केवलवर्जं, चारित्रं छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिवर्जं, संवरो निरुद्धसर्वाश्रवत्वात् कृत्स्नः, तपो बाह्यमनेकविधमान्तरं तु विनयव्युत्सर्गौ यथासंभवम् । ध्यानं तु प्रधानकर्मक्षयकारणात् कण्ठोक्तमेव, अनेन बलेन मोहादीनि मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानि, चत्वार्यशुभानि घातीनि कर्माणि निहत्य ॥ १७॥

(भा०)केवलमधिगम्य विभुः, स्वयमेव ज्ञानदर्शनमनन्तम् । लोकहिताय कृतार्थो–ऽपि देशयामास तीर्थमिदम्॥१८॥

(व्या०)केवलमित्यादि । केवलं निरावरणम्,अधिगम्य प्राप्य, विभुः सर्वगतज्ञानात्मा,स्वयमेव स्वशक्त्यैव,ज्ञानदर्शनं ज्ञानं च दर्शनं चेति समाहारद्वन्द्वः । अनन्तं प्रवाहविच्छेदकावरणहेत्वभावादन्तरहितम् । लोकहिताय लोकानामासन्नभव्यानां हितमभ्युदयनिःश्रेयसे तदर्थम्, कृतार्थोऽपि सिद्धप्रयोजनोऽपि, इदं तीर्थं वर्तमानप्रवचनं देशयामास ॥१८॥ कीदृशमित्याह—

(भा०)द्विविधमनेकद्वादशविधं, महाविषयममितगमयुक्तम् । संसारार्णवपार--गमनाय दुःखक्षयप्रयालम् ॥ १९ ॥

(व्या०)द्विविधमित्यादि । वक्ष्यमाणद्व्यादिभेदम्, महान् विषयः सर्वद्रव्यामर्वपर्यायलक्षणो यस्य तत्तथा, अमिता असङ्ख्येया गमाः पन्थानो नया इति यावत्,तैर्युक्तं, संसारार्णवस्य पारगमनं यस्मादेतादृशाय दुःखक्षयायालं पर्याप्तम् । एतेन मण्डूकचूर्णसदृशविलक्षणतद्ध्वंसमसदृशक्लेशक्षयस्य प्रवचनाधिगमप्रयोजनत्वमुपदर्शितमाचार्येणेति विभावनीयं सुधीभिः ॥ १९ ॥

(भा०)ग्रन्थार्थवचनपटुभिः, प्रयत्नवद्भिरपि वादिभिर्निपुणैः । अनभिभवनीयमन्यै- र्भास्कर इव सर्वतेजोभिः ॥ २०॥

(व्या०)ग्रन्थार्थेत्यादि । ग्रन्थेऽर्थे वचने च पटुशब्दः प्रत्येकं योजनीयः,सन्ति हि केचिद् यथाधीतग्रन्थपटवो नार्थपटवः, केचिच्चा-

(भा०)स्वयमेव बुद्धतत्त्वः,सत्त्वहिताभ्युद्यता(तो)चलितसत्त्वः ।अभिनन्दितशुभसत्त्वः, सेन्द्रैर्लोकान्तिकैर्देवैः॥१४॥

(व्या)स्वयमेवेति । स्वयमेवानुपदेशात्, बुद्धतत्त्वोऽवगतपरमार्थः,सत्त्वहितार्थमभ्युद्यतोऽचलितं सत्त्वं यस्य स तथा,अभिनन्दितमभिष्टुतं शुभं सत्त्वं यस्य स तथा, कैः, सेन्द्रैरिन्द्रसहितैर्लोकान्तिकैर्देवैः ॥ १४

(भा०)जन्मजरामरणार्तं, जगदशरणमभिसमीक्ष्य निःसारम् । स्फीतमपहाय राज्यं, शमाय धीमान्प्रवव्राज ॥१५॥

(व्या०)जन्मेत्यादि, जन्मना जरया मरणेन चार्तमभिभूतम्,जगत्त्रिभुवनम्,अशरणमपरित्राणम्, अभिसमीक्ष्य ज्ञानचक्षुषावलोक्य, निस्सारमपगतरामणीयकम् । स्फीतं समृद्धम्, राज्यमपहाय, शमाय मोक्षाय, धीमान्निष्क्रमणानन्तरमेव मनःपर्यायज्ञानोत्पत्तेः, प्रवव्राज दीक्षामादत्ते स्म ॥ १५ ॥ किं कृत्वेत्याह—

(भा०)प्रतिपद्याशुभशमनं, निःश्रेयससाधकं श्रमणलिङ्गम् । कृतसामायिककर्मा, व्रतानि विधिवत्समारोप्य ॥१६॥

(व्या)प्रतिपद्येत्यादि । प्रतिपद्य गृहीत्वा, अशुभशमनं अशुभकर्मक्षपणोपायभूतम्,। न तु पुण्योपादानम्,अन्यभवानाकाङ्क्षत्वात्, अत एव निःश्रेयससाधकं मोक्षप्रापकम्, श्रमणलिङ्गं श्रमणत्वज्ञापकं पञ्चमुष्ट्यावतारितनिःशेषकेशादिलक्षणम्, कृतं " करोमि भदन्त सामायिकं सर्वान् सावद्ययोगान् प्रत्याचक्षे " इत्येवं प्रतिज्ञातं सामायिकं येन स तथा, व्रतान्यहिंसादीनि विधिना वक्ष्यमाणानुपूर्व्या, समारोप्यात्मस्थानि कृत्वा ॥ १६ ॥

(भा०)सम्यक्त्वज्ञानचारित्र -संवरतपःसमाधिबलयुक्तः । मोहादीनि निहत्या--शुभानि चत्वारि कर्माणि ॥ १७ ॥

(भा०)यः शुभकर्मासेवन--भावितभावो भवेष्वनेकेषु । जज्ञे ज्ञातेक्ष्वाकुषु, सिद्धार्थनरेन्द्रकुलदीपः ॥११॥

(व्या०)यः शुभकर्मेत्यादि । यः शुभं कर्मानुकम्पादर्शनविशुद्ध्यादिहेतुकं तस्यासेवनमभ्यासस्तेन भावितो भावोऽन्तरात्माऽस्य स तथा, कियत् कालम् ?, अनेकेषु भवेषु, अभ्यासोऽपि प्रायः प्रभूतजन्मानुगो भवति । शुद्ध इत्याद्युक्तैरनेकभवाभ्यासस्यैव शुद्धिहेतुत्वात्, स च "पन्थं किर देसित्ता " इत्यादिग्रन्थेन वर्णितो भगवत आवश्यकनिर्युक्तौ, जज्ञे जातवान्, ज्ञातेषु प्रसिद्धेष्विक्ष्वाकुषु सिद्धार्थनरेन्द्रस्य कुले दीपसदृशः ॥ ११ ॥

(भा०)ज्ञानैः पूर्वाधिगतै--रप्रतिपतितैर्मतिश्रुतावधिभिः । त्रिभिरपि शुद्धैर्युक्तः, शैत्यद्युतिकान्तिभिरिवेन्दुः ॥१२॥

(व्या०)ज्ञानैरित्यादि । पूर्वमेवाधिगतानि प्राप्तानि यानि मतिश्रुतावधयो ज्ञानानि,तैः,त्रिभिरपि अप्रतिपतितैरनाहतैः,अत एव शुद्धैः, युक्तोऽनुगतो युक्तग्रहणाच्च सलिलस्वच्छतावन्नान्यद् ज्ञानमात्मन इत्युक्तं भवति । कैः क इव, शैत्यद्युतिकान्तिभिरिन्दुरिव । यथेन्दुः शैत्यादिभिरविरहितः क्षेत्रात् क्षेत्रान्तरं याति एवमसावपि अप्रतिपतितज्ञानत्रयो देवभवादिहागत इत्यर्थः॥१२॥

(भा०)शुभसारसत्त्वसंहनन- वीर्यमाहात्म्यरूपगुणयुक्तः । जगति महावीर इति, त्रिदशैर्गुणतः कृताभिख्यः॥१३॥

(व्या०)शुभसारेत्यादि।सारो बलं सत्त्वमवैक्लव्यम्, । संहननं शरीरदृढिमा, वीर्यमुत्साहः । माहात्म्यं महिमा कलादिप्राविण्यम् । रूपं चार्वङ्गावयवसंनिवेशः । गुणा दाक्षिण्यादयः । शुभान्येतानि यस्य स तथा । जगति सर्वत्र विश्वे, अयमेको महावीर इति हेतोः, त्रिदशैरन्तर्मुहूर्तमात्रेण बाल्यकौमारदशे व्यतीत्यावाप्तयौवनतृतीयदशैर्देवैः, गुणतो गुणमाश्रित्य, कृताभिख्यः कृतमहावीराभिधानः ॥ १२ ॥

पी निश्चयतः सर्वस्य स्वाशयनिमित्तावेव । तदालम्बनत्वेन च भगवतः सेव्यासेव्योभयरूपतापत्तिरिति चेत्, न, भक्तिप्रयोजकसेव्यतावच्छेदकवीतरागत्वादिगुणवत्त्व सेव्यत्वम्, अभक्तिप्रयोजकतद्विपरीतकुलालघटादिसाधारणकर्तृत्वनित्यमुक्तत्वादिधर्मवत्त्वं चासेव्यत्वमित्येवं व्यवहारासङ्करादिति दिग् ॥ ७ ॥ यद्येवमुच्यतां तर्हि तदर्चनात् किं हितमित्याह—

(भा०)अभ्यर्चनादर्हतां, मनः प्रसादस्ततः समाधिश्च । तस्मादपि निःश्रेयस—मतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥८॥

(व्या०)अभ्यर्चनादित्यादि। अभ्यर्चनात्पूजनाभिगमनस्तुतिवन्दनपर्युपासनादेः । अर्हतां भगवतां कर्मणि षष्ठी । अर्हतोऽभ्यर्च्यस्थितानामित्यर्थः । कि भवति,मनसः प्रसादो मनसः परमनिर्मलता। ततः समाधिरेकाग्रता, चः समुच्चये । समाहितस्य सतः शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणोपोहाः ततः संसारतत्त्वाधिगमस्तस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारावित्येवमादयो गुणा भवन्तीत्यर्थः, तस्मादपि समाध्यादिगुणावाप्तितारतम्यात्, निःश्रेयसमधिगम्यत इति शेषः । यत इयं कल्याणपरम्पराऽतो निश्चयेन तस्यार्हतः पूजनं न्याय्यं, न्यायानपेतम् ॥ ८ ॥ ननु सुष्ठूक्तमुक्तहेतोस्तत्पूजनं न्याय्यमिति प्रतिपद्यामहे वयमप्येतत् । यत्पुनरुक्तं कृतार्थोऽप्युपदिशति तद्विरुद्धम्, कृतार्थश्चेत् कथमुपदिशति ? । उपदिशति चेत् कथं कृतार्थ इति । न हि कश्चिन्निरभिवाञ्छः श्रममाद्रियमाणो दृष्ट इत्याशङ्कायामाह—

(भा०)तीर्थप्रवर्तनफलं, यत्प्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम । तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यर्हंस्तीर्थं प्रवर्तयति ॥ ९ ॥

(व्या०)तीर्थप्रवर्तनेत्यादि । तरन्त्यनेन भवसमुद्रमिति तीर्थं प्रवचनम् । तस्य प्रवर्तनं प्रणयनम्, तत्फलं प्रयोजनमस्य तत्तथा,

जन्यमोक्षमात्रोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वमुत्तमत्वम्, विधिनिषेधातीतत्वे सत्युत्तमत्वमुत्तमोत्तमत्वम् । बालेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यभाग इत्ये-
वं पञ्चमषष्ठविकल्पयोर्न सङ्कर इति तु तद्विवेकः ॥ ५ ॥ निरनुबन्धस्वामिनमुपदर्शयति—

(भा०)यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तम-मवाप्य धर्मं परेभ्य उपदिशति । नित्यं स उत्तमेभ्यो-प्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥६॥

(व्या०)यस्त्वित्यादि । यः पुनः,कृतार्थोऽपि केवलज्ञानप्राप्त्या सिद्धप्रयोजनोऽपि, उत्तमं,धर्मं क्षमादिकम्,अवाप्याधिग-
म्य,परेभ्य उपदेशदानकर्मद्वारा स्वाभिप्रायविषयेभ्यः श्रोतृभ्यः,उपदिशति, नित्यमाकर्मक्षयात् प्रथमचरमपौरुष्योः, स उत्तमेभ्यो-
ऽप्युत्तम इति पूज्यतम एवातिशयेन पूज्य एव । यद्वा स पूज्यतम एवेति हेतोरुत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति व्याख्येयम् । तेन नाविमृ-
ष्टविधेयांशदोषः ६ ॥ उत्तमोत्तमत्वपूज्यतमत्वयोः समनियतयोः कृतार्थस्य सत उपदेशकत्वमेव हेतुरित्यभिप्रायेणाह—

(भा०)तस्मादर्हति पूजा -मर्हन्नेवोत्तमोत्तमो लोके । देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः, पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥ ७ ॥

(व्या०)तस्मादित्यादि । यस्मात् कृतार्थोऽप्युपदिशति,तस्मादर्हन्नेव यथार्थनामा,उत्तमोत्तमो लोके जगति नैकदेशे पूजाम-
र्हति अन्यसत्त्वानां पूज्येभ्योऽपि देवेभ्य ऋषिभ्यो नरेन्द्रेभ्यश्च।अन्यसत्त्वानां देवादयः पूज्यास्तेभ्योऽप्यर्हति पूजामर्हन्नित्यन्येभ्यः
सुतरां पूजामर्हतीति व्याख्यातमेव ।न हि राजनि समुत्तिष्ठति पर्षदुत्थानं प्रति वितर्कः । स तावदर्हतु पूजां पूजकानां तु कृतार्थम-
कोपप्रसादमर्चयतां को गुण इति चेत्, नैवं शङ्क्यम् । अग्नेरकोपप्रसादस्यापि सेवकानामीप्सितगुणहेतुत्वदर्शनात् । अग्नेरिव दाहाद्य-
नीप्सितमपि तस्माद्भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, अन्यायेनासेवमानानामग्नेरिव ततोऽनिष्टोत्पादस्य स्वाशयदोषनिमित्तकत्वात्, गुणदो-

र्थप्रवृत्तिर्दुर्घटा स्यात्, अत एव च प्रधानेश्वरादिकृतत्वस्यापि व्यवच्छेदः, तत्त्वे तु प्रधानेश्वरादीनां कारणानामनाद्यनन्तत्वेन तत्कार्याणां तेषामविराम एव स्यादिति, एष इति अनन्तरमवधारणार्थक एवकारो दृश्यः, तेन च न्यूनाधिकयोः परमार्थत्वव्यवच्छेदः, एषः प्रत्यक्षबुद्धिविषयः कर्मक्लेशाभावः, परमार्थः परम उत्कृष्टः पूज्यमानो वाऽर्थः प्रयोजनम्, अनयाऽऽर्यया दर्शनादिलाभफलं मोक्षमावेदयन्त्या जन्मनः सुलब्धत्वं सङ्गमितमिति ॥ २ ॥ प्राप्तसम्यग्दर्शनादेस्सम्यगीहमानस्यापि तस्मिन् भवे मोक्षो न भवत्यपीति तत्क्रियानुष्ठानादिकमफलमिति विज्ञाय मा मोक्षमार्गेऽलसः स्यादप्रश्वस्तः इति तत्प्रश्वासनायाह—

(भा०) परमार्थालाभे वा, दोषेष्वारम्भकस्वभावेषु । कुशलानुबन्धमेव, स्यादनवद्यं यथा कर्म ॥ ३ ॥

(व्या०) परमार्थालाभे वेति, वा अथवा, परमार्थस्य कर्मक्लेशाभावस्य सञ्चितकर्मावस्थावैचित्र्यतत्प्रभवदोषगतकर्मावहत्वस्वभावकालसंहननपरिहाण्यादितोऽनवाप्तावित्यर्थः, 'दोषेष्विति' दूषयन्त्याशयमिति दोषाः क्लेशाः तेषु सत्सु, कथम्भूतेषु ? आरम्भकस्वभावेषु अशुभप्रवर्त्तनशीलेषु, तथा प्रयतितव्यमित्यत्र पूर्वपद्यादनुवर्त्तनीयम्, तथेत्यस्य यथापेक्षत्वादाह— कुशलानुबन्धमित्यादि, कुशलानुबन्धं कुशलप्रयोजनम्, अवधारणार्थकैवकारेणाकुशलकुशलाकुशलहेतुकर्मणोर्व्यवच्छेदः, स्यादिति सत्कारपूर्वकप्रेरणालक्षणेऽधीष्टे सप्तमी, तेन कुशलं मे स्यादित्यधीच्छतीत्यर्थः, कुशलानुबन्धं किमित्याह—'अनवद्यमिति' अनवद्यमगर्ह्यं निष्पापमिति यावत् यथा, कर्म शुद्धप्रयोगहेतुकं कल्याणप्राप्तिकारणं शुभं क्रियानुष्ठानं दया वैराग्यमित्यादि, न चैवं शुभाशंसाकृतं निदानत्वम्, भोगप्राप्तिफलस्यैव तस्य निदानत्वेन नियमितत्वात्, तस्यैव चागमे निषेधात्, "सल्लं कामा विसं कामा, कामा आसीविसोपमा । कामे पत्थेमाणा, अकामा जंति दोग्गई ॥ १ ॥ इत्यादिना ॥ ३ ॥ एवकारव्यवच्छेद्यस्याकुशलानुबन्धक-

इत्यादौ यच्छब्दस्य स्वोच्चारकपुरुषकर्तृकपूर्वकालोच्चरितपदोपस्थापितशक्तस्य "तदन्वये शुद्धिमति, प्रसूतः शुद्धिमत्तरः। दिलीप इति राजेन्दु-रिन्दुः क्षीरनिधाविव॥१॥इत्यादौ तच्छब्दस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्तस्य च तत्पदस्य नित्यसम्बन्धाभावेऽपि न क्षतिः। सुलब्धमिति, यद्यपि सम्यग्दर्शनादिलाभात्पूर्वमपि संसाराविनाभावि जन्म भवनाश्रयः तथापि सम्यग्दर्शनादित्रितयप्रभवमोक्षसाधनत्वेन सुलब्धं श्लाघ्यं, सम्यग्दर्शनादित्रितयभाजा द्रव्यादिचतुर्विधसंसारदुःखोपनिपातभयहेतुकृत्स्नकर्मक्षयप्रभवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसध्रीचीननिष्प्रतिद्वन्द्वाप्रतिपातिपरमसुखलाभाभिमूखीभूतेन पुरुषेणैव भवति, अन्यथा क्षुद्रजन्तूनामिव मरणायैवेति भावः। भवतीति यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते इत्याद्यभ्युपगन्तॄणां सर्वं हि वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यत इति चोररीकुर्वतां नयमवलम्ब्यस्योक्तिरिति बोध्यम् ॥१॥ जन्मनो दुःखनिमित्तत्वसुलब्धत्वयोः कथम्भावाकाङ्क्षायामाह—

(भा०) जन्मनि कर्मक्लेशै–रनुबद्धेऽस्मिंस्तथा प्रयतितव्यम्। कर्मक्लेशाभावो, यथा भवत्येष परमार्थः ॥ २ ॥

(व्या०) जन्मनीति, मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगाख्यैः स्वस्वहेतुभिः क्रियत इति कर्म ज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारम्, क्लेशयन्ति बाधयन्त्यात्मस्वरूपमिति क्लेशाः मोहनीयभेदाः क्रोधादयः कषायाः, जन्मनि सति, कायवाङ्मनोहेतुकं कर्म, ततः क्रोधलोभादयः क्लेशाः, ततो रागादिहेतुकं तीव्रकर्मबन्धनं, ततो जन्मवतः पुनरपि कर्म ततः क्लेशाः, तेभ्यश्च पुनरपि जन्मेत्येवं जन्मनः कर्मक्लेशैरनुबद्धत्वं सन्ततवेष्टनलक्षणं संसारस्यानादित्वं दुःखभूयस्त्वमादायैव पर्यवस्यति, उक्तदिशा कर्मक्लेशयोरप्यनुबद्धत्वे विशेष्यतया जन्मन एवोपादानं प्रत्यक्षत्वादाधारत्वात्पूर्वोक्तत्वाच्च, अनेन च दुःखनिमित्तत्वं जन्मन आवेदितं भवति, अस्मिन्निति प्रत्यक्षे मनुष्यजन्मनीत्यर्थः,

स्वतन्त्रं कर्त्तारमुपदर्शयता आलयविज्ञानसन्तानस्य क्षणिकविज्ञानवाद्यभ्युपगतस्य कर्तृत्वस्य प्रतिक्षेपः कृतः, दर्शनादित्रयावाप्तेः किं
फलमित्याकाङ्क्षायामाह-- दुःखनिमित्तमपीदमिति, दुःखयतीति दुःखम्, अत्र दुःखानां निमित्तमिति विग्रहे शारीरमानसदुःखानां
वर्त्तमानानां साक्षादनागतानाञ्च परम्परया निमित्तं जन्मेत्यावेदितम्भवति, अत एव " दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा-
पाये तदनन्तरापायादपवर्गः " इति गौतमसूत्रे उत्तरोत्तरस्य पूर्वंपूर्वम्प्रति कारणत्वमवलम्ब्योत्तरोत्तराभावरूपकारणाभावप्रयोज्यपूर्व-
पूर्वाभावरूपकार्याभावोऽभिप्रेतः, " नह्यशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये स्पृशतः " इति श्रुतिरप्येतदर्थानुग्राहिकैव, दुःखस्य निमित्तं दुःखं
निमित्तमस्येति वा विग्रहे दुःखं संसारः, मूढस्यैकजन्मन्यनेकजन्मकारणकर्मसञ्चयतो जन्मनः संसारकारणत्वं, संसारस्य च जन्म-
कारणत्वं प्रतीतमेव, पूर्वसंसरणमन्तरेण जन्मासम्भवात्, नात्रापि न दुःखनिमित्तमिति विकल्पार्थोऽपिशब्दस्सङ्गतिमञ्चति, किन्तु दुःखा-
नां निमित्तं दुःखस्य वा निमित्तमिति पक्षे, "इदमः प्रत्यक्षगतं, समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं, तदिति परोक्षे विजा-
नीयात् ॥१॥ इत्यनुसारात् प्रत्यक्षवाचिन इदमः प्रत्यक्षस्य मानुषजन्मन एव बोधकत्वम्, नरकतिर्यग्देवगतिषु विरतेरभावात्, प्रत्यक्ष-
त्वञ्चात्र वक्तृप्रत्यक्षज्ञाननिरूपितलौकिकविषयतावत्त्वमेव, तच्च स्वजन्मन्येव सम्यग्दर्शनादित्रितयलाभोपायक्षमे, तेन देवकुर्वाद्यकर्म-
भूमिषु भोगभाजां कर्मभूमिषु म्लेच्छादीनां विरत्यभावेन तज्जन्मनो नियमतः सुलब्धत्वाभावेऽपि न क्षतिः, तेनेति, अत्र तत्पदं यत्पदजन्यो-
पस्थितिविषयत्वेन वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने शक्तम्, यो ज्ञानमित्यत्र यत्पदञ्च तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदक-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तम् एतदभिसन्धायैव यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति गीयते, तेन स्वोच्चारकपुरुषकर्तृकपूर्वकालोच्चरितपदोपस्थापित-
शक्तस्य "यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं, मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च, पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥१॥"

पुरुषः।पूर्वेभ्यो विशिष्टा प्रशस्ता मुक्त्येकताना मतिरस्येति विशिष्टमतिः। उत् ऊर्ध्वं तमसः वैषयिकसुखाभिलाषात्मकमोहादित्युत्तमः। नर इति वर्त्तमानेऽपि पुरुषग्रहात् पूर्वैरेकान्तभेदविशेषमाह– पुण्यवत्त्वं चास्य दर्शयति–यावदयं न मुच्यते तावत्प्रायो विशिष्टपुरुषवेदादिपुण्यराशिभागी, वक्ष्यति च पुरुषवेदादयः पुण्यमिति टीकाकृतः। उत्तमास्त्वेते यतिश्रावकप्रभृतयः, तीर्थकृतामुत्तमत्वेऽपि विधिनिषेधातीतत्वेन पृथगुपादानम्। एवं चानेकान्तभावनाजनिततत्त्वज्ञानोपबृंहितशैलेशीकरणप्रयत्न-

---

॥ परमकारुणिकचातुर्विद्यविशारद–भव्यानुग्रहानेकतर्कव्याकरणादिग्रन्थप्रासादसूत्रणसूत्रधार तीर्थोद्धरणैकबद्धकक्षशासनसम्राट् तपोगच्छाधिपति-सकलसूरिशिरःशेखर-भट्टारकाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिचरणकमलचञ्चरीकायमाणतत्पट्टालङ्कारशिष्यसिद्धान्तवाचस्पति-न्यायविशारद-श्रीविजयोदयसूरिप्रणीतं न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविनिर्मिततत्त्वार्थाधिगमप्रथमा-ध्यायविवरणसत्कगवेषिताप्राप्तमङ्गलरूपाद्य-भाष्यकारिकापञ्चतयीविवरणसन्धानैकप्रयोजनं तद्विवरणमिदं समाप्तम् ॥

यराजः पुत्रपौत्रादिपरिवारभाजो रूपसौभाग्यशालिनो विभवविलासमालिनो भविष्याम इति दानादिधर्मपरायणा दुष्करक्रियाः कु-
र्वाणाः परोपकारादिकं सारं मन्यमाना निसर्गभद्रगनस इहलोकसुखमनुभूय परलोकेऽपि तथाविधां सुगतिमाप्नुवन्ति ॥ ४ ॥ अ-
कुशलानुवन्धस्वामिनोऽभिधाय कुशलाकुशलानुवन्धस्वामिनं चतुर्थं कुशलानुबन्धस्वामिनं च पञ्चमं पुरुषविशेषं कारिकयैकयाऽऽह—

परलोकहितायैव, प्रवर्त्तते मध्यमः क्रियासु सदा। मोक्षायैव तु घटते, विशिष्टमतिरुत्तमः पुरुषः॥५॥

(भा०) परलोकहितायैव, प्रवर्त्तते मध्यमः क्रियासु सदा। मोक्षायैव तु घटते, विशिष्टमतिरुत्तमः पुरुषः॥५॥

(व्या०) परलोकहितायेति, परलोकस्य परलोकाय वा हितं सुखं तदर्थम्, एवकारश्चेहलोकतृष्णाव्यवच्छेदपरः। तिसृष्वप्यव-
स्थासु सामान्यतः प्रवृत्त्युपदर्शनार्थं प्रवर्त्तत इति भिन्नक्रियोपादानम्। क्रियासु आपाततो न्याय्यतयाऽऽभासमानासु। सदा याव-
ज्जीवम्। परलोकहितमात्रोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वं मध्यमत्वलक्षणं ख्यापितम्। एते चेहसुखनिरपेक्षा अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुल-
वासभैक्ष्याद्यासेवमानाः परतीर्थिका लोकोत्तरमार्गप्रतिपन्ना अपि देवेन्द्रचक्रवर्त्तिमहामण्डलिकाद्यैश्वर्यसमाकृष्टमानसाः सौभाग्यादि वा
प्रार्थयमाना निदानपरास्तपोविक्रयेण परलोकसुखमेव प्रधानीकुर्वन्तः मध्यमा अभिधीयन्ते। पञ्चमं पञ्चमगतिप्रसक्तमानसं
पुरुषं दर्शयति-मोक्षायैवेत्यादि, मोक्षः अनेकान्तभावनाजनिततत्त्वज्ञानोपबृंहितशैलेशीकरणप्रयत्नजन्यः कृत्स्नकर्मक्षयः तज्जन्यपर-
मानन्दरूपो वा, तस्मै। एवकारो वैषयिकसुखं व्यवच्छिनत्ति। तुशब्दसध्रीचीनेन घटत इत्यनेन दर्शनमात्रमपि लब्ध्वाऽवाप्तपरमा-
र्थवाजोऽहमवश्यमशुक्लमार्गोऽधिगमिष्यामि क्षेममितिबुद्ध्या शनैः शनैरपि यतत इत्यर्थं आवेदितः। विशिष्टमतिरुत्तमः

प्रक्रम आरम्भ इत्याचक्षते । एते चोभयभवविराधकाः सौकरिकमत्स्यबन्धादयोऽवसेयाः । ते हि प्रणष्टधर्मसंज्ञाः अज्ञातशुभलेश्या सर्वनिन्दिताचरणसादराः शिष्टजनतिरस्कृतजन्मानः स्फुटितकरचरणशिरोरुहा विकृतकरणाः क्षुत्पिपासाशीतोष्णझञ्झावाताभिभूताः गिरिकन्दरारण्यनिर्झरादिसोपद्रुतस्थानपर्यटनशीला इहापि सापायं जिजीविषवोऽमुत्र च पापानुबन्धिपापकर्मेरिता नरकेषूत्कटयातनाभाजो भवन्ति ॥ द्वितीयं पुरुषमाह-' इहेत्यादि ' इह अस्मिञ्जन्मनि फलं प्रयोजनं यस्येतीहफलं कर्मेत्यनुवर्त्तते । एवकारश्च परलोकफलव्यवच्छेदार्थः, तेन न विमध्यमेऽतिप्रसङ्गः । ततश्च इहफलमात्रोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वमधमत्वलक्षणं सूचितम् । कर्मण उभयभवफलत्वेऽपि इह फलकृत्वमात्रगोचरां बुद्धिं पूर्वस्माद्विशेषं परलोकमनोरथनिवृत्तिं च तुशब्दो दर्शयति । एते ह्यधमाः बार्हस्पत्यमतानुयायिप्रभृतयः इहलोकमात्रप्रतिबद्धाः कृच्छ्रोपलब्धविषयामिषानुपक्तमानसाः अर्थकामैकदत्तदृष्टयोऽसञ्जातसंसारभया मोहपटलावृतान्तरात्मानोऽविमृष्टदारुणकर्मविपाकाः 'कः पुनः परलोकादागतः' 'मूढप्रवादोऽयं''एतावानेव लोकोऽयं,यावानिन्द्रियगोचरः' 'यावज्जीवेत्' इत्यादिभिर्मुग्धजनविप्रतारणसाधनैः परभवमपोह्येहलोकफलकर्मप्रयत्नवन्तः कथञ्चित्किञ्चिदिहलोकसुखमनुभूय यथाकर्मानुसारिणीर्नरकादिदुर्गतीः पर्यटन्ति ॥ तृतीयं पुरुषमाह-- ' विमध्यमास्त्वित्यादि ' तुशब्दः कथमहमुभयलोकफलमुपभुञ्जीयेति बुद्धिरूपं पूर्वतो विशेषं दर्शयति- इहपरलोकफलोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वं विमध्यमत्वलक्षणं बोध्यम् । अधमेऽतिप्रसङ्गवारणाय परलोकेति । मध्यमेऽतिप्रसङ्गवारणाय चेहेति । ते च विमध्यमाः परस्परमबाधया धर्मार्थकामानाराधयमाना जन्मान्तरेषु वयं धर्ममहिम्ना सकलभूवल-